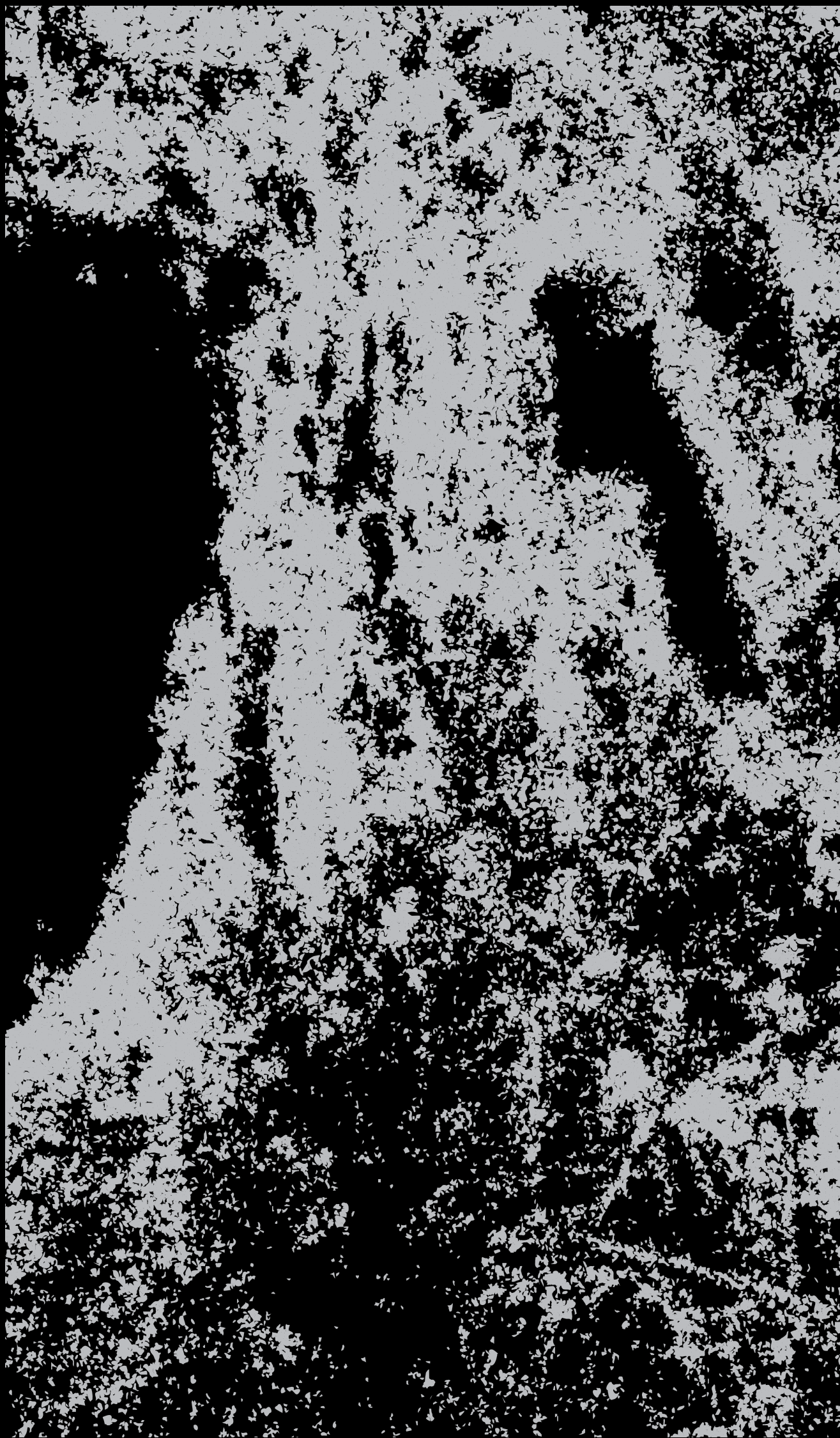
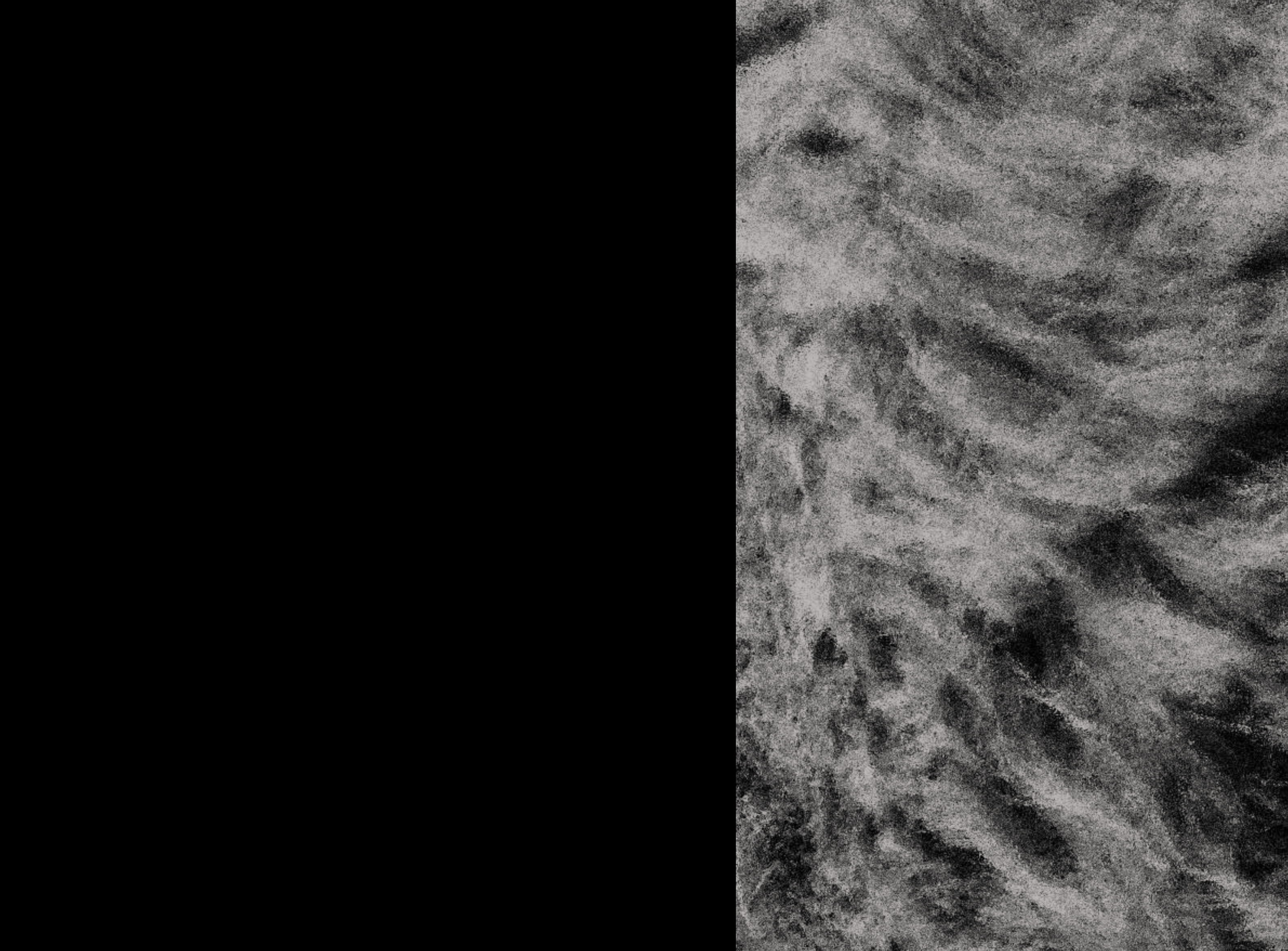
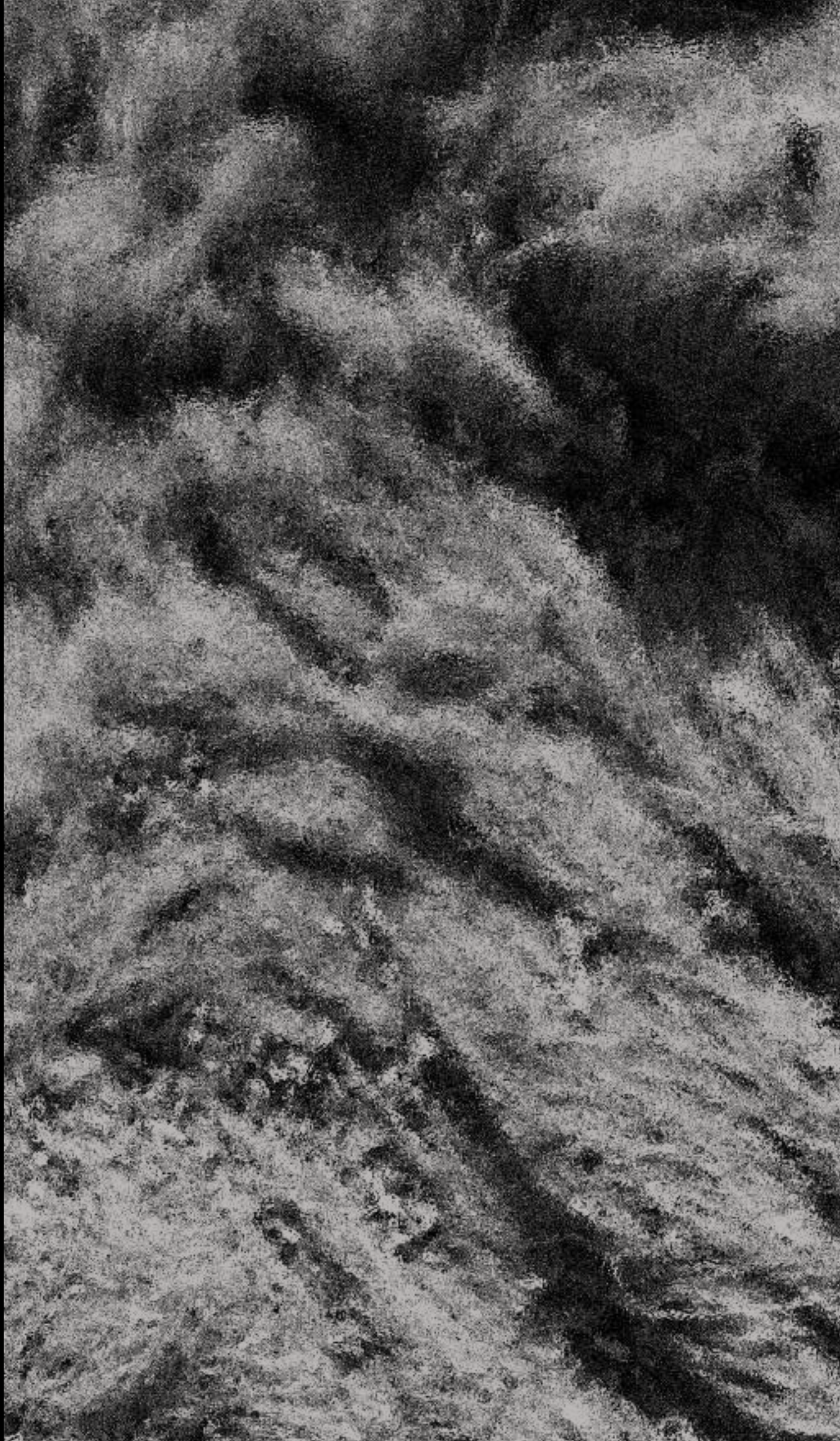
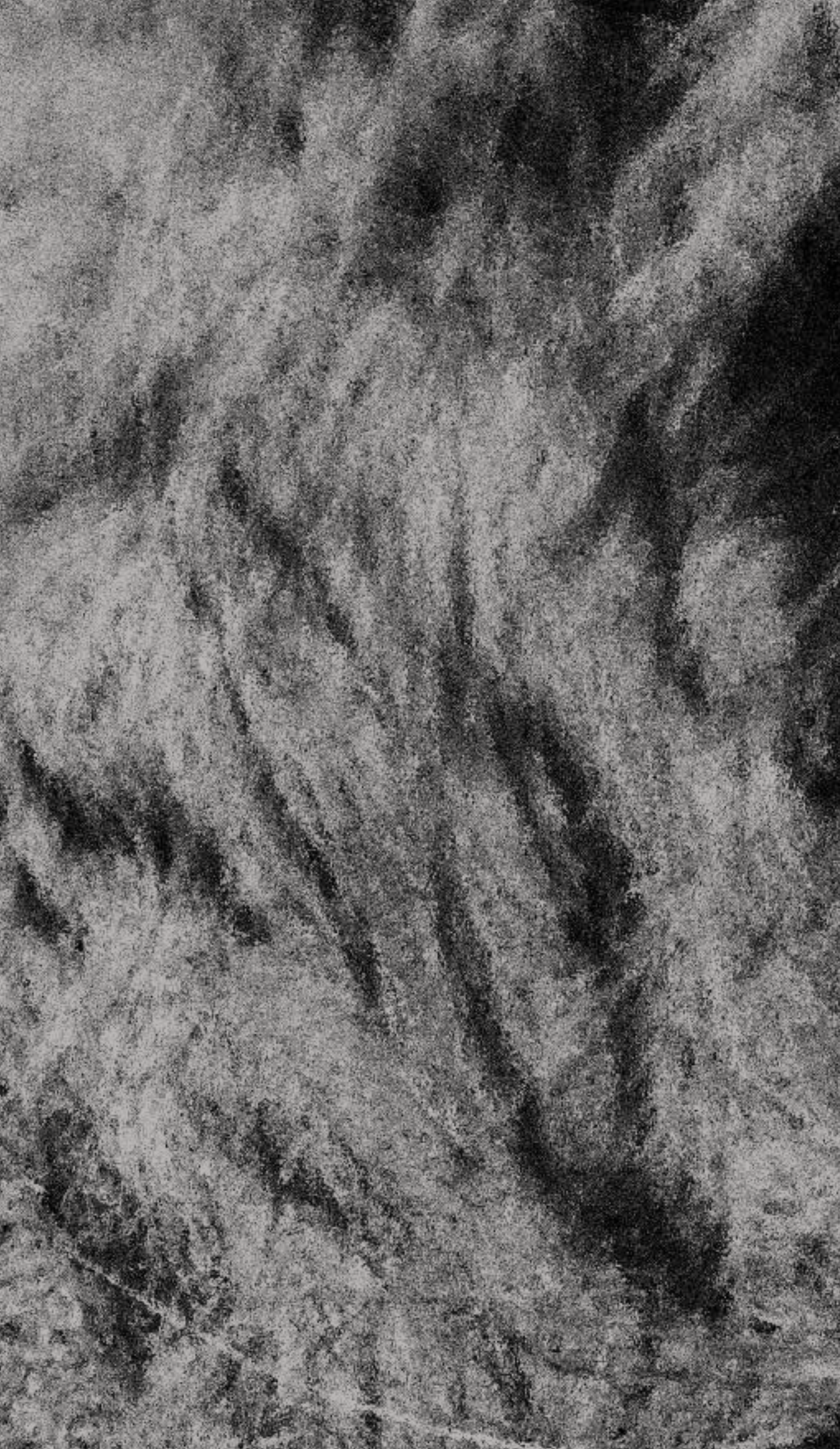
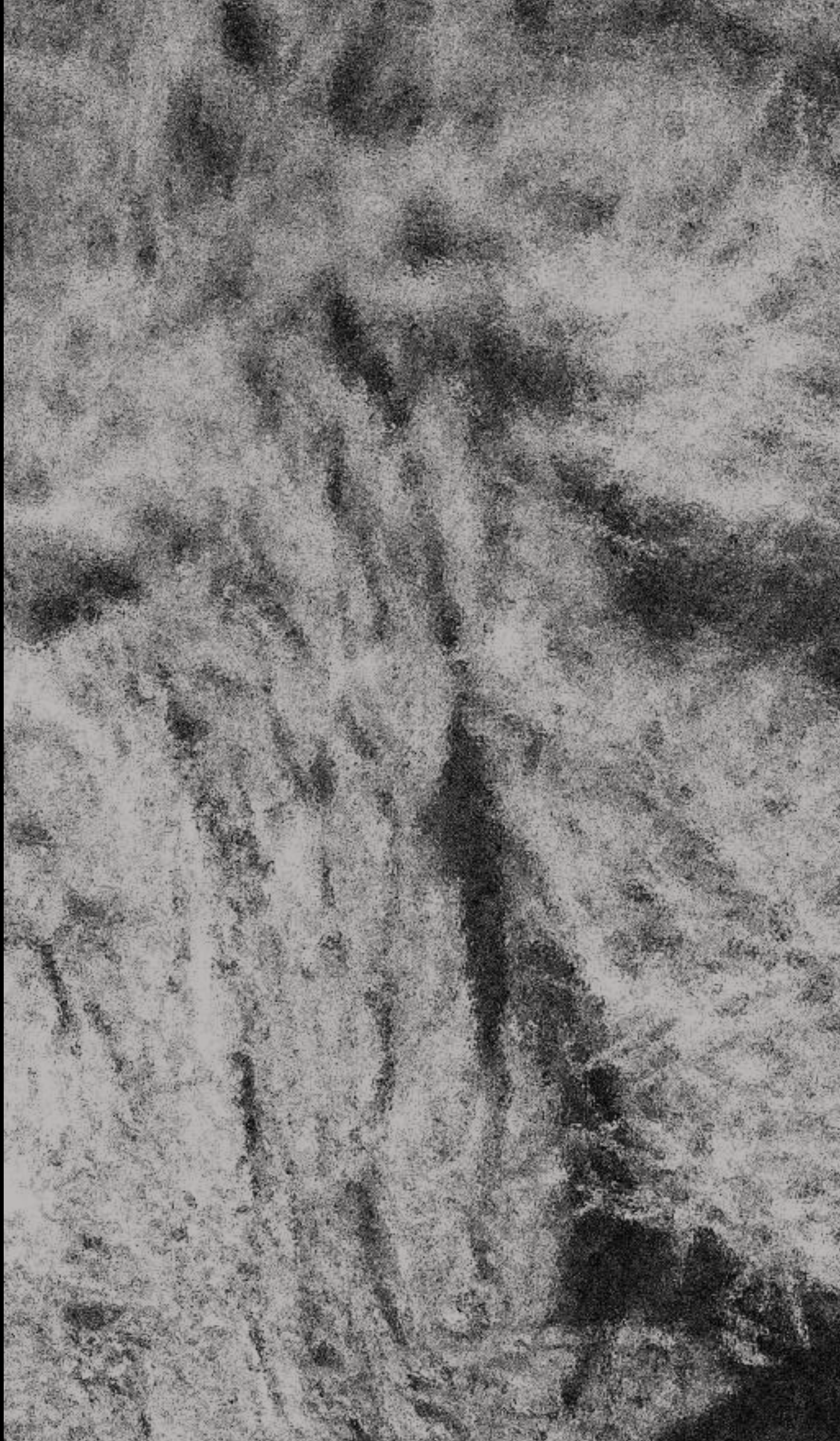
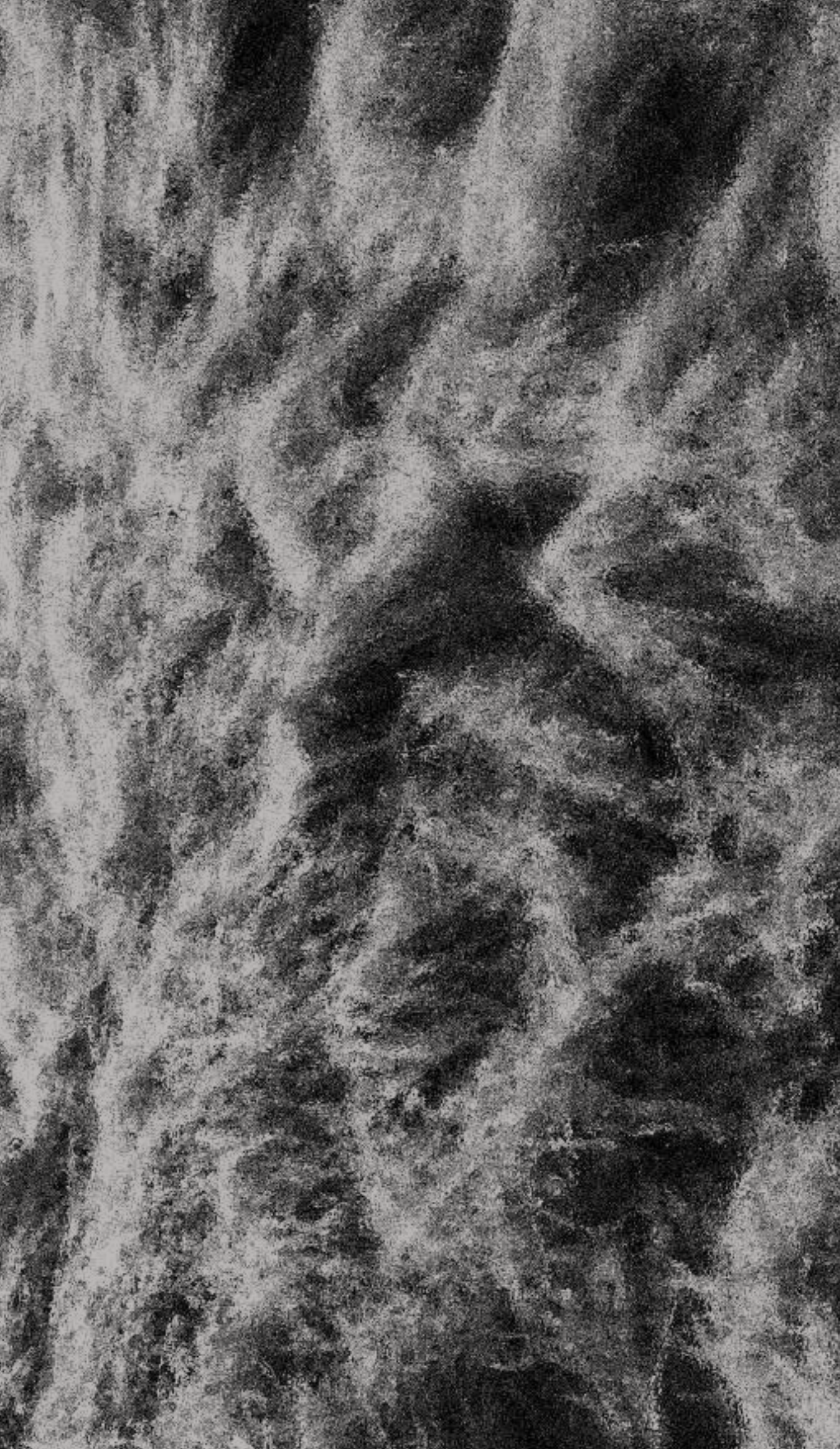
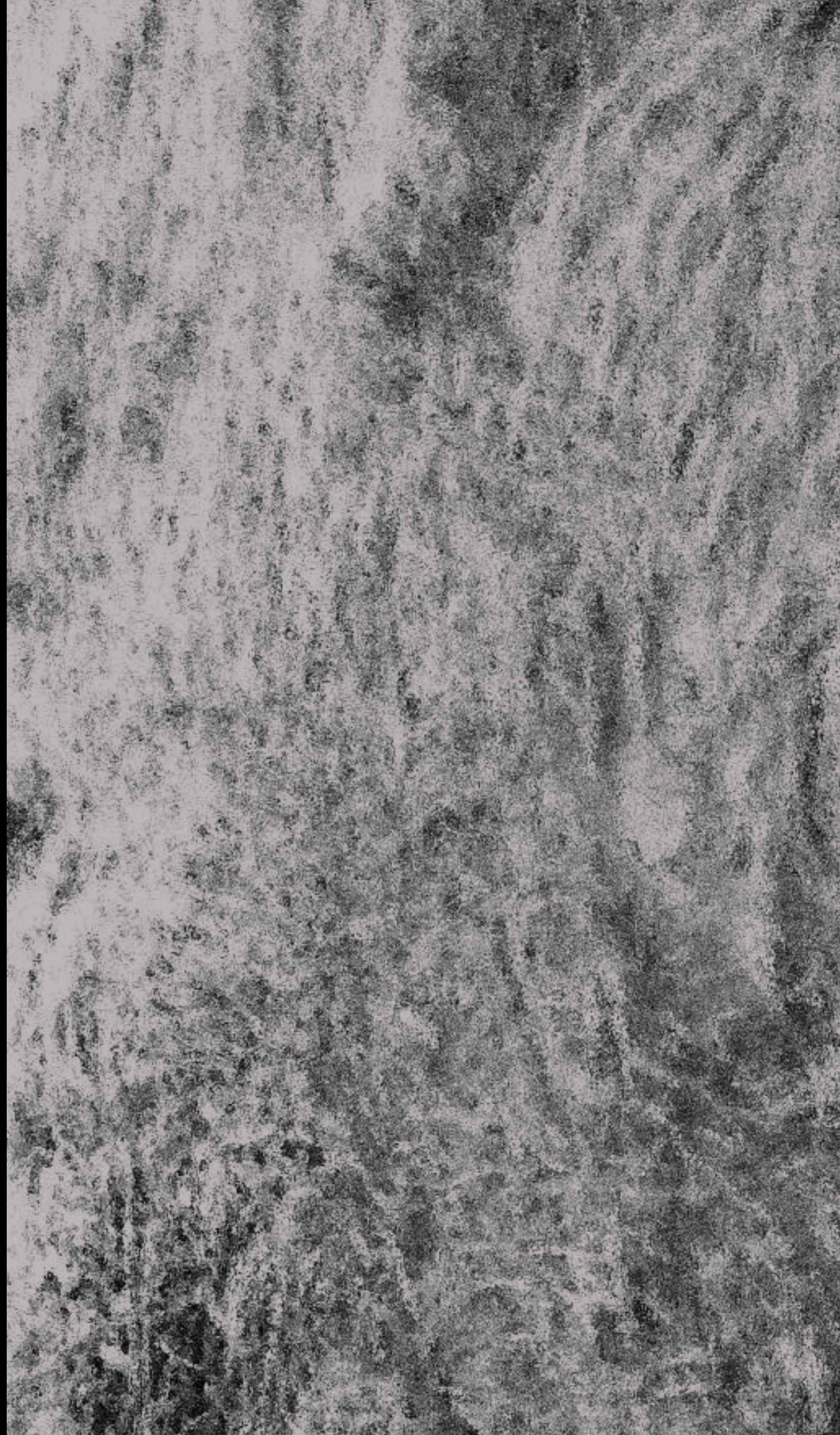
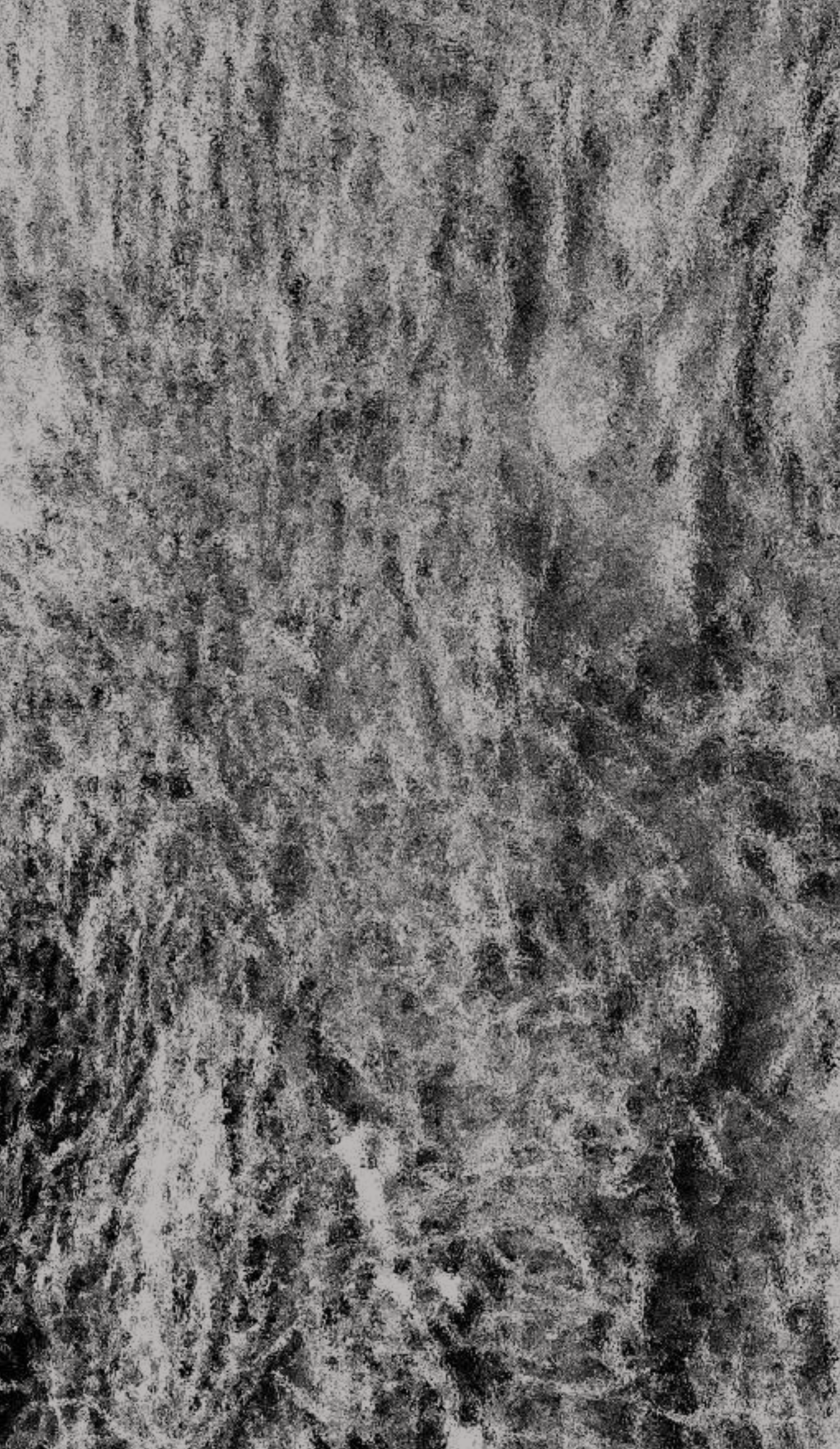

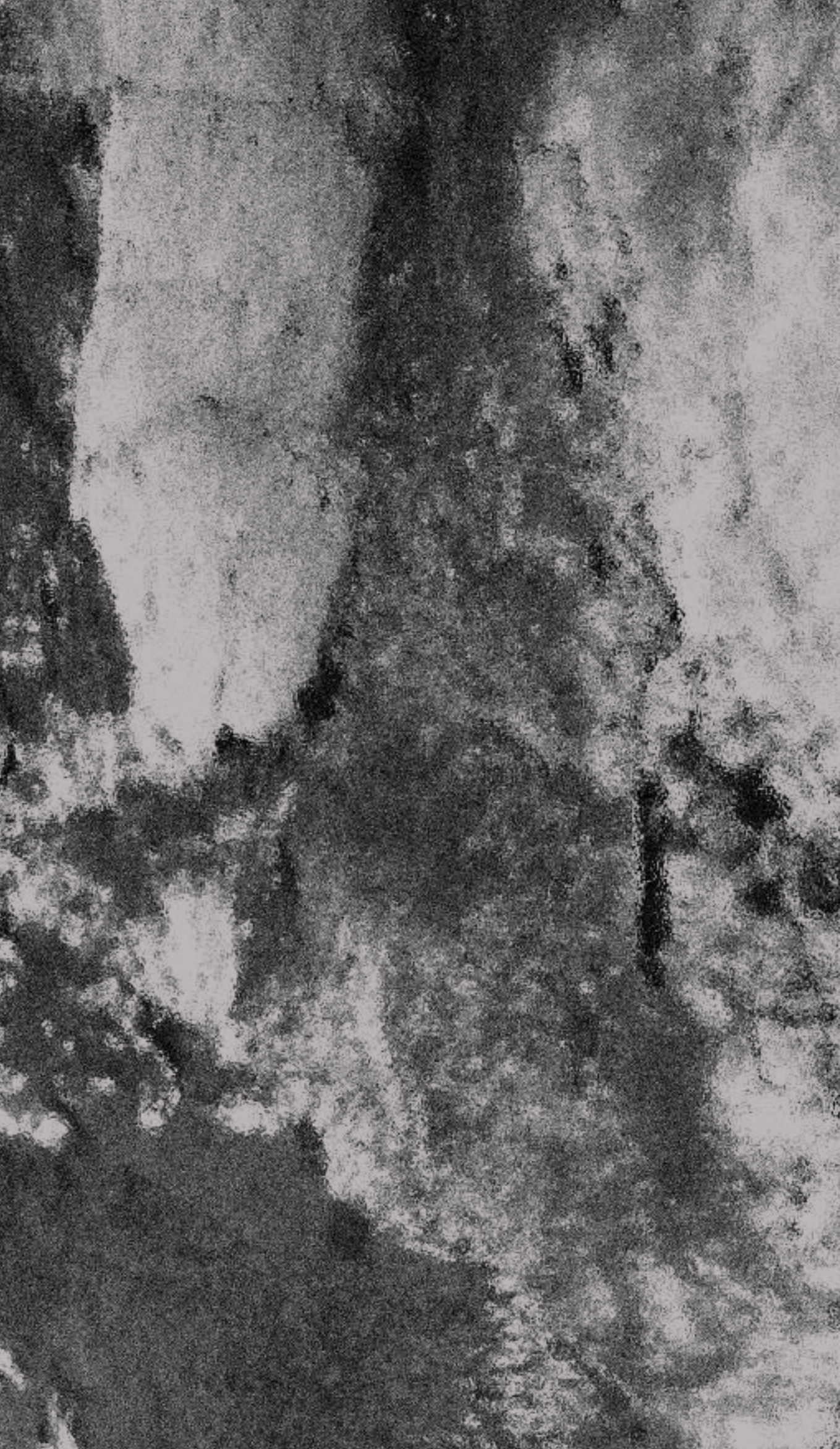

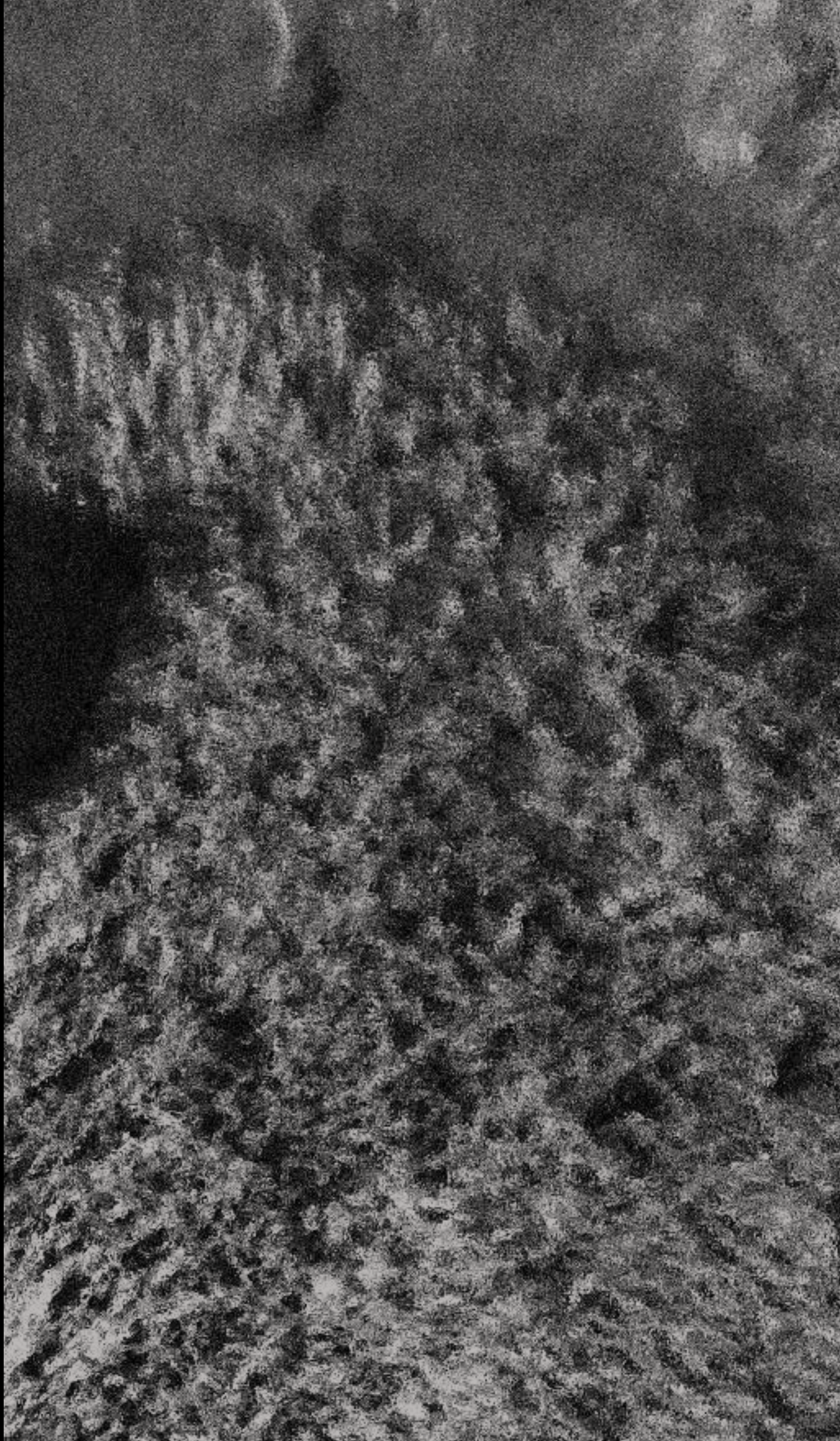
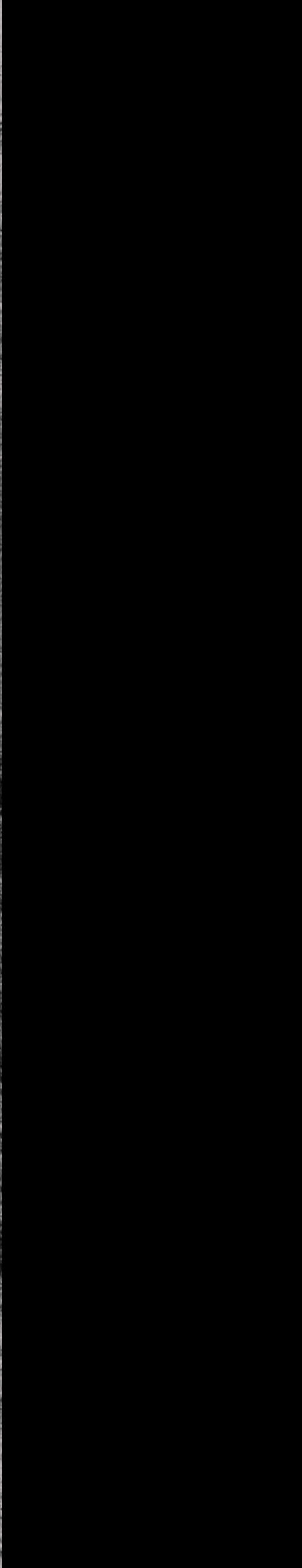
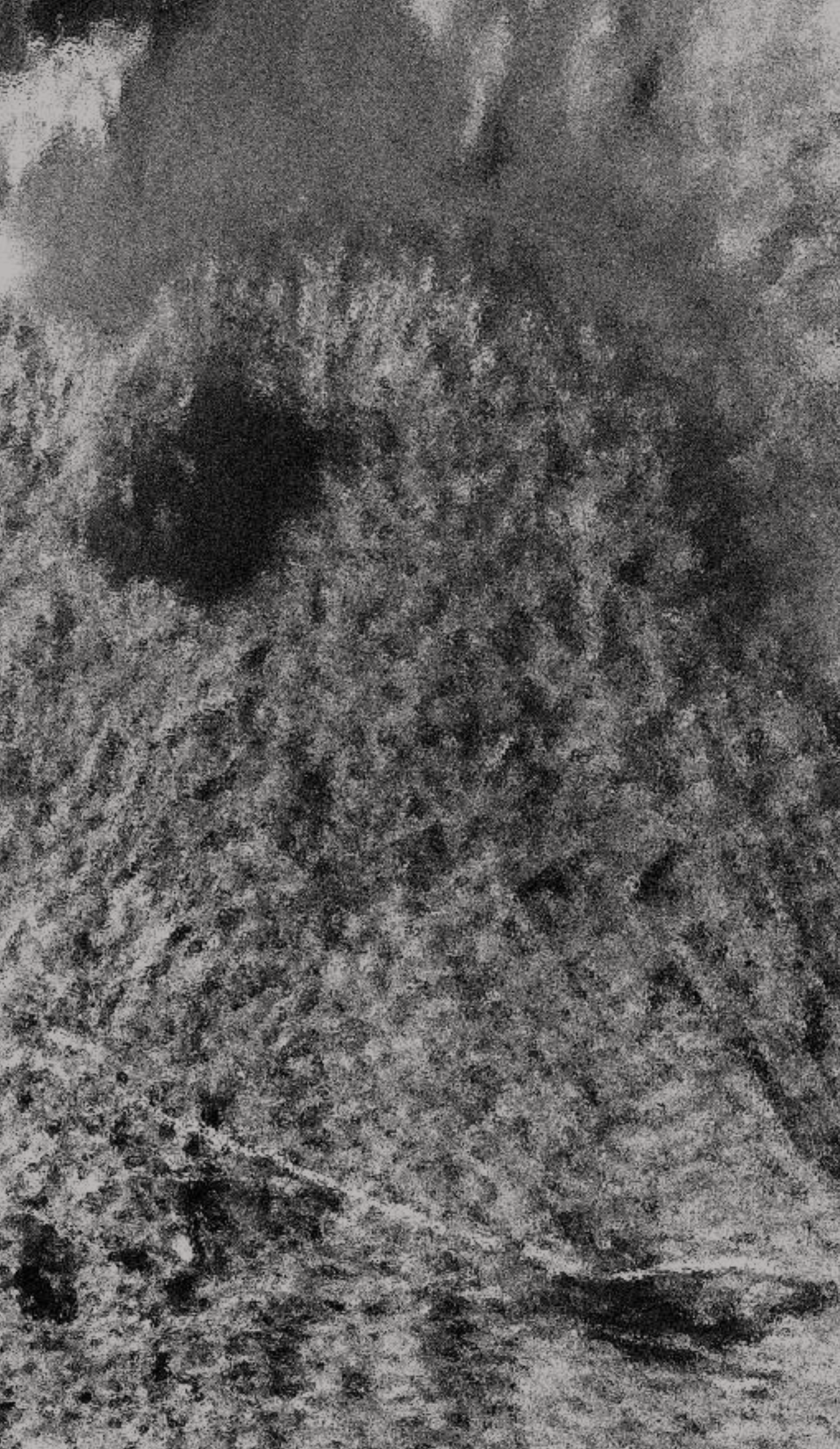

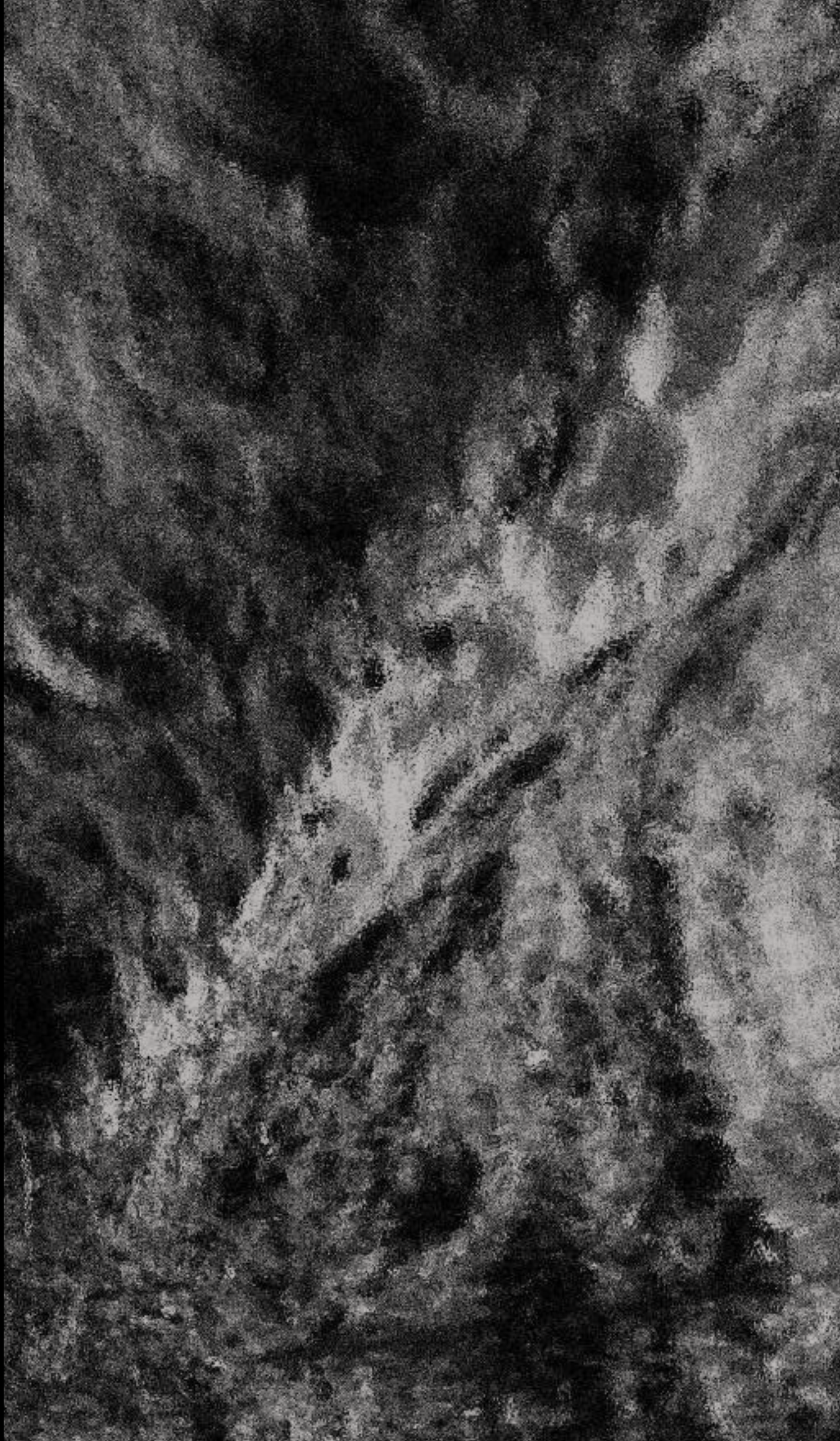
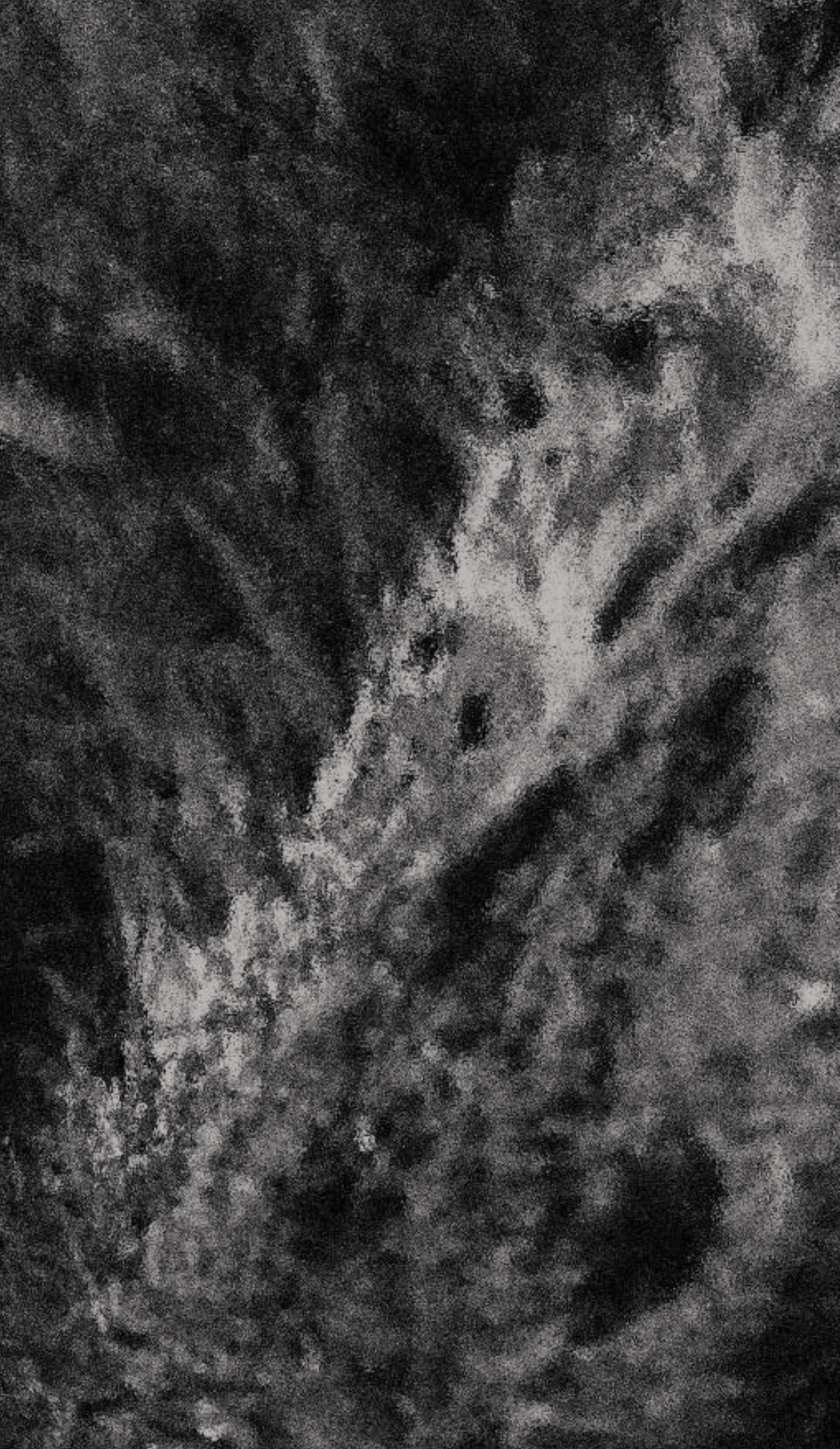

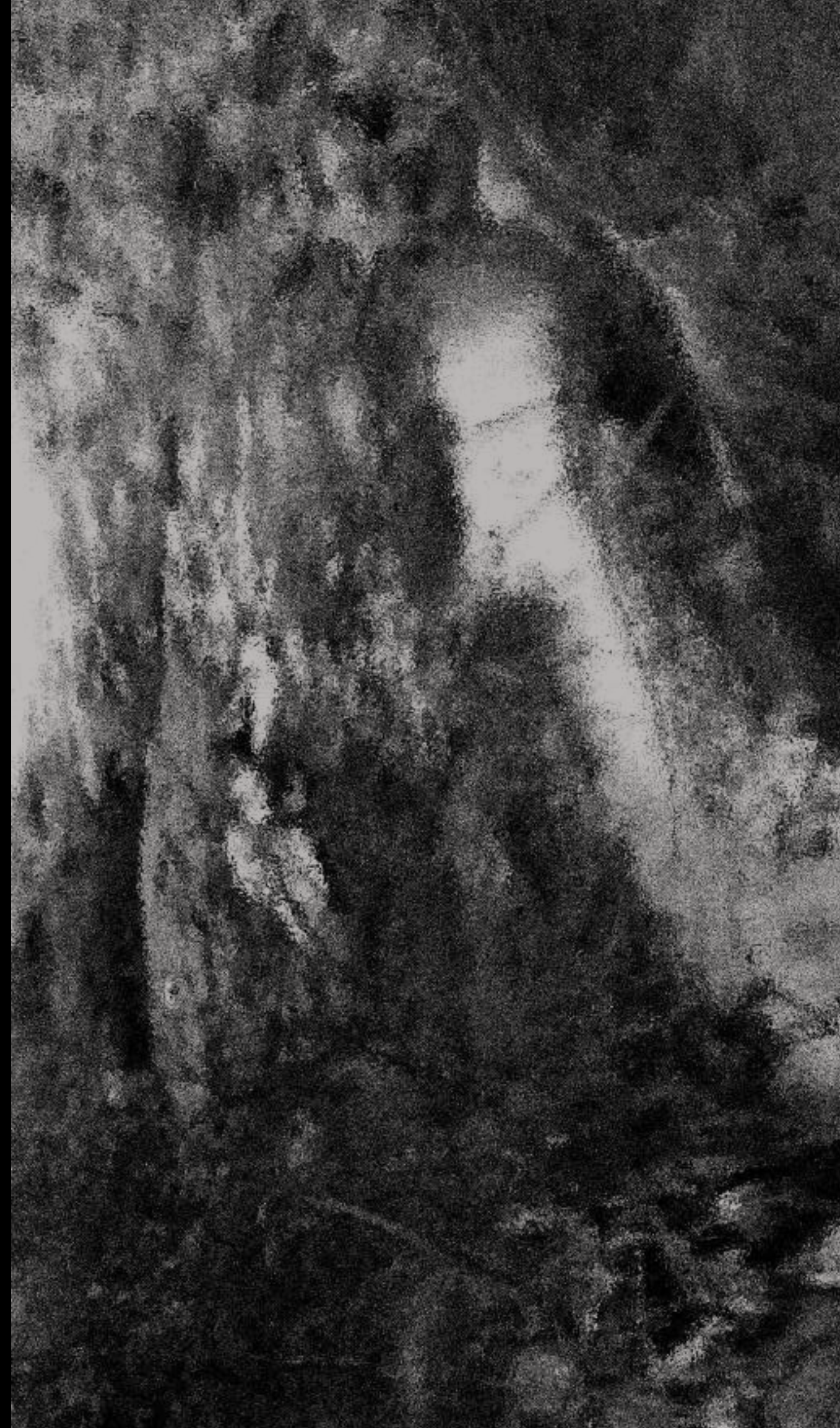

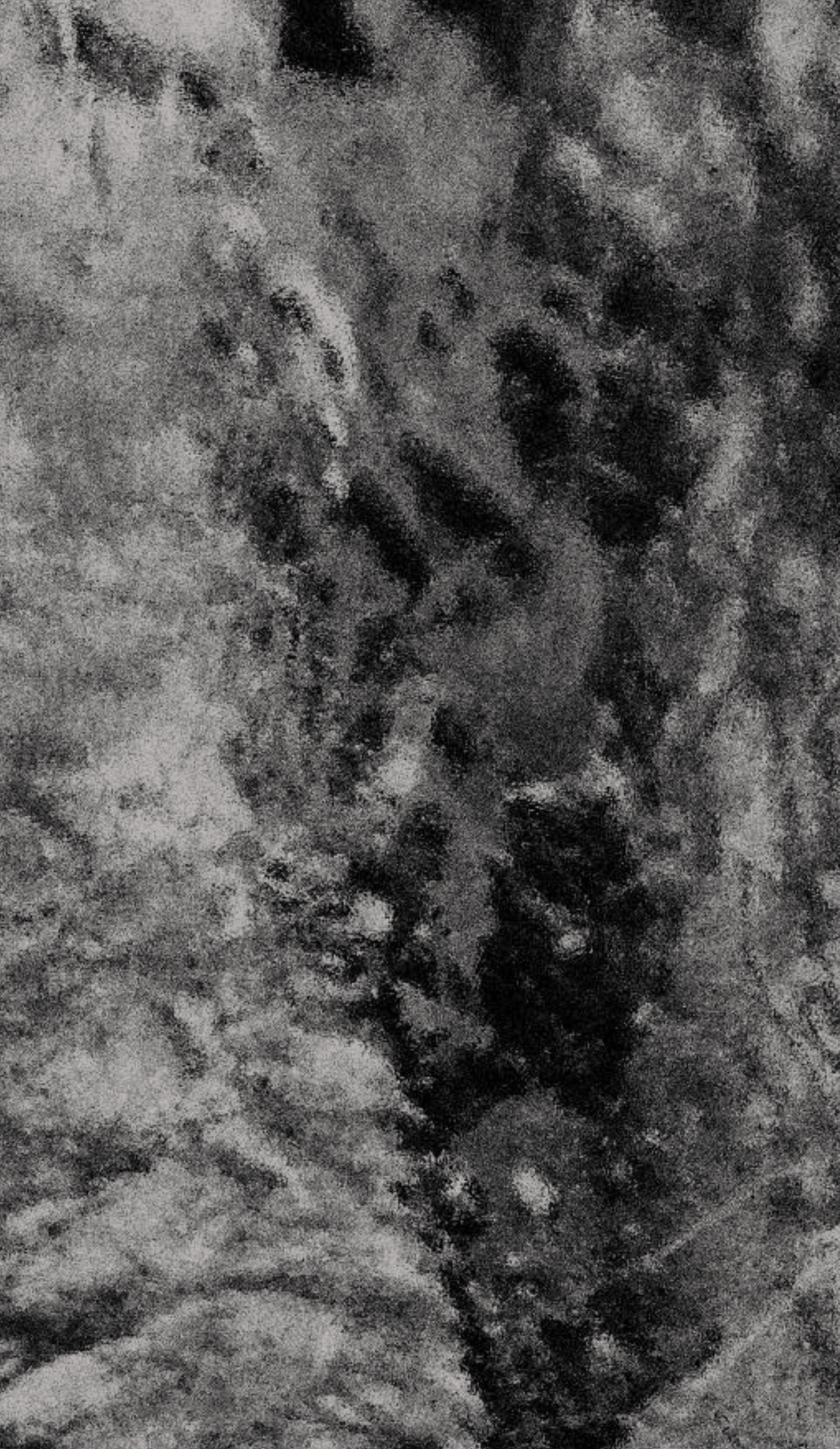

Një ditë. Jedan dan. One day.

Asnjë ditë nuk është e zakonshme në luftë dhe secila ditë e paqes nuk do të jetë kurrë e plotë për aq kohë sa një luftë e re do të jetë duke ndodhur diku tjetër. Lufta ka aftësinë të shterojë dhe njëkohësisht të asgjësojë kuptimet; të gjuhës, të dinjitetit, të njeriut dhe të kohës. Duke ndjekur këtë koncept të mpakjes që është esenca e vetë luftës, ekspozita që i kushtohet të mbijetuarve të saj, vendos që simbolikisht ta zvogëlojë tërë kohëzgjatjen e luftës duke e rindërtuar dhe paraqitur një ditë të vetme të saj. Kjo ditë, autopsia e së cilës ndahet në mijëra çaste të brishta, përmban të gjitha llojet e shkeljeve të rënda të të drejtave të njeriut ku secila histori e rrëfyer vjen e tkurret derisa gjen formën e një fragmenti, ngjashëm me imazhet e rizguara të kujtesës traumatike.

Duke imituar mënyrën e funksionimit të impulseve psikologjike, ekspozita u lakohet nevojave të historive të rrëfyera duke krijuar disa nivele të perceptimit dhe të kuptimit të saj. Së pari, historitë e treguara nuk ndalen vetëm në përsëritjen e ngjarjes traumatike, por ato mundohen të fokusohen në përjetimet e secilit, në jetën pas dhe së bashku me traumën. Në kërkimin e formave të ndryshme të bashkëjetesës me këtë barrë, rrëfimet marrin formën vizuale të një detaji të vetëm gërricës dhe shokues që ngulmon të bëhet i plotë. Këto detaje që kanë pikënisjen e asaj ditë–nate, vizualizohen si copëza të një kujtese të shképutur. Një pamje integrale e saj do të ishte e papërballueshme si për publikun që e mëson, ashtu edhe për të mbijetuarit që e rijetojnë.

Trauma e tyre është plaga e të gjithëve. Por përballja me traumën, edhe nga ata që nuk e kanë jetuar, rezulton të jetë traumatike. Edhe pse ky është një rrezik pothuaj i pashmangshëm, trajtimi, shtjellimi dhe artikulimi i saj, si dhe i pasojave që ka patur mbi individët dhe të gjithë popullsinë e prekur në mënyrë direkte dhe indirekte, është diçka që i gjithë komuniteti i detyrohet, për të lehtësuar barrën e viktimave dhe për të shëruar veten. Në shërbim të këtij procesi, pra të përballjes, por edhe të një dëgjimi me cilësi shëruese, është e ndërtuar ekspozita, kthesat dhe labirintet e së cilës përfundojnë duke marrë formën simbolike të një veshi; atë të publikut që dëgjon.

Rrethojat e llamarinës që në vendin e ndërtimit përdoren për të mbrojtur dhe mbuluar gropat e thella të themeleve të banesave të larta, këtu do të shërbejnë për të shfaqur rrëfimet e mbuluara të traumës. Në labirintin që formohet duke përshkuar ekspozitën, llamarina rrjedh e valëzohet si uji i një përroi, që ndjek rrjedhën nga Studimja e Epërme në Studimen e Poshtme ku së bashku me të mbijetuarit bëhet dëshmitar i asaj dite të 2 majit të vitit 1999 që përkon me ditën e rindërtuar në ekspozitë. Fatkeqësisht, përtej masakrës së Studimes, 2 maji përmban të tjera dokumentime të vrasjeve, zhdukjeve e torturave në të gjithë territorin e Kosovës.

Ashtu si në trajtimin terapeutik të traumës, ku kërkohet angazhimi aktiv i palëve, edhe ekspozita i shpaloset vetëm një vështrimi të angazhuar, që kërkon të vërtetat përtej dukjeve sipërfaqësore, që arrin të shohë brenda një dite, të gjithë luftën me pasojat e saj të zvarritura në një tranzicion 25 vjeçar. Në zbulimin e historive të kësaj dite, publiku reflektohet brenda këtij labirinti dhe vetvetiu gjen imazhet e veta, gjen atë ditë pas së cilës jeta nuk ka qenë më e njëjtë.

Nijedan dan nije običan u ratu, i nijedan dan mira nikada neće biti potpun sve dok se neki novi rat dešava negde drugde. Rat ima sposobnost da isuši i istovremeno poništi značenja–jezika, dostojanstva, humanosti i vremena. Prateći ovaj koncept umanjenja, koji je suština samog rata, izložba, posvećena svim preživelim, simbolično odlučuje da sažme čitavo trajanje rata rekonstruišući i predstavljajući jedan njegov dan. Ovaj dan, čija je obdukcija podeljena na hiljade krhkih trenutaka, sadrži sve vrste teških kršenja ljudskih prava, gde se svaka ispričana priča smanjuje dok se ne transformiše u fragment, sličan oživljenim slikama traumatičnog sećanja.

Imitirajući način na koji funkcionišu psihološki impulsi, izložba se priklanja potrebama pripovedanih priča stvarajući nekoliko nivoa na kojima se može sagledati ili razumeti. Prvo, ispričane priče ne dočaravaju samo traumatski događaj, već pokušavaju da se usredsrede na iskustva svake osobe, na život posle i pored traume. U potrazi za različitim oblicima koegzistencije sa ovim teretom, narativi poprimaju vizuelni oblik jednog dirljivog i šokantnog detalja koji insistira na tome da postane celina. Ovi detalji, koji potiču iz tog dana/noći, vizualizuju se kao fragmenti nepovezanog sećanja. Sveobuhvatan pogled na njega bio bi nepodnošljiv, kako za javnost koja ga sazna, tako i za preživеле koji ga ponovo prožive.

Njihova trauma je svačija rana. Ali suočavanje sa traumom, čak i od strane onih koji je nisu preživeli, pokazuje se kao traumatično. Iako se radi o gotovo neizbežnom riziku, njegov tretman, razrada i artikulacija, kao i posledice koje ima na pojedince i celokupnu populaciju, direktno i indirektno je nešto na šta cela zajednica obavezna kako bi olakšala teret žrtava i doprinela njihovom izlečenju. U službi ovog procesa, kako konfrontacije, tako i lekovitog tipa slušanja, izložba je konstruisana tako da njeni obrti i lavirinti konačno poprimaju simbolički oblik uha; onog javnosti koja sluša.

Ograde od lima koje se koriste na gradilištima za zaštitu i pokrivanje dubokih jama temelja visokih zgrada služile ovde za prikazivanje pokrivenih priča o traumi. U lavirintu koji je nastao obilaskom izložbe, lim teče i talasa se kao voda potoka, prateći tok od sela Gornje Studimlje do sela Donje Studimlje, gde, zajedno sa preživelim, postaje svedok tog dana, 2. maja 1999. godine, koji se poklapa sa danom rekonstruisanim na izložbi. Nažalost, osim masakra u Studimlju, 2. maj je datum kada su se na teritoriji Kosova desila mnoga dokumentovana ubistva, nestanci i mučenja.

Kao i u terapijskom tretmanu traume, gde je potrebno aktivno angažovanje strana, i izložba se otkriva samo angažovanom pogledu, koji traži istine ispod površnih pojava, koji uspeva da u jednom danu sagleda ceo rat sa svojim dugotrajnim posledicama u 25–godišnjoj tranziciji. U otkrivanju priča današnjeg dana, publika se ogleda u ovom lavirintu i instinktivno se susreće sa sopstvenim slikama—susreće se sa danom posle kojeg život više nije bio isti.

No day is ordinary in war, and no day of peace will ever be complete as long as a new war is happening somewhere else. War has the ability to drain and simultaneously annihilate meanings; of language, dignity, humanity, and of time. Following this concept of diminishment, which is the essence of war itself, the exhibition, which is dedicated to all of its survivors, symbolically decides to condense the entire duration of the war by reconstructing and presenting a single day of it. This day, whose autopsy is divided into thousands of fragile moments, contains all kinds of severe human rights violations, where each story told shrinks until it transforms into a fragment, similar to the revived images of a traumatic memory.

By imitating the way psychological impulses function, the exhibition bends to the needs of the narrated stories by creating several levels upon which it can be perceived or understood. Firstly, the recounted stories do not simply conjure up the traumatic event, but they attempt to focus on each person's experiences, on life after and alongside the trauma. In seeking different forms of coexistence with this burden, the narratives take on the visual form of a single poignant and shocking detail that insists on becoming whole. These details, which originate from that day/night, are visualized as fragments of a disconnected memory. An all-embracing view of it would be unbearable, both for the public learning about it and for the survivors reliving it.

Their trauma is everyone's wound. But facing the trauma, even by those who have not lived through it, turns out to be traumatic. Although this is an almost unavoidable risk, the treatment, elaboration, and articulation of it, as well as the consequences it has had on individuals and the entire population affected both directly and indirectly, is something the entire community owes, to ease the victims' burden and contribute to their healing. In service of this process, both of confrontation and of a healing type of listening, the exhibition is constructed with its turns and labyrinths ultimately taking the symbolic form of an ear; that of the listening public.

The sheet metal fences that are used at construction sites to protect and cover the deep pits of the foundations of tall buildings will serve here to display the covered stories of trauma. In the labyrinth formed by traversing the exhibition, the sheet metal flows and ripples like the water of a stream, following the course from the village of Studime e Epërme/ Gornje Studimlje to that of Studime e Poshtme/ Donje Studimlje, where, together with the survivors, it becomes witness to that day of May 2, 1999, which coincides with the day reconstructed in the exhibition. Unfortunately, apart from the Studime massacre, May 2 is a date in which many documented killings, disappearances, and tortures occurred throughout the territory of Kosovo.

Just as in the therapeutic treatment of trauma, where the active engagement of the parties is required, the exhibition also unfolds only to an engaged gaze, one that seeks the truths beyond superficial appearances, that manages to see within a single day, the entire war with its lingering consequences in a 25-year transition. In uncovering the stories of this day, the audience is reflected within this labyrinth and instinctively encounters its own images—it encounters the day after which life has never been the same.

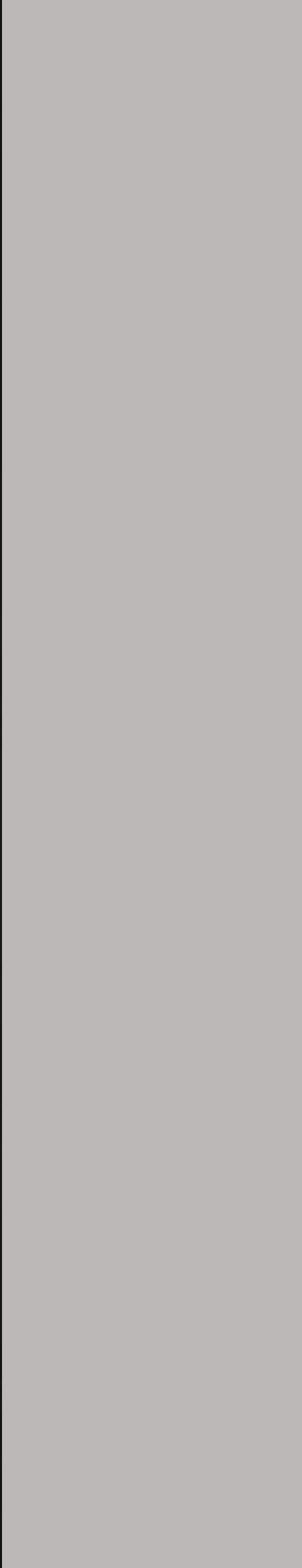

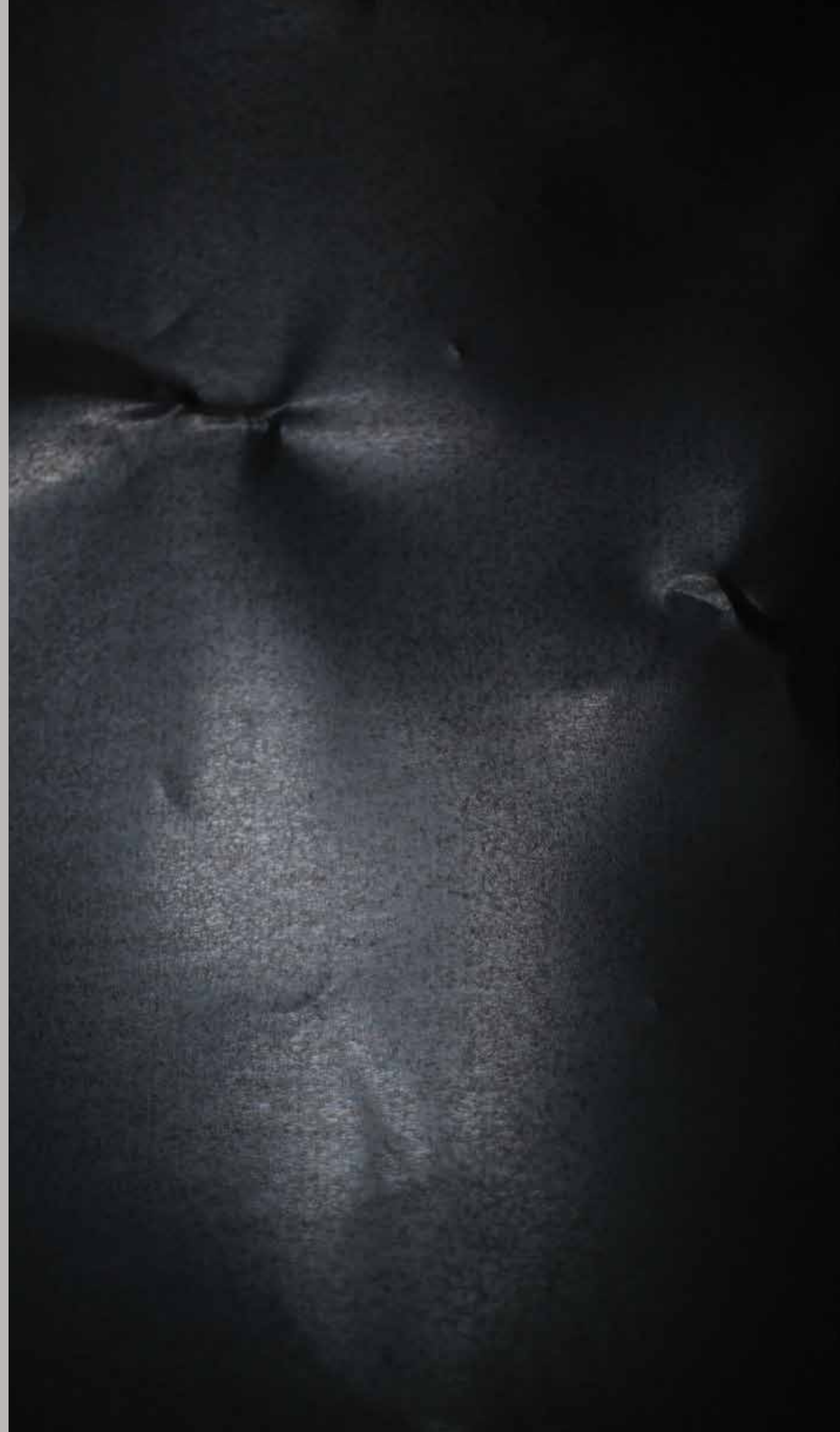

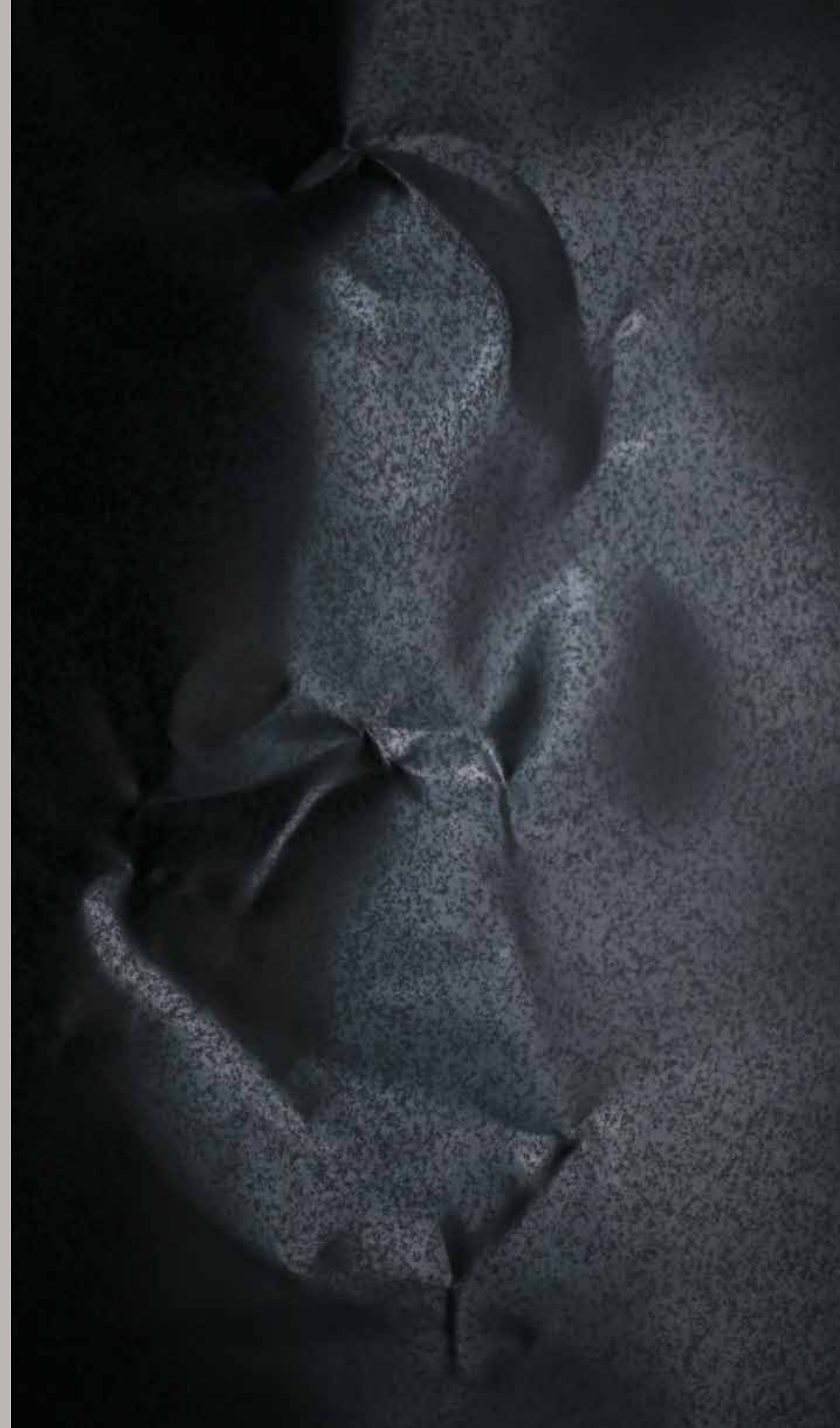

Rrëfim/ Priča/ Story

66–73 Albina*

74–81 Jetish Xhafa

82–89 Arton Ademi

95–103 Associated Press ©

104–111 Mejreme Hyseni

112–119 Hekuran Husaj

120–127 Slađan Dobrosavljević

128–135 Luljeta*

136–143 Zymer Görguri

144–159 Bahrije Gërxhaliu

*

Për arsye privatësie dhe konfidencialiteti është përdorur ky emër fiktiv në vend të emrit të vërtetë të së mbijetuarës.
Iz razloga privatnosti i poverljivosti, korišćeno je izmišljeno ime umesto pravog imena preživjele.
For privacy and confidentiality reasons, a fictional name has been used instead of the survivor's real name.

Më 2 maj të vitit 1999, Albina së bashku me një pjesë të familjes së saj kishin qenë të detyruar të lëshonin shtëpitë e tyre dhe të merrnin udhën për Shqipëri. Rrugës, ata u ndaluan nga forcat serbe që i detyruan të qëndrojnë në një vend të braktisur, me ç'rast i ndanë gratë veç. Aty Albinën e përdhunuan disa herë. Në atë gjendje, ajo arriti të kalonte kufirin dhe më pas të bashkohej me pjesën tjetër të familjarëve të saj.

“Kurrë atë rrugë nuk e boj mo, nuk shkoj mo n’Shqipni”, thotë Albina, ndërsa tregon për përjetimin e asaj ngjarjeje.

Nga ajo ditë, Albina vërtet nuk është kthyer kurrë në Shqipëri. Frikën e ka të pashmangshme: dhimbja e kokës nuk pushon asnjëherë dhe për më tepër është e heshtur dhe nervoze. Ajo nuk i ka treguar as bashkëshortit, as ndonjë familjari tjetër për këtë ngjarje, pasi nuk do të mund ta duronte paragjykimin apo keqardhjen e tyre.

Herë pas here, ajo ditë i shfaqet në makthe dhe ata persona i dëftohen si hije e si gojëra që qeshin. Këto mendime i mërgon duke i gjetur vetes punë, qoftë në shtëpi, apo në kopsht e me fëmijët, nipërit e mbesat. Edhe në raste gëzimi kur qesh vetvetiu, ajo e ndërpret në gjysmë dhe e qetëson veten, pasi një zë nga brenda i thotë se nuk guxon të gëzohet plotësisht.

Albina je 2. maja 1999. godine, zajedno sa delom svoje porodice, bila primorana da napusti svoj dom i krene putem za Albaniju. Usput su ih zaustavile srpske snage koje su ih naterale da ostanu u jednom napuštenom mestu, pri čemu su žene razdvojili od muškaraca. Tamo je Albina nekoliko puta silovana. U tom stanju je ipak uspela da pređe granicu i kasnije se ponovo spoji sa ostatkom svoje porodice.

„Nikad više neću ići tim putem, nikada više neću ići u Albaniju“, priča Albina dok se priseća ovog doživljaja.

Od tog dana, Albina se zaista nikada nije vratila u Albaniju. Strah je neizbežan: glavobolje nikad ne prestaju, a ona je povučena i nervozna. Nije rekla svom mužu ili bilo kom drugom članu porodice za ovaj događaj jer nije mogla da podnese njihove predrasude ili sažaljenje.

S vremena na vreme, taj dan je proganja u noćnim morama i ti ljudi joj se pojavljuju kao senke ili usta koja se smeju. Da bi odagnala ove misli, pokušava da se zaokupi radom, bilo kod kuće, bilo u bašti sa svojom decom, nećacima i nećakama. Čak i u trenucima radosti kada se spontano smeje, prekida se u veselju i smiruje, dok joj neki glas iznutra govori da ne sme da se raduje u potpunosti.

On May 2, 1999, Albina along with part of her family were forced to abandon their homes and take the road to Albania. Along the way, they were stopped by Serbian forces who forced them to stay in an abandoned place, during which they separated the women. There, Albina was raped several times. In that state, she still managed to cross the border and later reunite with the rest of her family.

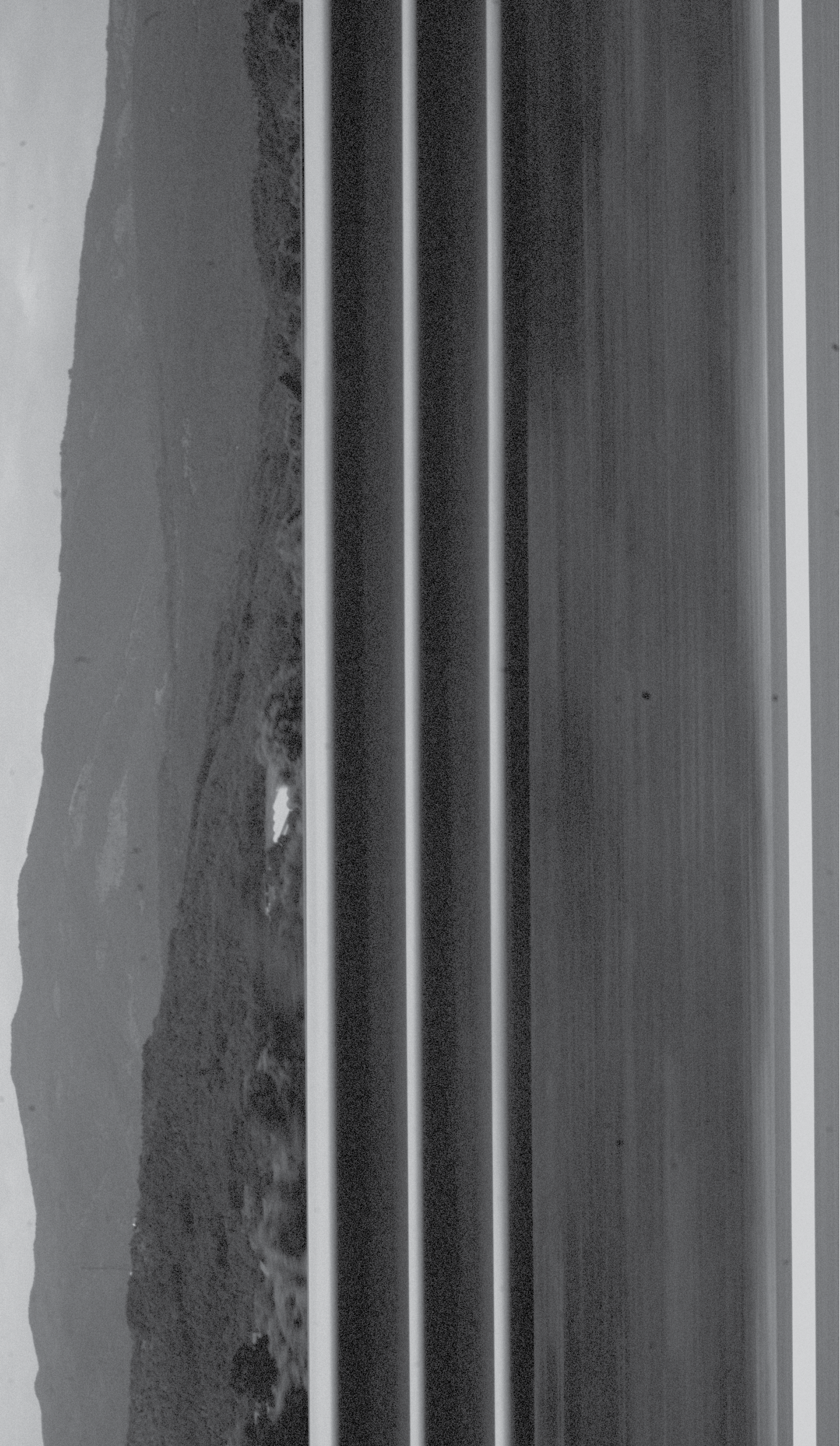
“I will never travel that road again, I will never go to Albania again,” Albina says, as she recounts the experience.

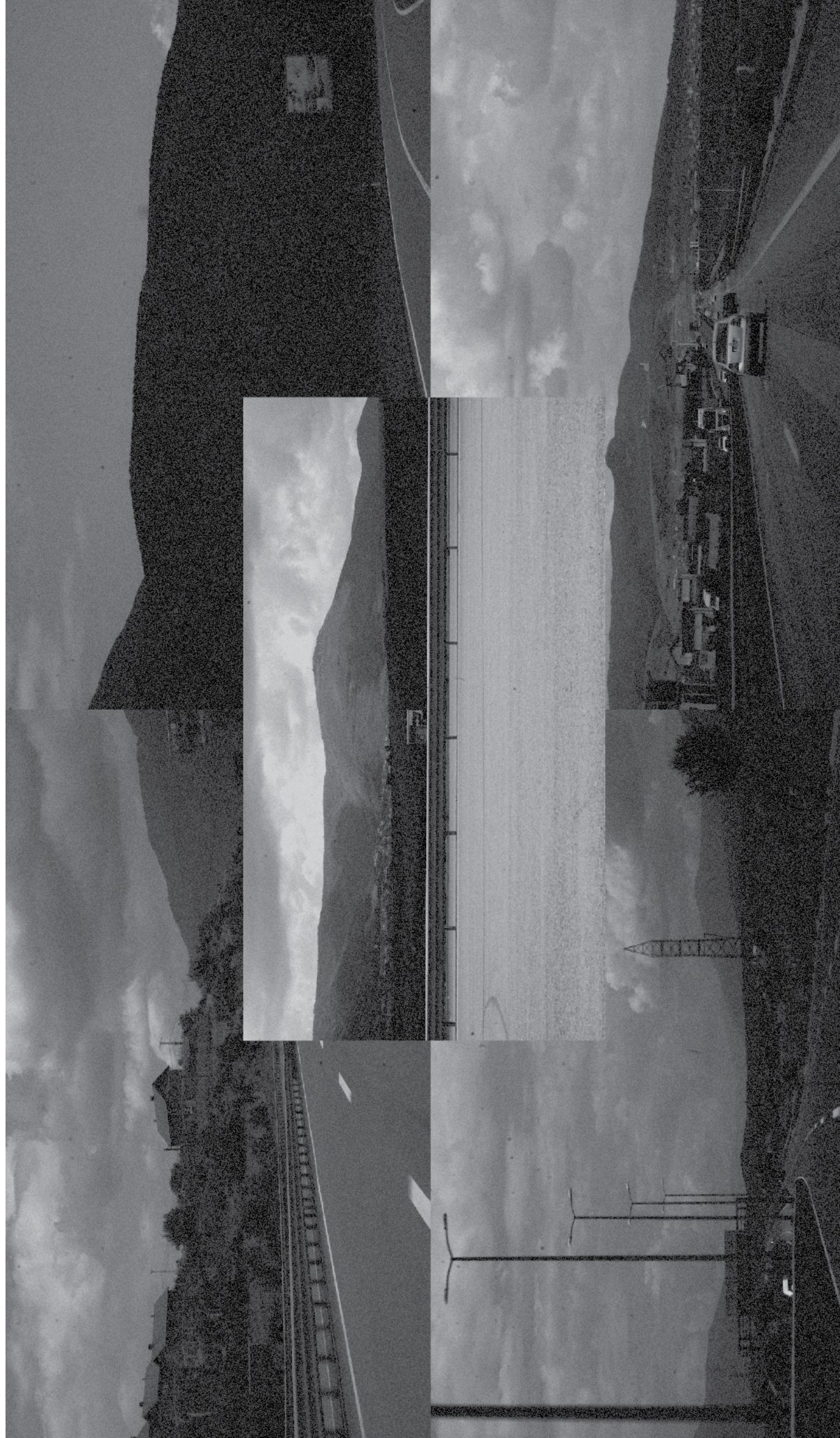
Since that day, Albina has truly never returned to Albania. The fear is inevitable: the headaches never stop and she is also withdrawn and nervous. She has not told her husband or any other family member about this incident because she couldn’t bear their prejudice or pity.

From time to time, that day haunts her in her nightmares and those people appear to her like shadows or laughing mouths. To cast away these thoughts, she tries to keep herself occupied, either at home, or in the garden with her children, nieces and nephews. Even in moments of joy when she laughs spontaneously, she interrupts herself halfway and calms herself down, as a voice from within tells her she dare not rejoice completely.

Më 2 maj të vitit 1999, Jetishi me gjithë familjen e tij gjendeshin në fshatin Vesekofc/ Vesekovce të Vushtrrisë/ Vuçitrn kur i gjithë fshati u dëbua nga forcat serbe dhe bashkë me popullatën e fshatrave përreth u detyruan të shkojnë në fshatin Studime e Epërme/ Gornja Studimlja.

Jetishi me familje kishin lëshuar shtëpinë në fshatin Sfaraçak/ Svračak që nga marsi i vitit 1999 për çështje sigurie dhe ishin detyruar të lëviznin nga fshati në fshat.

Mbrëmjen e 2 majit, në traktorin që e drejtonte Jetishi ishin 18 anëtarë të familjes. Kolona nuk lëvizte thujse fare dhe secili automjet që ishte në rrugën e ngushtë të Studimes/Studimlje duhej të përballej me forcat serbe, të cilët në mënyrë rutinore kërkonin para ose ar dhe pastaj shtinin drejt ndonjërit. Të njëjtin fat pati edhe Jetishi.

Grupi i parë i paramilitarëve që ishin afruar te traktori e kishin rrahur pasi nuk kishin pasur para, ndërsa një e afërme e tij u kishte dhënë arin që kishte, me të cilin ata kishin vazhduar. Pas pak ishin afruar disa paramilitarë të tjerë të cilët poashtu kishin kërkuar para ose ar, dhe pasi nuk kishin çka t'u jepnin, ata e qëlluan Jetishin me një plumb në kokë dhe ai ra. Mirani, babai i tij, i shau dhe menjëherë e qëlluan për vdekje edhe atë. Familja u detyrua të vazhdojë duke i lënë të dy prapa.

Jetishi u zgjua pas një jave në një ambulancë të improvizuar të UÇK–së. Aty i kishin treguar që dikush e kishte sjellë për mjekim dhe nuk e kuptonin se si kishte arritur t'i mbijetonte plumbit në kokë. Jetishit iu desh një kohë e gjatë derisa t'i vinte vetëdija plotësisht dhe të ishte në gjendje t'u rikthehej aktiviteteve bazike të jetës.

Sot, Jetishi jeton në fshatin Sfaraçak/ Svračak të Vushtrrisë/ Vuçitrn bashkë me gruan e tij. Ndonëse ka qenë e nevojshme të operohej në kokë, ai kurrë nuk e bëri. Kujdesi nga Shukrija, gruaja e tij, ia kishte përmirësuar jashtëzakonisht gjendjen dhe është ajo që e rrëfen këtë ngjarje.

Dana 2. maja 1999. Jetiš i cela njegova porodica bili su u selu Vesekovce/ Vesekofc u Vučitrnu/ Vushtrri kada su srpske snage proterale celo selo. Zajedno sa stanovništvom iz okolnih sela bili su prinuđeni da pređu u selo Gornje Studimlje/ Studime e Epërme.

Jetiš i njegova porodica su napustili svoj dom u selu Svračak/ Sfaraçak u martu 1999. godine zbog bezbednosnih razloga i selili su se iz sela u selo.

Uveče 2. maja na traktoru koji je vozio Jetiš bilo je 18 članova porodice. Konvoj se jedva kretao, a svako vozilo na uskom putu ka Studimlju/ Studime moralo je da se zaustavi pred srpskim snagama, koje su rutinski zahtevale novac ili zlato pre nego što bi pucale na nekoga. Jetiš se suočio sa istom sudbinom.

Prva grupa paravojnih snaga koji je prišla traktoru tukla ih je jer nisu imali novca, sve dok im jedan od njegovih rođaka nije dao zlato koje je imao kod sebe, pa su nastavili dalje. Nakon nekog vremena, prišlo im je još nekoliko pripadnika paravojnih snaga koji su takođe tražili novac ili zlato, a pošto nisu imali šta da daju, pucali su Jetišu u glavu i on je pao. Miran, njegov otac, vikao je na njih i oni su ga odmah ubili. Porodica je bila prinuđena da nastavi, ostavljajući oboje.

Jetiš je došao svesti posle nedelju dana u improvizovanom ambulantu vozilu OVK (Oslobodilačke vojske Kosova). Rekli su mu da ga je neko doveo kako bi mu ukazali pomoć i da nisu mogli da shvate kako je preživeo metak u glavu. Jetišu je trebalo mnogo vremena da se potpuno osvesti i da može da nastavi svoj život.

Danas Jetiš sa suprugom živi u selu Svračak/ Sfaraçak u Vučitrnu/ Vushtrri. Iako mu je bila potrebna operacija glave, nikada joj se nije podvrgao. Briga njegove supruge Šukrije značajno mu je poboljšala zdravlje. Ona je ta koja prepričava ovaj događaj.

On May 2, 1999, Jetish and his entire family were in the village of Vesekofc in Vushtrri/ Vuçitrn when the entire village was expelled by Serbian forces. Together with the population from surrounding villages, they were forced to move to the village of Studime e Epërme/ Gornja Studimlja.

Jetish and his family had abandoned their home in the village of Sfaraçak/ Svračak since March 1999 due to security concerns and had been moving from village to village.

On the evening of May 2nd, there were 18 family members on the tractor driven by Jetish. The convoy barely moved, and every vehicle on the narrow road of Studime/ Studimlja had to face the Serbian forces, who routinely demanded money or gold before firing at someone. Jetish faced the same fate.

The first group of paramilitaries who approached the tractor beat them because they had no money, while one of his relatives had given them the gold they had with them and they continued on. After a while, several other paramilitaries who also demanded money or gold approached, and since they had nothing to give, they shot Jetish in the head and he fell. Miran, his father, shouted at them and they immediately shot him dead. The family was forced to continue, leaving both of them behind.

Jetish regained consciousness after a week in an improvised ambulance of the KLA (Kosovo Liberation Army). They told him that someone had brought him for treatment and they couldn't understand how he had survived the bullet to his head. It took Jetish a long time to fully regain consciousness and be able to resume his life.

Today, Jetish lives in the village of Sfaraçak/ Svračak in Vushtrri/ Vuçitrn with his wife. Although he needed surgery on his head, he never underwent it. The care from his wife Shukrije has significantly improved his condition, and she is the one who recounts this event.

Më 2 maj të vitit 1999, Artoni mbahej në stacionin e policisë në Gillogoc/Glogovac për bri Shtëpisë së Kulturës. Tri ditë më parë, ai bashkë me të atin dhe disa familjarë ishin fshehur në mal. Aty Artonin e plagosën në krah ndërsa disa të tjerë i vranë. Civilët e kapur i dërguan në xhaminë e fshtatit Qirez/ Ćirez, ku u mbajtën të mbyllur së bashku me mbi 100 civilë të tjerë deri më 1 maj të vitit 1999. Atë ditë forcat serbe i ndanë në tre kamionë, Artonin e vendosën në kamionin e verdhë dhe e dërguan në Shtëpinë e Kulturës në Gillogoc/ Glogovac.

Gjatë qëndrimit në Shtëpinë e Kulturës, Artoni dhe të burgosurit e tjerë u rrahën dhe u keqtrajtuar mizorisht nga forcat serbe.

Më 5 maj të vitit 1999, Artonin dhe disa të burgosur të tjerë i dërguan në Krajkovë/ Krajkovo për të bërë punë të detyruar. Meqenëse ishte i plagosur, atë e dërguan në klinikën ortopedike në Prishtinë ku qëndroi deri në korrik të vitit 1999. Pas lufte ai e kuptoi që në vendin e quajtur Shavarinat, babai i tij, Ibrahim Ademi, ishte vrarë.

Sot Artoni është i martuar, ka dy fëmijë dhe punon si psikolog në policinë e Kosovës.

Dana 2. maja 1999. godine, Arton je zadržan u policijskoj stanici kod Doma kulture u Glogovcu/ Gllogoc. Tri dana ranije, on i njegov otac, zajedno sa nekoliko rođaka, krili su se u planinama. Tamo je Arton ranjen u ruku, a drugi su ubijeni. Zarobljeni civili su odvedeni u džamiju u selu Ćirez/ Qirez, gde su zajedno sa više od 100 ljudi držani do 1. maja 1999. godine. Tog dana srpske snage su ih podelile u tri kamiona. Arton je smešten u žuti kamion i odvezen u Dom kulture u Glogovcu/Gllogoc.

Tokom boravka u Domu kulture, Artona i ostale zatvorenike srpske snage su tukle i brutalno maltretirale.

5. maja 1999. Arton i nekoliko drugih zatvorenika poslali su u Krajkove na prinudni rad. Zbog zadobijenih povreda upućen je na ortopedsku kliniku u Prištinu gde je ostao do jula 1999. Posle rata je saznao da mu je otac ubijen u mestu Šavarinat.

Danas je Arton oženjen, ima dvoje dece i radi kao psiholog u Policiji Kosova.

On May 2nd, 1999, Arton was held at the police station in Gllogoc/ Glogovac near the House of Culture.

Three days earlier, he and his father, along with several relatives, had been hiding in the mountains. There, Arton was wounded in the arm while others were killed. The captured civilians were taken to the mosque in the village of Qirez/ Ćirez, where they were held together with over 100 others until May 1st, 1999. On that day, Serbian forces divided them into three trucks. Arton was placed in the yellow truck and taken to the House of Culture in Gllogoc/ Glogovac.

During their time at the House of Culture, Arton and the other prisoners were beaten and brutally mistreated by Serbian forces.

On May 5th, 1999, Arton and several other prisoners were sent to Krajkovë for forced labor. Due to his injuries, he was sent to the orthopedic clinic in Prishtina/ Priština where he stayed until July 1999. After the war, he learned that his father, Ibrahim Ademi, had been killed in a place called Shavarinat.

Today, Arton is married, has two children, and works as a psychologist in the Kosovo Police.

Unë e kam hala ndjeshmërinë e plumbave në tokë që kanë ra ose edhe të çantës në shpinë që e kam pasë e që është shpuar nga plumbat.

Ka hyrë plumbi, ka ecë mangës së jaknes që i kemi pasë në atë kohë të ftohtë, edhe ka dalë. Në ndjeshmëri nuk e di, ashtu ndoshta [ka qenë] shumë e shpejtë. Dhimbjet nuk e di, tash s'muj me rikujtu dhimbja sa e madhe ka qenë kur m'ka goditë plumbi, ndoshta për shkak të një diçkaje tjetër që ka qenë më e madhe që nuk e dinim; në fakt nuk e kam ditë a po shpëtoj. Kemi bërtitë me babin për m'i ndal gjujtjet. Kanë ndalë për një moment. Kur jam çu prej vendit... Të afërmit, familjarët... Të vramë!

Njëri nga ta ka qenë dy vjet më i ri se unë, në atë kohë unë isha 19 vjeç. E di që gjallë ka qenë, përmi trup të tij kam kalu, edhe ku kanë qenë ushtarët, e di që në atë moment axha u çu në dy gjunjt, se ka qenë i plagosur, s'ka mujt me lëvizë, edhe e kanë ekzekutuar. Unë nuk e kam parë duke e ekzekutuar por e ka parë baba, sepse unë kam qenë me shpinë prej tij. Në çantën që kisha në krah, ka bërtit një ushtar edhe më ka zbrazë një karikator të kallashnikovit.

Na kanë marrë prej aty, në xhaminë e Qirezit kemi nejt atë natë. Më 1 maj na kanë çu në stacion të policisë, s'kam pasë frikë. Edhe sot çuditem qysh s'kam pas frikë. Se një vrasës ta shikosh drejt në sy nuk ka qenë e lehtë, aq ma pak kur je një i ri që as nuk e njuh gjuhën, as nuk ki përvoja ushtarake as nuk ke përvoja tjera. E dija që gjallë do të jem, po se si, jo. E vetmja gjë që ka qenë... thjesht të shikumit në sy dhe për ato pak fjalë serbisht që i dija, me e rujt veten time. Asgja ma shumë. Edhe pse kam qenë me babin, thjesht i vetmi mendim ka qenë jeta ime. Nuk di përjetime tjera, në aspektin emocional në atë moment s'kam pas kohë me mendu për veten time për çka po ndjej, por thjesht se si me i mbijetu asaj situatë.

Ndoshta pak më të lirë kur na kanë futur në xhaminë e Qirezit atë natë, mbrëmjen e 30 prillit, ka pas fjalë po ikim, s'po ikim, a po qëndrojmë, s'guxojmë me lëviz, i kemi këtu. Tanë natën zgjuar prej frikës, anën tjetër kisha plagën. Rrugëtimi deri aty, diku nja 15 herë jam nda prej grupit për ekzekutim. Edhe nuk e di, thjesht s'kam mendu për ndjenja.

Më datë 1 maj na kanë marrë prej Qirezit na kanë pru në Drenas, Gllogoc. Në kamionin e verdhë kam qenë unë me një numër diku 20–30 vetë që na kanë çu për Drenas. Në Shavarina na kanë ndalë. I kam parë duke i ekzekutuar. Prej babës, në fakt mua më kanë ndarë në xhaminë e Qirezit. Në grupin tonë, që është shumë interesant, na kanë ndarë për ekzekutim. Nuk e di se çka ka ndodhë, por kemi qenë të veçun diku nja 20 veta, kështu të zgjedhur të rinj, pjesa dërrmuese. Edhe na kanë rendit te varrezat, aty afër varrezave të xhamisë së Qirezit. E di që ata... kur ka pas nga grupi aty që kanë njohur serbishten dhe flitej mes tyre se “tash kanë me na vra, kanë me na ekzekutu se për këtë punë na kanë ndarë”. Nuk e kam besuar që kanë me na vra aty, thjeshtë kisha bindjen që këta s'kanë me mujt me ma marrë jetën, përpos Zotit. E dija që unë kam me jetu. Kisha bindjen në veten time që unë kam me jetu, dhe realisht ashtu ndodhi. Kur na kanë marrë, edhe pse aty në grup më kanë ndarë prapë për ezekutim, ekstra prej grupit, pra kur më kanë rikthyer, më kanë çu në kamion, më kanë goditë kokës me shishe, e kam pas fytyrën me gjak. Rrugës prapë më kanë goditur me një mjet të metaltë me një hekur, prapë gjaku më ka shpërthy.

Me datë 1 maj na kanë rrahur fizikisht diku për nja 6–7 orë te Shtëpia e Kulturës. Diku mbasдите na kanë marrë na kanë shti aty. Në fakt si na kanë çu aty na kanë shti me datë 1, na kanë qitë prapë jashtë na kanë rrahë diku nja 6–7 orë, por

saktë nuk muj me ditë sa orë nuk kam pasë, por pak a shumë duke e parë ditën sa ka mujt me zgjatë, llogaris përafërsisht aty për nja 5–6 orë të sigurta që na kanë malltretu me gjithçka. Ka pas me shufra, ka pasë me druj, ka pasë me kto të gilinderave në atë kohë që ishin të drurit, ka pas me kablllo, ka pas me kondaka të armëve, me shkelma me gjithçka. Të gjitha i kam përballu përpos kabllës, atë as sekondin nuk kam mujt me qëndru në këmbë, sepse ajo si niske këtu deri te kjo pjesa këtu u lëpitke për trupi. Kabëll e rrymës. Asaj skam mujt asnjëherë me i përballu. Këto të tjerat të godiste në një vend por jo në pjesën tjetër trupit.

Na kanë kthy të nesërmen në mëngjes, na kanë marrë domethënë me datën 2 maj. Na kanë vendosë para stacionit të policisë edhe kanë fillu me na pytë prej cilave fshatra jemi. Na kanë nda fshatrave.

Fshatit tonë... nuk e di tash muj me gabu me numër por më duket që kemi qenë 12 ose 13. I thirrshin me fshatra rend, na merrshin në pyetje, na futshin në stacion të policisë brenda. E di që kur më ka ardhë rendi, unë e kisha dorën tu e majt poshtë. Gjatë tanë kohës na kanë detyru me i mbajt duart kështu. Unë këtë pjesën e kisha jo funksionale, jo të menaxhueshme, dhe gjithmonë jam detyru me dorën e djathtë me i vendosë gishtat kështu për mi mbajt. E di se sa herë e kam lëvizë dorën, ju e dini se kur gjaku fillon e koagulohet, sa herë që kam pasë levizje gjithmonë kam pasë rrjedhje gjaku, se e ndjesha në pjesën e krahut kur lëvizte gjaku. Durt nalt, kur kemi hy brenda në stacion e di që gjithmonë e kam mbajt me këtë dorë, se sa herë lëvizsha shkallëve, kur më tërhiqte, kjo pjesë mu veq më shkaktojke dhimbje se më kanë goditë edhe këtu në dorë me kondak të armës. Qaty e kam ndi që mu këtë pjesë ma kanë dëmtu përpos plumbit, se plumbi ka hy nëpër nyje por edhe goditja veq kërsiste krrak–krruk. Kah jemi ngjité nalt gjithmonë e kam majtë dorën.

E di që në katin e dytë jemi ngjit në stacion të policisë. Si sot e mbaj mend atë ecje shkallëve prej oborrit tu u ngjitë, jemi kthy në anën e djathtë te zyrja e tretë, u kanë një polic serb me rroba civile, u kanë edhe një tjetër që përkthejke gjuhë shqipe. Më ka ulë si me thonë te dera dhe ka fillu me më marrë në pyetje, kush jam, kon e kam babë, kon villa, kon familjar, a e kam dikënd në UÇK, kush është UÇK, ti a je në UÇK, çka t'kanë ba, çka ka ndodhë me ty. Me atë serbishten e paktë që e kam njoftë, me ato pak fjalë që i mësova brenda atyre 2–3 ditësh se si me e rujtë veten tem, tu e mbrojtë se si ka ndodhë situata. Prej aty kam fillu me deklarë se unë jam plagu në shtëpi, kam ikë në mal dhe jam dorëzu te ju. Ndoshta e vetmja fjalë që më ka majtë ndoshta gjallë, zoti më ka dhënë këtë llojë force që me u deklarü kësisoji. Edhe ajo që ma së shumti ka ndiku ndoshta pozitivisht për me e rujtë veten tem u kanë se gjithmonë shikimin drejt tyne as qërpikt nuk i kam rrahë, në sy. U nal... [më pyeti] qysh ka ndodhë, prapë po i[a] shpjegoj. Më kuptojke se çka po flas shqip por ai përkthyesi për një moment... ai ka dalë jashtë edhe më kanë lanë mu vetë në dhomë. Unë s'kam lëvizë prej karrikës, por gjithmonë tu e mbajtë dorën kësisoji. Më ka pytë “a po don ujë?”, më kujtohet si një situatë ashtu shumë... i kam thanë “po”, më ka ofru një gotë ujë dhe e ka lanë shumë larg. Kam marrë me u çu prej karrikës, nuk kam mujtë për shkak të plagës që kisha në dorë, edhe jam ulë. Ma ka afru gotën, kam pi ujë, edhe ka vazhdu prapë me pyetje. Unë gjithmonë duke i qëndru vetëm në atë deklaratë. Në oborr të shtëpisë, nuk e di prej nga ka ardh e gjujtnja, kam ikë, jam ndalë në mal, jam dorëzu në dorë të jujën, kaq kam thanë. Edhe asnjëherë nuk u thellojsha ma shumë përpos këtyre fjalëve dhe gjithmonë duke i shiku në sy. E di që ai

hetuesi mas një kohe jo shumë të gjatë më ka marrë dhe më ka thanë “hajde ki mu kthy aty ku je kanë”.

Kur kam dal prej zyrës po bisedon ai me një koleg të vetin, edhe po më sheh mu, tu e majtë dorën. Po e pyet atë “çka ka?”, tha “është i plagun”, se fillova me i kuptu shprehjet se çka janë. Tash i kam harru por në atë kohë i disha. Ai i tha “ku po e çon”, tha “po e kthej aty ku u kanë”,

i tha “jo këto mos e kthe po këto duhesh mu marrë me to me qu në burg a dikund tjetër”, tha “jo se osht i plagun e po vendosi kësisoji”. Kaq bisedë ata kanë pasë mes veti. Tash në një farë mënyrë ai u acaru se pse unë i ri, shëndosh po, qysh nuk më kanë nalë ose me më nda për me më pru për në burg të Prishtinës ose ku e kishin pru një grup tjetër. Shkallëve teposhtë një polic me uniformë, që e kanë pas atë uniformën me ato t'kaltërtat, me ato shenjat si fleta si vija, si i ka pasë policia; e di që ai polici e ka njoft shqipen edhe kur më kanë dorëzu tek ai në dalje të stacionit ka pytë, tha “çka ndodhi me ty”, i thashë “qikjo që është, jam kanë në oborr, kanë fillu gjujtjet, nuk e di prej kah”, e filloi me m'ba pytje “me çka u kanë, a u kanë me pushkë, a u kanë kallashnikov apo me mitraloz, apo me snajpera, me çka?”, unë gjithmonë i thojsha “nuk e di, një kërsimë ka ba bam, më ka marrë në dorë, kaq di edhe kam ikë.

Jam tutë, jam dalë në mal, jam taku në ushtri edhe qe ku jam”. Edhe tash ai lëvizte kokën por ish situata... realisht nuk guxojsha edhe shumë me u shprehë ose me kqyr anash. E di që prej aty më ka marrë e më ka çu deri në vendet ku jemi kanë me grupe. Rrugës e kam pa që u kanë një grup tjetër që ma vonë kam kuptu që ata i kanë çu për në burg të Prishtinës. Në mesin e tyre janë kanë edhe disa bashkëfshatarë të mi. Mrena aty ku isha me një grup tjetër që ishim bashkë me ta, jam ulë edhe tu pritë. Aty kemi mbetë, s'kemi pasë as ujë, s'kemi pasë as diçka m'u ulë, u kanë tokë, dhe beton, aty kemi qëndru. Dikur në mbrëmje kanë ardh me rend na kanë marrë na kanë çu deri në tualet. Aty e kam ndi veten të paaftë për secilën gjë se nuk mujsha as pantollat e mi me i shpërtheku për m'i kry nevojat e mia fiziologjike, me urinu. Ka ardh një bashkëfshatar edhe ma ndihmu. Për mu u kanë shumë e rëndë ajo pjesë. Mos me kanë i zoti për nevojat e tua fiziologjike. U kanë shumë e rëndë. Edhe tanë kohës pa fjetë, pa u shtri. Ushqim... diku në ditën e 5–të të qëndrimit në stacionin e policisë na kanë sjellë ushqim, bukë e myktë. Hiqshim bukës mykun, e ndajshim në copë, na kanë dhanë dy të preme, ajo u kon ditën e pestë.

Data 3 maj u kanë prapë shumë e rëndë. Më kanë përzgjedhë prej tërë atij grupi mua dhe dy të tjerë edhe na kanë marrë na kanë qu kah ajo pjesa e stacionit të trenit ku u kanë një shtëpizë. Aty e humba shpresën se do të jetojë. Nuk e di edhe sot se si jam gjallë, nuk e di se si s'më kanë ekzekutuar atë ditë! Nuk e di.

Još imam osećaj kako su zvučali meci koji su udarali po zemlji, pa čak i po rancu koji sam nosio i koji su meci probili. Metak je pogodio [mene], prošao kroz rukav jakne koju sam nosio u to hladno vreme i izašao sa druge strane. U smislu kako sam to osetio, ne znam, verovatno se sve zbilo veoma brzo. Ne znam za bol, sada ne mogu da se setim koliki je bol bio kada me je metak pogodio, možda zbog nečeg drugog što je bilo kritičnije, a što još uvek nismo znali; u stvari, nisam znao da li ću preživeti. Vikali smo [na njih] sa mojim ocem [da bi im poručili:] prekidaj pucnjavu. Zaustavili su se na trenutak. Kad sam ustao odande... Rođaci, članovi porodice... Mrtvi! Jedan od njih je bio dve godine mlađi od mene – ja sam tada imao 19 godina. Znam da je bio živ, prešao sam preko njegovog tela, i gde su bili vojnici... Znam da se u tom trenutku moj ujak uspravio na kolena, jer je bio povređen, nije mogao da se kreće i likvidirali su ga. Nisam video da su ga pogubili, ali moj otac jeste jer sam bio okrenut leđima prema njemu. U ranac koji sam imao na ramenu – jedan vojnik je vikao i na mene ispraznio magacin kalašnjikova.

Odveli su nas odatle, tu noć smo ostali u džamiji [sela] Ćirez. Prvog maja su nas odveli u policijsku stanicu – nisam se uplašio. I danas sam iznenađen kako se nisam uplašio. Jer nije bilo lako gledati ubicu pravo u oči, pogotovo kad si mlad, ne znaš jezik [tj. srpski], nemaš vojnog iskustva, a ni [bilo kakvih] drugih iskustava. Znao sam da ću se izvući živ, ali kako, nisam znao. Jedino što je trebalo da uradim je... samo da ih pogledam u oči i [pokušam], sa nekoliko srpskih reči koje sam znao, da se zaštitim. Ništa više. Iako sam bio sa ocem, jedino sam mislio, jednostavno, samo na sopstveni život. Ne znam za druge doživljaje – u tom trenutku nisam imao vremena da razmišljam o sebi i o tome šta osećam, već jednostavno samo o tome kako da preživim tu situaciju.

Možda malo mirnije kada su nas te noći, 30. aprila uveče, smestili u džamiju Ćirez. Pričalo se da li da bežimo ili ne, da li da ostanemo – nismo smeli da se pomerimo, oni su bili tu. Celu noć smo bili budni od straha, a s druge strane, bio sam ranjen. Na putu do tamo, oko 15 puta sam bio izdvojen iz grupe na streljanje. I ne znam, jednostavno nisam razmišljao o osećanjima.

Prvog maja su nas odveli iz Ćireza i odveli u Drenas, [to jest] Glogovac/Gillogoc. U žutom kamionu bio sam sa oko 20–30 ljudi koji su odvedeni u Glogovac. Zaustavili su nas kod Šavarine. Video sam kako ih pogubljuju. U stvari, bio sam odvojen od oca u džamiji u Ćirezu. U našu grupu — što je veoma interesantno — izdvojili su nas radi pogubljenja. Ne znam šta je bilo, ali odabrano nas je dvadesetak, uglavnom mladih ljudi. Postrojili su nas na groblju, blizu groblja džamije Ćirez. Znam da oni... kada nam je neko iz grupe koji je razumeo srpski rekao: „Sada će da nas ubiju, pogubiće nas zato što su nas za tu svrhu odvojili.“ Nisam verovao da će nas tamo ubiti, jednostavno sam imao uverenje da ne mogu da mi uzmu život, samo Bog to može. Znao sam da ću živeti. Imao sam veru u sebe da ću živeti, i tako se zapravo i odigralo. Kada su nas odveli, iako su me ponovo izdvojili iz grupe na streljanje, i kada su me vratili, stavili su me u kamion, udarili flašom po glavi, lice mi je bilo u krvi. Na putu su me ponovo udarili metalnim predmetom, gvozdenom šipkom, i krv je ponovoURNJURNULA. Prvog maja su nas fizički tukli oko 6–7 sati u Domu kulture. Popodne su nas tamo odveli. U stvari, kada su nas odveli tamo 1. maja, opet su nas izveli i tukli oko 6–7 sati, ali ne mogu tačno da znam jer nisam imao sat – otprilike procenjujem vreme prateći [kako je tekao] dan. Pretpostavljam da je trajalo oko

5–6 sati da su nas mučili na sve načine. Koristili su šipke, štapove, one drvene motke koje su u to vreme korišćene [kao ograda], sajle, kundake pušaka, udarce – sve. Sve sam izdržao osim kabla; nisam mogao da izdržim ni sekundu jer bi počeo ovde i išao celim telom. Električni kabl. Nikad to nisam mogao da podnesem. Ostali predmeti bi pogodili jedno mesto, ali ne bi uticali na ostatak tela.

Vratili su nas sledećeg jutra, odnosno 2. maja. Odveli su nas ispred policijske stanice i počeli da nas pitaju iz kojih smo sela. Razdvojili su nas po selima. Iz našeg sela... Ne sećam se tačno, ali mislim da nas je bilo 12–13. Prozivali su nas po selima po redu, privodili na ispitivanje i uvodili u policijsku stanicu. Sećam se kada je došao red na mene, držao sam ruku dole. Sve vreme su nas terali da ovako držimo ruke. Ovaj deo moje ruke nije radio, [bio je] nekoristan, i stalno sam morao da koristim desnu ruku i svoje prste, ovako da je držim. Znam da svaki put kada bih pomerio ruku, znaš kad krv počne da se zgrušava, svaki put kada bih se pomerio, uvek bi krenula krv, mogao sam da osetim kako mi krv teče po ruci. Kada smo ulazili u stanicu podignutih ruku, uvek bih držao ruku ovako, jer svaki put kada bih se kretao po stepenicama, kada bi me povukli, ovaj deo bi samo boleo pošto su me ovde udarili u ruku kundakom puške. Tamo sam osetio da je ovaj deo oštećen ne samo zbog rane od metka, jer je metak prošao kroz zglobove, već je od udarca [ruka] krckala. Penjući se gore, uvek sam ovako držao ruku. Znam da smo se popeli na drugi sprat policijske stanice. Sećam se kao da je bilo danas onog hoda uz stepenice iz dvorišta, skretanja desno prema trećoj kancelariji. Tamo je bio srpski policajac u civilu i još jedan koji je prevodio na albanski. Poseo me je pored vrata i počeo da me ispituje, ko sam, ko mi je otac, ko mi je brat, [ko su mi] članovi porodice, da li imam nekoga u OVK, ko je OVK, da li sam bio u OVK, šta mi se desilo. Sa ono malo srpskog koji sam znao, uz onih par reči koje sam naučio u ta 2–3 dana da se zaštitim, objasnio sam kako je došlo do toga. Onda sam izjavio da sam kod kuće ranjen, da sam pobegao u planine i da sam im se predao. Možda [je to] jedino što me je sačuvalo u životu, Bog mi je dao snage da tako izjavim. A najveći pozitivan uticaj koji me je zaštitio je to što sam ih uvek gledao u oči, ne trepćući. Prestao je... [pitao me] kako se to dogodilo – ponovo sam objasnio. Razumeo je šta govorim na albanskom, ali prevodilac je izašao na trenutak i ostavio me samog u sobi. Nisam se pomerio sa stolice, uvek sam ovako držao ruku. Pitao je: „Hoćeš li vode?“ Sećam se... Rekao sam „Da“, ponudio mi je čašu vode ali ostavio ju je veoma daleko od mene. Pokušao sam da ustanem sa stolice, ali nisam mogao zbog rane na ruci, pa sam seo. Približio je čašu, ja sam popio vodu, a on je nastavio sa pitanjima. Uvek sam se držao te izjave. [Bio sam] u dvorištu pored kuće, nisam znao odakle se puca, pobegao sam, zaustavio se u planini, predao se vama, to je sve što sam rekao. I nikad nisam išao dalje od toga, uvek ga gledajući u oči. Znam da me je nakon nekog vremena islednik uzeo za ruku i rekao: „Dodi, vratićeš se tamo gde si bio.”

Kada sam izašao iz kancelarije, razgovarao je sa kolegom i video me kako se držim za ruku. Pitao ga je: „Šta mu je?“ Rekao je: „Ranjen je“ – počeo sam da razumem šta govore. Od tada sam zaboravio [reči], ali u to vreme sam ih znao. Pitao je: „Gde ga vodite?“ Rekao je: „Vraćam ga tamo gde je bio.” Ovaj je odgovorio: „Ne, nemoj ga vraćati tamo, moraš to rešiti, odvedi ga u zatvor ili negde drugde.“ Rekao je: „Ne, jer je ranjen, rešiću to ovako.“ To je bio njihov razgovor. Na neki način njegov kolega je bio frustriran jer sam bio mlad i zdrav. Pitao se zašto me

nisu zaustavili ili odvojili da me odvedu u zatvor u Prištini ili gde god su odveli drugu grupu.

Na silasku dole, bio je tamo policajac u uniformi, u onoj plavoj uniformi sa oznakama poput lišća ili pruga, kakve je policija imala. Znam da je taj policajac razumeo albanski. Kada su me predali njemu na izlasku iz stanice, upitao je: „Šta ti se desilo?“ Rekao sam mu: „Evo šta se desilo, bio sam u svom dvorištu, počela je pucnjava, ne znam odakle.“ Počeo je da postavlja pitanja: „Čime se pucalo, da li je to bila puška, kalašnjikov, mitraljez ili snajper?“ Stalno sam govorio: „Ne znam, čuo se prasak, pogodio me u ruku, to je sve što znam, i pobegao sam. Uplašio sam se, otišao u planine, dočekao vojsku i evo me.“

Klimnuo je glavom, ali situacija je bila... iskreno, nisam se usuđivao ni mnogo da pričam ni da gledam okolo. Znam da me je odatle odveo na mesta gde smo bili u grupama. Na putu sam video još jednu grupu, za koju sam kasnije saznao da je odvedena u zatvor u Prištini. Među njima su bili i neki iz mog sela. Unutra, gde sam bio sa drugom grupom koja je bila sa njima, seo sam i čekao. Tu smo bili bez vode, bez mesta da sednemo; [sedeli smo na] zemlji, [na] betonu, i tu smo bili. Kasnije uveče, došli su i odveli nas redom u toalet. Bio sam nesposoban za bilo šta jer nisam mogao ni da otkopčam pantalone da se olakšam, da uriniram. Meštanin iz mog sela mi je pomogao. Taj deo mi je bio veoma težak. Ne možete da se brinete o vašim fiziološkim potrebama. Bilo je jako teško.

I sve vreme bez sna, bez ležanja. Hrana... oko petog dana boravka u policijskoj stanici doneli su nam hranu: buđav hleb. Sastrugali smo buđ sa hleba, podelili ga na komade; dali su nam po dve kriške, to je bilo peti dan.

3. maja su se prema nama ponašali veoma grubo. Odabrali su mene i još dvojicu iz cele te grupe, odveli nas prema onom delu železničke stanice gde je mala kuća. Tu sam izgubio nadu da ću preživeti. Ni danas ne znam kako sam živ, ne znam zašto me nisu tog dana pogubili! Ne znam.

I still remember the feeling of the bullets that had fallen on the ground, or even of the backpack I carried and that was pierced by the bullets.

The bullet hit [me], went through the sleeve of the jacket that I wore at that cold time, and came out from the other side. In terms how I felt it, I don't know, maybe it was very fast. I don't know about the pain, now I can't recall how great the pain was when the bullet hit me, maybe because of something else that was more critical that we still didn't know; in fact, I didn't know if I was going to survive. We shouted [at them] with my father [so that they would] stop the shooting. They stopped for a moment. When I got up from there... Relatives, family members... Dead! One of them was two years younger than me, at that time I was 19 years old. I know he was alive, I passed over his body, and where the soldiers were... I know at that moment my uncle got up on his knees, because he was injured, he couldn't move and they executed him. I didn't see him being executed, but my father did because my back was turned. In the backpack I had on my shoulder, a soldier shouted and emptied a Kalashnikov magazine on me.

They took us from there, we stayed that night in the mosque of [the village of] Qirez. On May 1, they took us to the police station, I wasn't afraid. Even today, I am surprised at how I wasn't afraid. Because looking a murderer straight in the eyes was not easy, especially when you are young, you don't know the language [i. e. Serbian], you have no military experience, and no other experiences [whatsoever]. I knew I would get out alive, but how, I did not know. The only thing I needed to do was... just to look them in the eye and try, with the few Serbian words I knew, to protect myself. Nothing more. Even though I was with my father, my only thought was simply my own life.

I don't know of other experiences, at that moment, I didn't have time to think about myself and what I was feeling, but simply how to survive that situation.

Maybe a little more at ease when they put us in the mosque of Qirez that night, on the evening of April 30th, they were talking about whether we should escape or not, whether we should stay, we didn't dare to move, they were there. All night we stayed awake from fear, and on the other side, I had the wound. On the journey there, about 15 times I was separated from the group for execution. And I don't know, I simply didn't think about feelings.

On May 1, they took us from Qirez and brought us to Drenas, [that is] Glogoc. In the yellow truck, I was with about 20–30 people who were taken to Drenas. They stopped us at Shavarina. I saw them being executed. In fact, I was separated from my father in the mosque of Qirez. In our group—which is very interesting—we were separated for execution. I don't know what happened, but about 20 of us were chosen, mostly young people. They lined us up at the cemetery, near the cemetery of the mosque of Qirez. I know that those... when someone from the group who understood Serbian said, “now they are going to kill us, they are going to execute us because they have separated us for this purpose.” I didn't believe they were going to kill us there, I simply had the conviction that they couldn't take my life, only God could. I knew I was going to live. I had the belief in myself that I was going to live, and that's what actually happened. When they took us, even though they separated me again for execution from the group, when they brought me back, they put me on the truck, hit me on the head with a bottle, my face was covered in blood. On the way, they hit me again with a metal object, an iron bar, and the blood burst out again.

On May 1st, they physically beat us for about 6–7 hours at the House of Culture. In the afternoon, they took us there. In fact, when they took us there on May 1st, they took us out again and beat us for about 6–7 hours, but I can't know exactly because I didn't have a watch, but roughly estimating the time by looking at the [passage of the] day, I figure it was about 5–6 hours that they tortured us every way they could. They used rods, sticks, those wooden sticks that were used [as railing] at the time, cables, the butts of rifles, kicks—everything. I endured everything except the cable; I couldn't stand it for a second because it would start here and go all the way up the body. Electrical cable. I could never endure that. The others would hit one spot but not affect the rest of the body. They brought us back the next morning, that is on May 2.

They took us in front of the police station and started asking us which villages we were from. They separated us by villages. [From] our village... I don't remember exactly, but I think there were 12 or 13 of us. They called us by village in order, took us in for questioning, and brought us inside the police station. I remember when my turn came, I was holding my hand down. During the whole time, they forced us to keep our hands like this. This part of my hand was non-functional, [it was] unmanageable, and I always had to use my right hand and use my fingers like this to hold it. I know that every time I moved my hand, you know how when blood starts to coagulate, every time I moved, there was always blood flow because I could feel the blood moving on my arm. [With my] hands up, when we entered the station, I always kept my hand like this, because every time I moved on the stairs, when it pulled, this part just caused pain since they had hit me here in the hand with the butt of the rifle. There I felt that this part was damaged not only because of the bullet wound, because the bullet had gone through the joints, but the blow [was causing my arm to make] cracking [noises]. Climbing up,

I always kept my hand like this. I know that we went up to the second floor in the police station. I remember like today that walk up the stairs from the courtyard, turning to the right towards the third office, there was a Serbian policeman in civilian clothes and another one who was translating in Albanian. He sat me down by the door and started questioning me, who I was, who my father was, who my brother was, [if I had] any family members, if I had anyone in the KLA, who the KLA was, if I was in the KLA, what happened to me. With the little Serbian

I knew, with the few words I learned in those 2–3 days to protect myself, I explained how the situation happened. From there, I began to declare that I was wounded at home, fled to the mountains, and surrendered to them. Maybe [it was] the only thing that kept me alive, God gave me the strength to declare like that. And the thing that had the biggest positive influence to protect me was that I always looked them in the eyes without blinking. He stopped... [asked me] how it happened, I explained again. He understood what I was saying in Albanian, but the translator went out for a moment and left me alone in the room. I didn't move from the chair, always holding my hand like this. He asked, “Do you want water?” I remember it... I said “yes,” he offered me a glass of water but left it very far. I tried to get up from the chair, but I couldn't because of the wound on my arm, and I sat down. He brought the glass closer, I drank the water, and he continued with the questions. I always stuck to that declaration. [I was] in the yard by the house, I didn't know where the shooting came from, I fled, stopped in the mountains, surrendered to

you, that's all I said. And I never went further than that, always looking him in the eyes. I know that after a little while, the investigator took me and said, “come, you will go back to where you were.”

When I left the office, he was talking to a colleague, and he saw me holding my arm. He asked him, “What's wrong with him?” He said, “He's wounded,” because I started to understand what they were saying. I have since forgotten [the words], but at that time I knew. He asked, “Where are you taking him?” He said, “I'm taking him back to where he was.” He said, “No, don't take him back there; you need to deal with him, take him to prison or somewhere else.” He said, “No, because he's wounded, I'll handle it this way.” That was their conversation. In some way, he was frustrated because I was young and healthy, wondering why they hadn't stopped me or separated me to take me to the prison in Prishtina or wherever they had taken another group.

Going downstairs, there was a policeman in uniform, with those blue uniforms with the signs like leaves or stripes, as the police used to have; I know that policeman understood Albanian. When they handed me over to him at the station's exit, he asked, “What happened to you?” I told him, “This is what happened, I was in the yard, the shooting started, I don't know from where.” He began asking questions, “What was it with, was it a rifle, a Kalashnikov, a machine gun, or a sniper?” I kept saying, “I don't know, there was a bang, it hit my arm, that's all I know, and I ran. I got scared, went to the mountains, met the army, and here I am.”

He nodded, but the situation was... honestly, I didn't dare to say much or look around. I know that from there, he took me and brought me to the places where we were with the groups. On the way, I saw another group, which I later learned was taken to the prison in Prishtina. Among them were some of my fellow villagers. Inside, where I was with another group that was with them, I sat down and waited. We stayed there without water, without anything to sit on; [we sat on the] ground, [on] concrete, and we stayed there. Later in the evening, they came in order and took us to the toilet. I felt incapable of anything because I couldn't even unbutton my pants to relieve myself, to urinate. A fellow villager came and helped me. That part was very hard for me. Not being able to take care of your physiological needs. It was very hard.

And all the time without sleep, without lying down. Food... around the fifth day of staying at the police station, they brought us food: moldy bread. We scraped off the mold from the bread, divided it into pieces; they gave us two slices each, that was on the fifth day.

On May 3, they treated us very harshly. They selected me and two others from that whole group, took us towards that part of the train station where there's a small house. There, I lost hope that I would survive. I don't know even today how I am alive, I don't know why they didn't execute me that day! I don't know.

Arritja e të mbijetuarve të ngjarjes tragjike në Studime e Epërme/ Gornja Studimlja të datës 2 maj 1999 të kufiri me Shqipërinë. Refugjatët e tronditur rrëfejnë përjetimet e asaj nate.

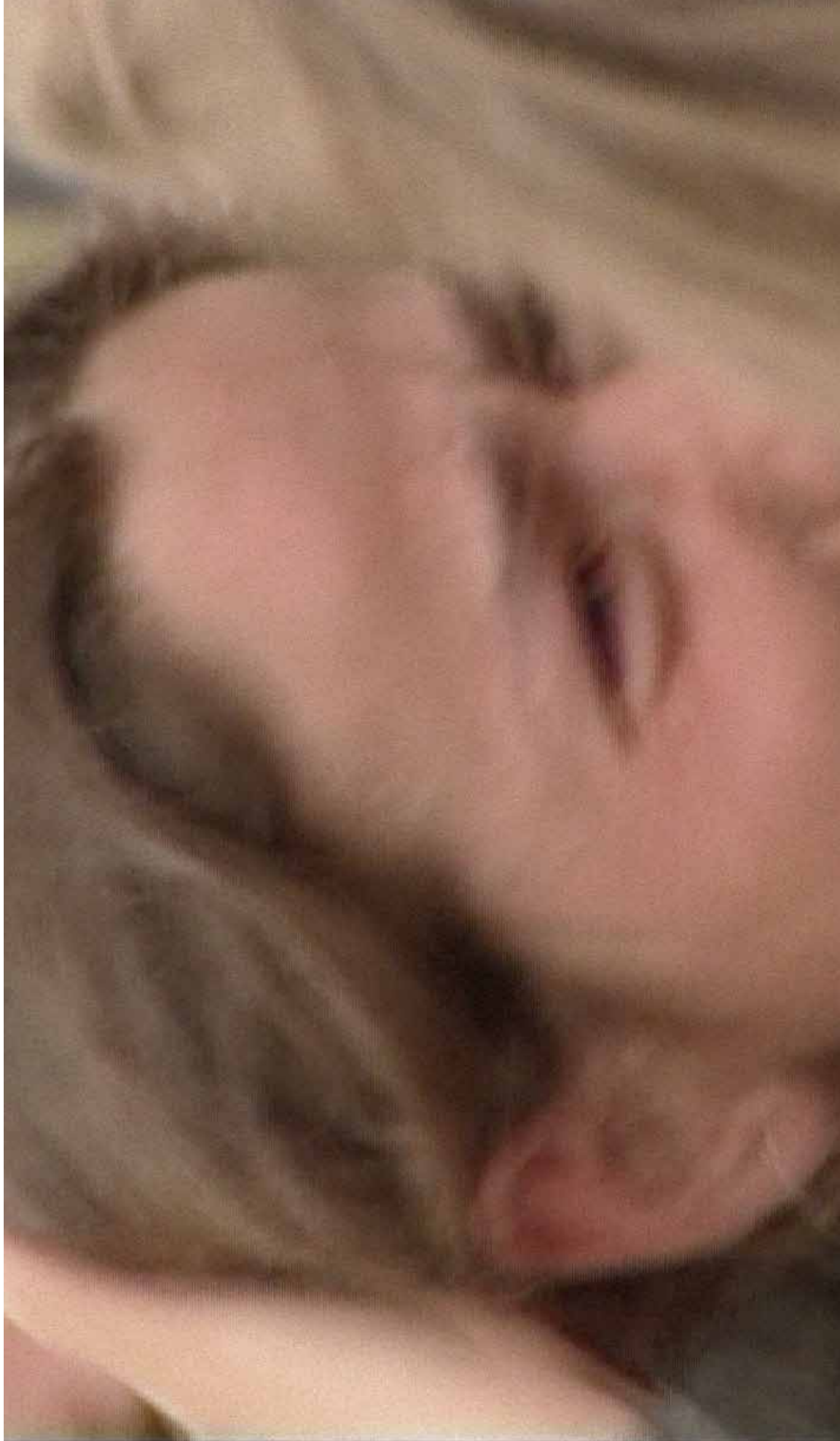
Dolazak preživelih iz tragičnog događaja u Gornjem Studimlju/ Studime e Epërme 2. maja 1999. na granicu sa Albanijom. Šokirane izbeglice prepričavaju svoja iskustva iz te noći.

The arrival of survivors of the tragic event in Studime e Epërme/ Gornja Studimlja on May 2, 1999, at the border with Albania. Shocked refugees recount their experiences from that night.

Më 2 maj të vitit 1999, Mejreme Hyseni së bashku me burrin e saj Ahmetin, fëmijët e tyre, vjehrrën dhe kunatin me familjen e tij gjendeshin në fshatin Kçiq i Madh/ Veliki Kičić, ku ishin vendosur si pasojë e dëbimit nga banesa e tyre në Vushtrri/ Vučitrn. Rreth orës 17:00 forcat serbe hynë në fshat dhe e gjetën familjen e Mejremes duke u përpjekur të largohet me traktor. Ata e ndaluan Ahmetin dhe një burrë tjetër të quajtur Sadik Sadiku dhe i detyruan familjarët e tjerë të vazhdojnë pa ta.

Duke ecur, Mejremja ktheu kokën edhe një herë për të parë dhe vërejti se i kishin afruar të dy tek një çezmë. Më vonë u dëgjuan disa krisma armësh, të cilat ajo shpresoi që nuk kishin të bënin me burrin e saj.

Familja arriti të shkonte në Shqipëri. Menjëherë pas luftës ata u kthyen në banesën e tyre të cilën e gjetën të plaçkitur e të shkatërruar. Një kohë të gjatë ata shpresuan se do të merrnin ndonjë lajm nga Ahmeti dhe nuk reshtën së kërkuari.

Një natë erdhi një i afërm dhe ua tregoi një orë; Mejremja e njohu orën dhe e kuptoi që burri i saj kishte vdekur atë ditë. Trupin e pajetë të Ahmetit e kishin varrosur në oborrin e xhamisë në fshatin Kçiq i Madh/ Veliki Kičić dhe familjarët pastaj e kanë rivarrosur në fshatin Vilanc/ Viljance të Vushtrrisë/ Vučitrn, aty ku e kanë prejardhjen.

Mejremja sot vazhdon jetën në banesën që e kanë në Vushtrri/ Vučitrn bashkë me fëmijët e saj.

Dana 2. maja 1999. godine Mejreme Hiseni, zajedno sa svojim suprugom Ahmetom, njihovom decom, taštom i deverom sa porodicom, bila je u selu Veliki Kičić/ Kçiq i Madh, nakon što je raseljena iz svog doma u Vučitrnu/ Vushtrri. Srpske snage su oko 17:00 ušle u selo i zatele Mejremeinu porodicu kako pokušava da pobegne na traktoru. Priveli su Ahmeta i još jednog čoveka po imenu Sadik Sadiku, primoravajući ostatak porodice da nastavi bez njih.

Dok su odlazili, Mejreme se još jednom osvrnula i primetila da su obojicu odveli do bunara. Kasnije je čula vriske za koje se nadala da nisu dolazili od njenog muža.

Porodica je uspela da stigne do Albanije. Odmah posle rata vratili su se svojoj kući, koju su zatekli opljačkanu i uništenu. Dugo su se nadali vestima o Ahmetu i nikad nisu prestajali da ga traže.

Jedne noći došao je rođak i pokazao im jedan ručni sat. Mejreme ga je prepoznala i shvatila da joj je muž toga dana umro. Ahmetovo beživotno telo je sahranjeno u dvorištu džamije u Velikom Kičiću/Kçiq i Madh, a kasnije ga je porodica ponovo sahranila u Viljance/ Vilanc u Vučitrnu/ Vushtrri, njihovom rodnom selu.

Danas, Mejreme živi u njihovom domu u Vučitrnu/ Vushtrri sa svojom decom.

On May 2nd, 1999, Mejreme Hyseni, along with her husband Ahmet, their children, mother-in-law, and brother-in-law with his family, were in the village of Kçiq i Madh/ Veliki Kičić, having been displaced from their home in Vushtrri/ Vučitrn. Around 5:00 PM, Serbian forces entered the village and found Mejreme's family attempting to leave on a tractor. They detained Ahmet and another man named Sadik Sadiku, forcing the rest of the family to continue without them.

As they walked away, Mejreme looked back one more time and noticed they had taken both men to a well. Later, she heard gun shoots that she hoped did not involve her husband.

The family managed to reach Albania.

Immediately after the war, they returned to their home, which they found looted and destroyed. For a long time, they hoped for news of Ahmet and never stopped searching.

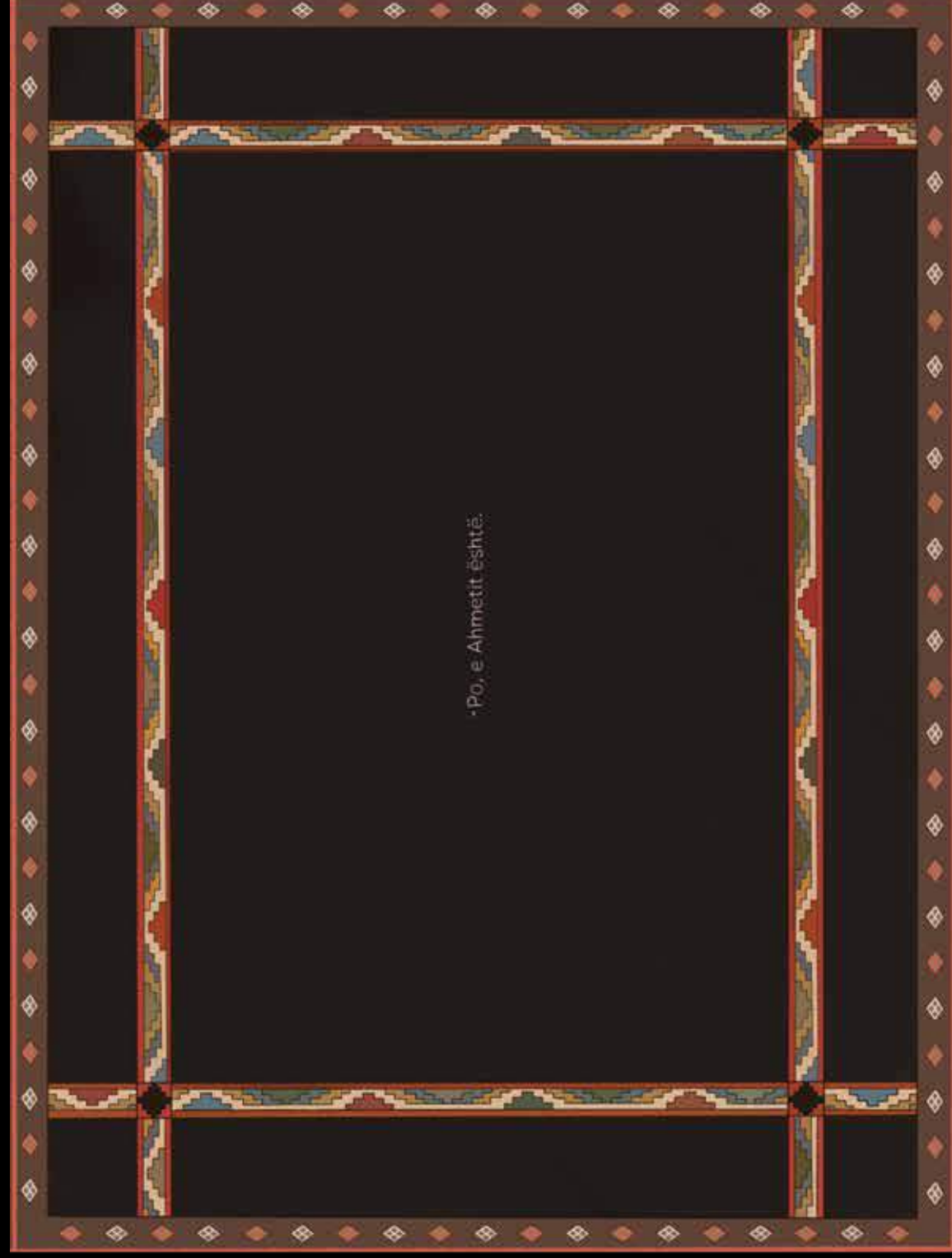
One night, a relative came and showed them a watch; Mejreme recognized it and understood that her husband had died that day. Ahmet's lifeless body had been buried in the mosque's yard in Kçiq i Madh/ Veliki Kičić, and later reburied by family in the village of Vilanc/ Viljance in Vushtrri/ Vučitrn, their original home village.

Today, Mejreme continues to live in their home in Vushtrri/ Vučitrn with her children.

Më 2 maj të vitit 1999, Hekuran Husaj, atë kohë 13–vjeçar, bashkë me familjen dhe të afërm të tjerë gjendeshin në fshatin Ruhot, pasi forcat serbe i kishin detyruar të largoheshin nga shtëpitë e tyre në fshatin Nabërgjan/ Nabrđe të Pejës/ Peć. Ata nuk kishin arritur të merrnin asgjë me vete derisa natën e 1 majit e kishin kaluar jashtë në livadh duke u mbuluar me jambuli.

“Hera e fundit që kom flejtë me nanën e nuk e harroj, kur u bo mëngjes, kur ra lagshta na lagu edhe unë menojshta që po bjen shi edhe e di e kam pyt nanën çfarë është kjo që po bjen, ish hera e parë që e përfjetojshta. Nuk kam pasë tutë, po çka po më kujtohet u kon shpiat tu u djegë dhe drita e kuqe, drita e flakës, ajo m’pat lënë shumë përshtypje, thojsha këtë sen nuk kam me përfjetu kurrë mo, edhe përnjimend nuk e kam përfjetu mo”, rrëfen Hekurani ndërsa kujton mëngjesin e asaj dite.

Më vonë atë ditë, nëna e tij Bute Husaj bashkë me dy gra të familjes kanë shkuar në fshat, tek një pjesë e shtëpive që kishte shpëtuar pa u djegur, të bënin bukë dhe të merrnin çfarë kishin nevojë. Ato kanë hyrë në shtëpinë tjetër ndërsa Butja ka shkuar në shtëpinë e vet. Në ndërkohë, dy gratë e kanë nxitur Buten që të ngutet sepse forcat serbe po afroheshin.

Butja niset gjithashtu, mirëpo ndalohet nga forcat serbe. Gratë nga larg e shohin që Buten e kthejnë brenda dhe dëgjojnë disa krisma plumbash dhe pas pak shohin që shtëpia kishte marrë flakë. Kur kthehen në mal i tregojnë babait të Hekuranit dhe ai tenton të niset për në shtëpi, mirëpo ndalohet nga familjarët që i kujtojnë se ka katër fëmijë për të cilët duhej të kujdesej.

Pas rreth një jave, familja e Hekuranit u nis për në Shqipëri, ku qëndruan si refugjatë deri në qershor të atij viti.

Më 12 gusht të vitit 1999, babai i Hekuranit solli një qese të zezë ku ishin mbetjet mortore të nënës së Hekuranit, të cilat ishin gjetur në shtëpinë e djegur. Të nesërmen e varrosën.

Hekurani tani është i martuar dhe ka dy fëmijë. Ai është profesor i edukatës fizike dhe merret me klubin e basketbollit për fëmijë që e ka themeluar. Që nga ajo ditë, Hekurani nuk ka mundur të flasë me babain, sa ishte gjallë, për atë ngjarje ose për nënën e tij, por ai gjithmonë e kujton nënën, me të qeshurën dhe harenë që e shquante.

Dana 2. maja 1999. godine Hekuran Husaj, tada star 13 godina, zajedno sa svojom porodicom i drugim rođacima, nalazio se u selu Ruhot, nakon što su ih srpske snage naterale da napuste svoje domove u selu Nabrđe/ Nabërgjan kod Peći/ Pejë. Nisu mogli ništa da ponesu sa sobom i noć 1. maja proveli su napolju na livadi, pokriveni ćebadima.

„Poslednji put kad sam spavao sa mamom, nikad to neću zaboraviti, kada je jutro došlo, rosa je pala na nas, mislio sam da pada kiša i pitao sam majku šta je to što pada, bio je to prvi put da sam to doživio. Nisam se plašio, ali ono čega se sećam je da su gorele kuće i crvenog svetla, svetla vatre. To je ostavilo jak utisak na mene, mislio sam da to više nikada neću doživeti, i nisam“, priseća se Hekuran dok priča o jutru tog dana.

Kasnije tog dana, njegova majka Bute Husaj, zajedno sa još dve žene iz porodice, otišla je u selo, u neke kuće koje su preživele vatru, da ispeku hleb i uzmu ono što im treba. Žene su ušle u drugu kuću dok je Bute otišla u svoju kuću. U međuvremenu, dve žene su pozvale Bute da požuri jer su se srpske snage približavale.

Kreće i Bute, ali je zaustavljaju srpske snage. Iz daljine, žene vide kako Bute vraćaju unutra i čuju pucnjeve, a nedugo zatim vide kako kuća počinje da gori. Po povratku na planinu, kažu to Hekuranovom ocu, a on pokušava da ode kući, ali ga zaustavljaju rođaci koji ga podsećaju da ima četvoro dece o kojima treba da brine.

Otrpilike nedelju dana kasnije, Hekuranova porodica je krenula na put u Albaniju, gde su kao izbeglice ostali do juna te godine.

Hekuranov otac je 12. avgusta 1999. doneo crnu vreću u kojoj su bili posmrtni ostaci Hekuranove majke, koji su pronađeni u njihovoj spaljenoj kući. Sutradan su je sahranili.

Hekuran je sada oženjen i ima dvoje dece. Nastavnik je fizičkog vaspitanja i vodi košarkaški klub za decu koji je sam osnovao. Od tog dana Hekuran nije mogao da razgovara sa ocem, dok je ovaj bio živ, o tom događaju ili o svojoj majci, ali se uvek seća njenog osmeha i ljubaznosti koja ju je krasila.

On May 2, 1999, Hekuran Husaj, then 13 years old, along with his family and other relatives, were in the village of Ruhot, after Serbian forces had forced them to leave their homes in the village of Nabërgjan/ Nabrđe near Peja/ Peć. They hadn’t been able to take anything with them and spent the night of May 1st outside in the meadow, covered with blankets.

“The last time I slept with my mother, I’ll never forget it, when morning came, when the dew fell upon us, and I thought it was raining, and I asked my mother what is this that’s falling, it was the first time I experienced it. I was not afraid, but what I remember is the houses burning and the red light, the light of fire, it left a strong impression on me, I thought to myself I would never experience this thing again, I never experienced it again,” Hekuran recalls as he remembers the morning of that day.

Later that day, his mother Bute Husaj, along with two other women from the family, went to the village, to some houses that had survived the incineration, to bake bread and get what they needed. They entered another house while Bute went to her own house. Meanwhile, the two women urged Bute to hurry because Serbian forces were approaching.

Bute also sets off, but she is stopped by Serbian forces. From a distance, the women see Bute being turned back inside and hear some gunshots, and shortly after, they see the house catching fire. When they return to the mountain, they tell Hekuran’s father, and he attempted to go home but was stopped by relatives who remind him that he has four children to care for.

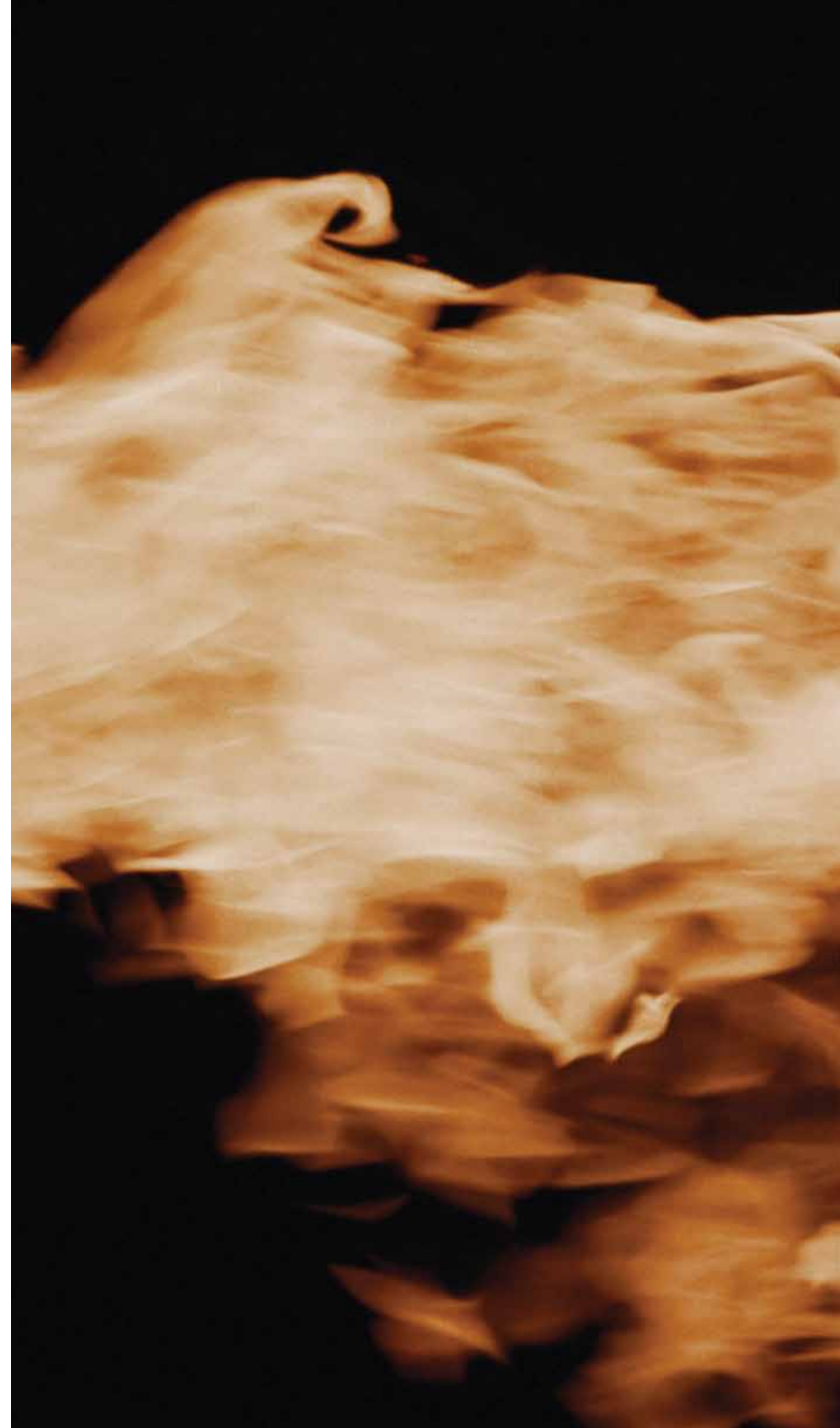
About a week later, Hekuran’s family began their journey to Albania, where they stayed as refugees until June of that year.

On August 12, 1999, Hekuran’s father brought a black bag containing the mortal remains of Hekuran’s mother, which were found in their burnt–down house. They buried her the next day.

Hekuran is now married and has two children. He is a physical education teacher and runs a basketball club for children that he founded. Since that day, Hekuran has not been able to speak with his father, while he was alive, about that event or about his mother, but he always remembers her smile and the joy that distinguished her.

Më 2 maj të vitit 1999, si çdo ditë tjetër, babai i Sllagjanit, Lubisha Dobrosavljeviq ishte zgjuar herët në mëngjes, në orën 5:30, dhe kishte pirë kafën e mëngjesit me gruan e tij derisa fëmijët e tyre ishin në gjumë. Duke dalë nga dera e oborrit u përshëndet me gruan dhe u kthye edhe një herë për ta shikuar shtëpinë, një gjë që nuk e bënte zakonisht. Pastaj ishte nisur në drejtim të Ferizajt/ Uroševac.

Ai nuk u kthye në shtëpi në orën 18:00, siç kthehej çdo ditë të tjetër. Zakonisht sillte bukë për darkë, por atë ditë buka nuk erdhi. Për ditë me radhë, familja nuk pati asnjë informatë për të. Ata kishin kontaktuar me telefon ndërmarrjen “Polet”, ku u njoftuan se autobusi në të cilin Lubisha ishte konduktor kishte pësuar një defekt dhe se ai dhe kolegu i tij shofer Ratko Gjorgjeviq do të ktheheshin së shpejti.

Të shqetësuar, Sllagjani me disa miq shkuan disa ditë më vonë në Ferizaj/ Uroševac ku kuptuan nga menaxhmenti i kompanisë se autobusi me të cilin kishin udhëtuar Lubisha dhe Ratko ishte nisur për Nish më 2 maj të vitit 1999 dhe më pas ishte dashur të kthehej në Ferizaj/ Uroševac, por kjo nuk kishte ndodhur. Për shkak të gjendjes së luftës, atyre u ishte thënë se kompania nuk mund të bëjë asgjë, vetëm mund t’ua ofronin një shofer me veturë nëse dëshironin të shkonin vetë në Nish për të sqaruar situatën. Sllagjani me xhaxhain e gruas shkuan deri në Nish por nuk mundën të gjenin asnjë informatë, përpos që supozohej se ata ishin zhdukur së bashku me autobusin gjatë kthimit nga Nishi. Familja ka raportuar rastin e zhdukjes në shumë institucione ndërkombëtare, ku edhe kanë dhënë mostrat e gjakut për analizën e ADN–së.

Në prill të vitit 2004, policia u kishte sjellë disa gjësende të cilat i ekspozuan në oborrin e tyre për identifikim. Ata kishin njohur gjësendet e babait: jelekun, pantallonat, si dhe gjëra të tjera që kishin njolla gjaku. Në dokumentet përcjellëse që i janë dhënë Sllagjanit shkruan se trupi i babait të tij është gjetur më 22 gusht 1999 në fshatin Grashticë/ Graštica dhe pastaj është varrosur në varrezat e Arbërisë në Prishtinë/ Priština si NN person.

Më 15 maj 2004 i kanë marrë ato gjësende dhe disa eshtra të babait të cilat i kanë rivarrosur në varrezat e fshatit të tyre, pa i sjellë fare në shtëpi.

Sllagjani jeton në Shtërpcë/ Štrpce me familjen e tij në shtëpinë që e kishte ndërtuar bashkë me të atin.

Dana 2. maja 1999. godine, kao i svakog drugog dana, Slađanov otac Ljubiša Dobrosavljević probudio se rano ujutro, u 5:30, i popio jutarnju kafu sa suprugom dok su njihova deca još spavala. Dok je izlazio iz svog dvorišta, pozdravio se sa ženom i još jednom se okrenuo da pogleda kuću, što inače nije radio. Zatim je krenuo prema Uroševcu/ Ferizaj.

Nije se vratio kući u 18:00, kao svakog drugog dana. Obično je donosio hleb za večeru, ali tog dana hleb nije stigao. Dan za danom je prolazio, a porodica nije imala nikakve informacije o njemu. Telefonom su kontaktirali preduzeće „Polet“, gde im je saopšteno da se autobus u kome je Ljubiša bio konduktor pokvario i da će se on i njegov kolega, vozač Ratko Đorđević, uskoro vratiti.

Zabrinuti, Slađan i neki njegovi prijatelji otišli su nekoliko dana kasnije u Uroševac/ Ferizaj, gde su od uprave preduzeća saznali da je autobus kojim su putovali Ljubiša i Ratko 2. maja 1999. godine krenuo za Niš i da je trebalo da se vrati u Uroševac/ Ferizaj, ali da se to nije dogodilo. Obavešteni su da kompanija zbog rata ne može ništa da uradi osim da im ponudi automobil i vozača, ako sami žele da odu u Niš i da razjasne situaciju. Slađan je sa stricem svoje supruge otišao čak do Niša, ali nije mogao da pronađe nikakve informacije, osim da se pretpostavlja da su nestali zajedno sa autobusom na povratku iz Niša. Porodica je slučaj nestanka prijavila nekolicini međunarodnih institucija, gde su dali i uzorke krvi za DNK analizu.

U aprilu 2004. godine policija je Slađanovoj porodici donela neke predmete koje su izložili u njihovom dvorištu radi identifikacije. Prepoznali su očeve stvari–prsluk, pantalone i druge predmete, prekrivene mrljama krvi. U pratećim dokumentima datim Slađanu navodi se da je telo njegovog oca pronađeno 22. avgusta 1999. godine u selu Graštice/ Grashtić i da je kasnije sahranjeno na groblju u naselju Dragodan u Prištini/ Prishtinë kao nepoznata žrtva.

Porodica je 15. maja 2004. godine preuzela te predmete i neke od očevih kostiju, koje su ponovo sahranili na svom seoskom groblju, a da ih prethodno nisu doneli kući.

Slađan živi u Štrpcu/ Shtërpcë sa porodicom, u kući koju je izgradio zajedno sa ocem.

On May 2, 1999, like any other day, Slađan's father, Ljubiša Dobrosavljević, woke up early at 5:30 in the morning and had his morning coffee with his wife while their children were still asleep. As he was leaving his front yard, he said goodbye to his wife and turned back once more to look at the house, something he didn’t usually do. Then, he set off towards Ferizaj/ Uroševac.

He did not return home at 6:00 PM, as he did every other day. Usually, he brought bread for dinner, but that day the bread did not come. Day after day, the family had no information about him. They had contacted the “Polet” enterprise by phone, where they were informed that the bus on which Ljubiša was a conductor had experienced a defect, and he and his colleague, driver Ratko Đorđević, would return soon.

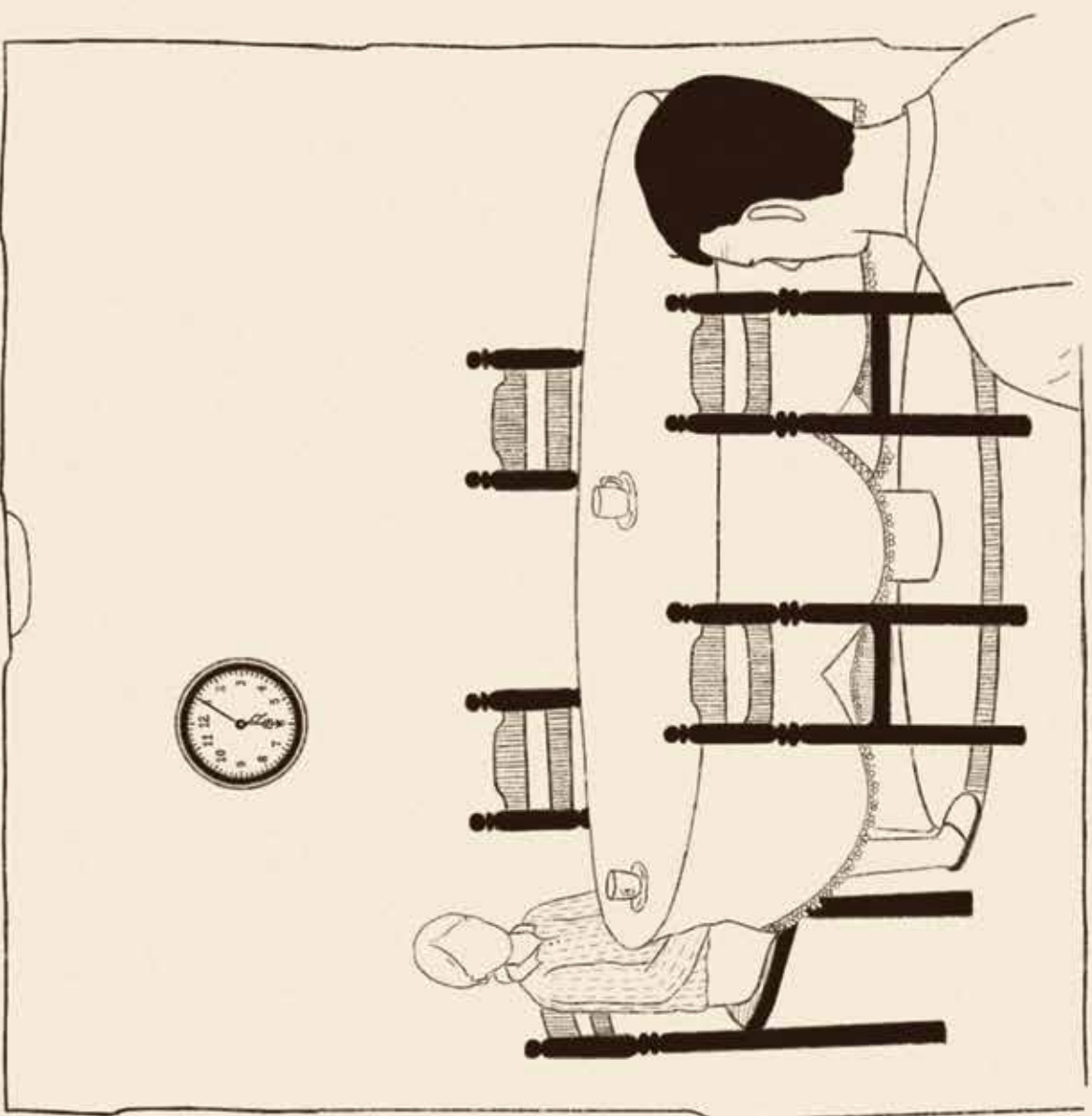
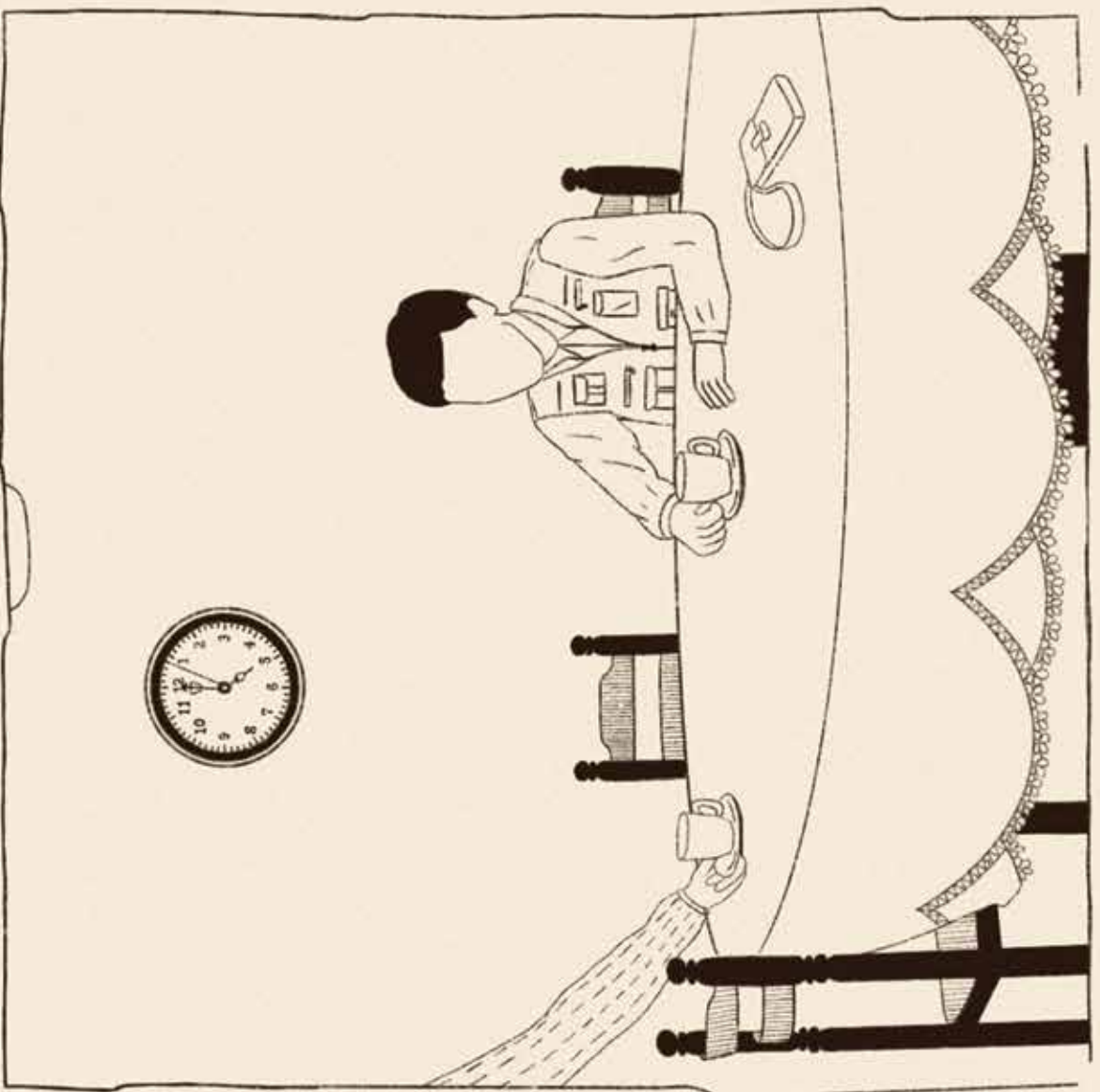
Concerned, Slađan and some friends went a few days later to Ferizaj/ Uroševac, where they learned from the company’s management that the bus on which Ljubiša and Ratko had traveled had departed for Niš on May 2, 1999, and was supposed to return to Ferizaj/ Uroševac, but this did not happen. Due to the war, they were informed that the company could not do anything except offer them a driver with a car if they wanted to go to Niš themselves to clarify the situation. Slađan, with his wife’s uncle, went all the way to Niš but could not find any information, except that they were presumed to have disappeared along with the bus on its return from Niš. The family reported the disappearance case to several international institutions, where they also provided blood samples for DNA analysis.

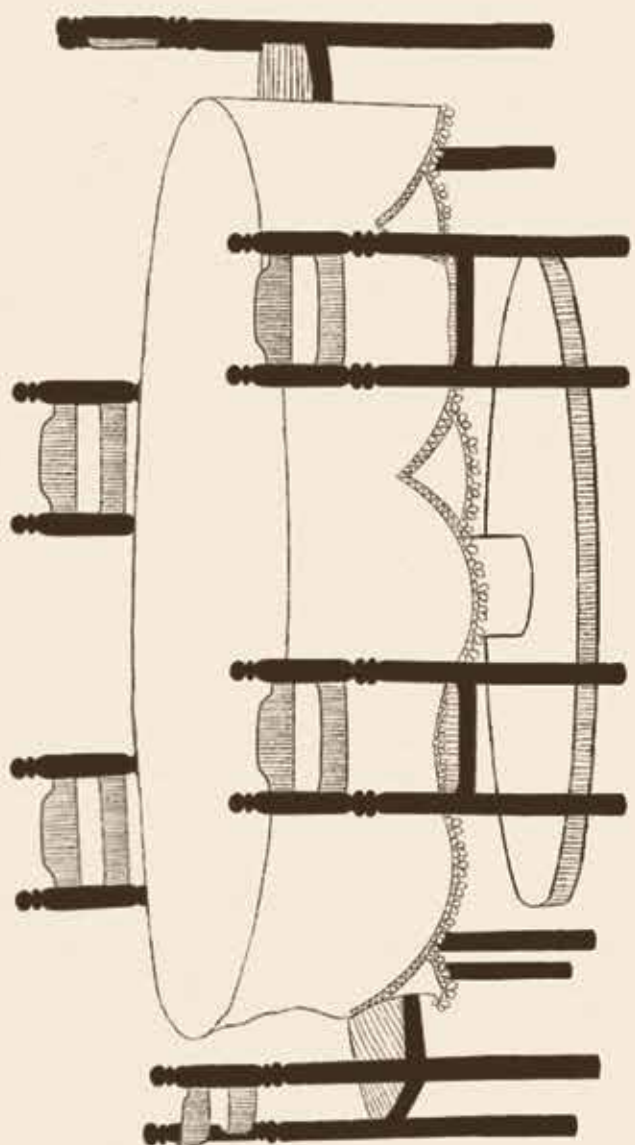
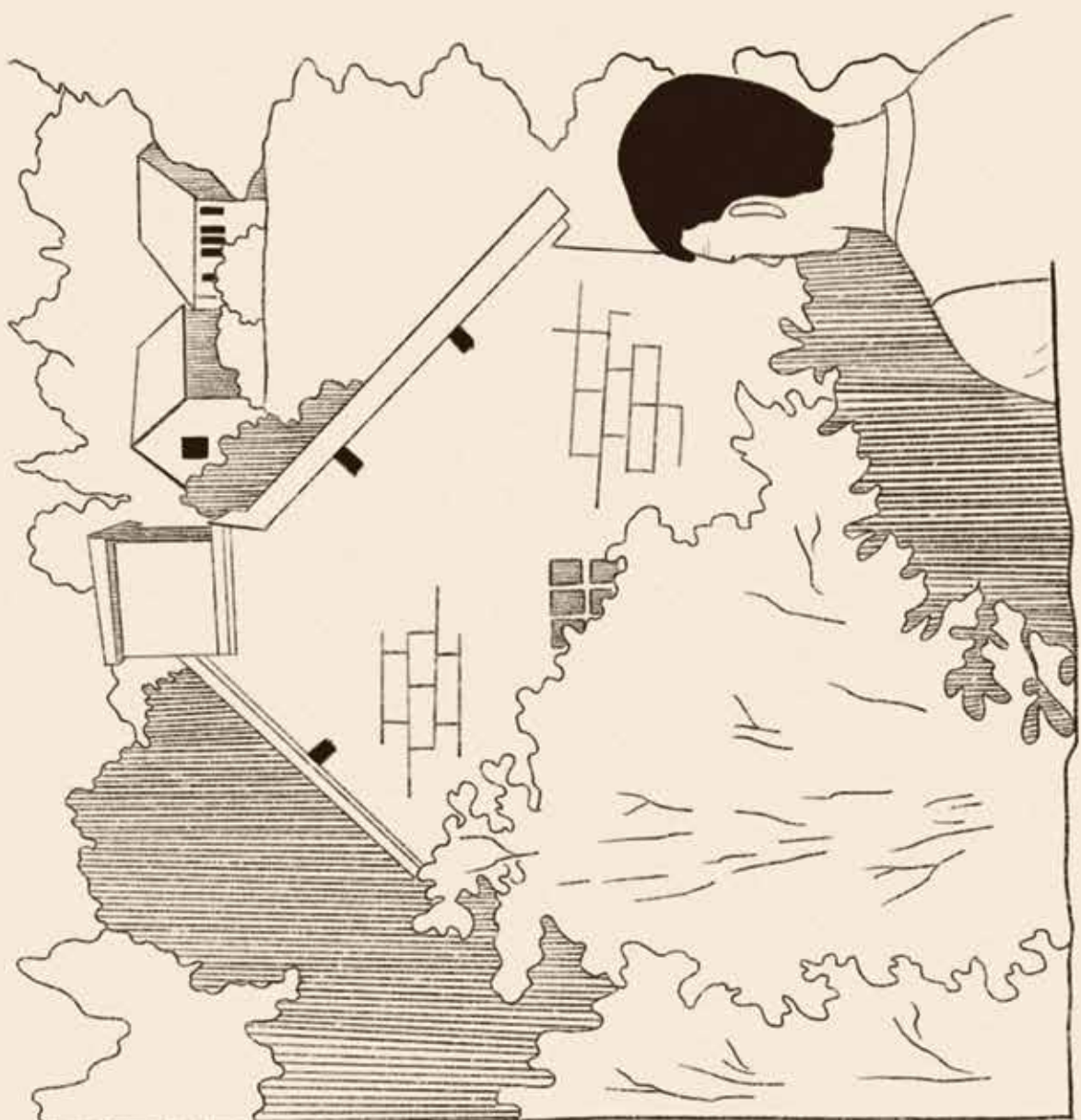
In April 2004, the police brought some items to Slađan’s family which they displayed in their front yard for identification. They recognized their father’s belongings: a jacket, pants, and other items with blood stains. The accompanying documents given to Slađan stated that his father’s body was found on August 22, 1999, in the village of Grashticë/ Graštica and was subsequently buried in the Arbëria Cemetery in Prishtina/ Priština as an unknown victim.

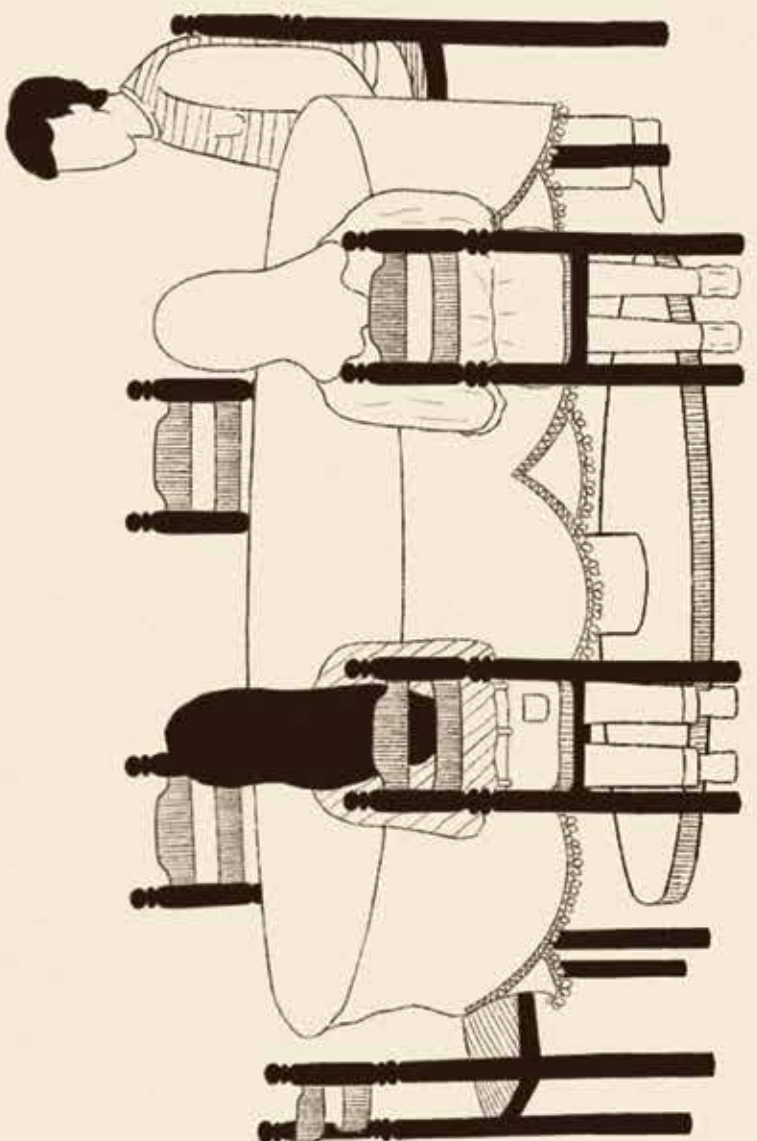
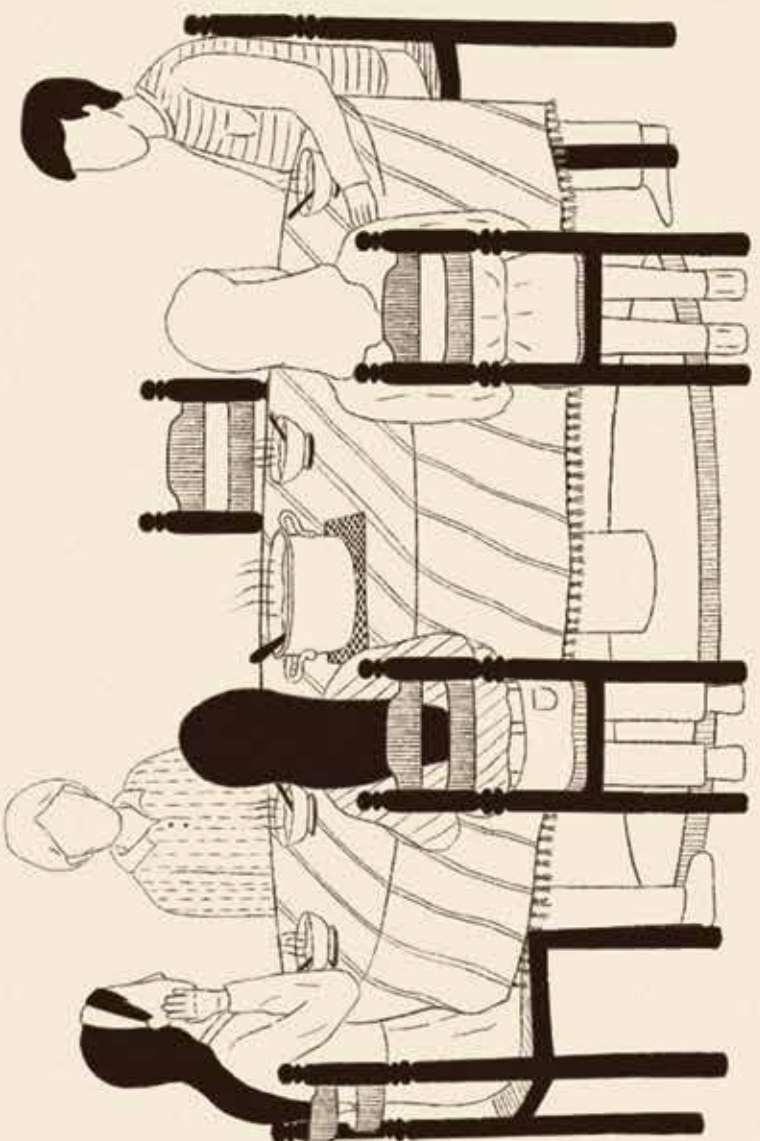
On May 15, 2004, they retrieved those items and some of their father’s bones, which were reburied in their village cemetery, without bringing them home first.

Slađan lives in Shtërpcë/ Štrpce with his family in the house he built together with his father.

Dita e 2 majit të vitit 1999 e gjeti Luljetën në të njëzetat dhe shtatzënë.

Ajo së bashku me familjen u detyruan të lëshojnë shtëpinë dhe gjatë kërkimit për strehim u ndeshën me forcat serbe. Në mbrëmje, nën kërcënimin e armëve, Luljetën e futën në një dhomë ku e përdhunuan deri në humbje të vetëdijes. Ajo nuk mban në mend as sa orë ka qëndruar aty, as si ka mbijetuar, porse ka vërejtur që kishte gjakderdhje. Në mundësinë e parë ajo kishte arritur të largohej nga aty. Gjatë tërë rrugës për në Shqipëri, gjakderdhja nuk pushonte. Me të kaluar kufirin, dikush e kishte ndihmuar duke e dërguar në spitalin më të afërt. Edhe pse në gjendje të rënduar fizike dhe psikologjike, shtatzënia e saj nuk kishte pësuar. Deri në kohën e lindjes, ajo duhej të shkonte në kontrolla të rregullta gjinekologjike pasi nuk ishte plotësisht jashtë rrezikut. Sa herë që bënte kontrolla, asaj i riktheheshin imazhe të asaj ngjarjeje nga të cilat e kishte vështirë të largohej.

Fëmija shpëtoi dhe u rrit me shëndet, por nga ajo ditë, Luljeta këtë histori nuk e ka biseduar me asnjë nga anëtarët e familjes dhe kur kujtimeve nuk ka se ku t'u ikë, prehje gjen në vetmi, ku shfrehet duke qarë.

Luljeta je 2. maja 1999. bila u dvadesetim godinama i trudna.

Ona i njena porodica bili su primorani da napuste svoj dom. Naišli su na srpske snage dok su tražili sklonište. Uveče, uz pretnju oružjem, Luljeta je odvedena u prostoriju gde je silovana dok nije izgubila svest. Ne seća se koliko je sati bila tamo niti kako je preživela, ali je primetila da krvvari. Prvom prilikom uspela je da pobegne odatle. Tokom celog puta do Albanije, krvarenje nije prestajalo. Prilikom prelaska granice neko joj je pomogao tako što ju je poslao u najbližu bolnicu. I pored teškog fizičkog i psihičkog stanja, njena trudnoća je opstala. Do porođaja su joj bili potrebni redovni ginekološki pregledi jer nije bila potpuno van životne opasnosti. Svaki put kada bi bila na pregledima, slike tog incidenta bi joj se vraćale, zbog čega joj je bilo teško da se otrese mučnih misli.

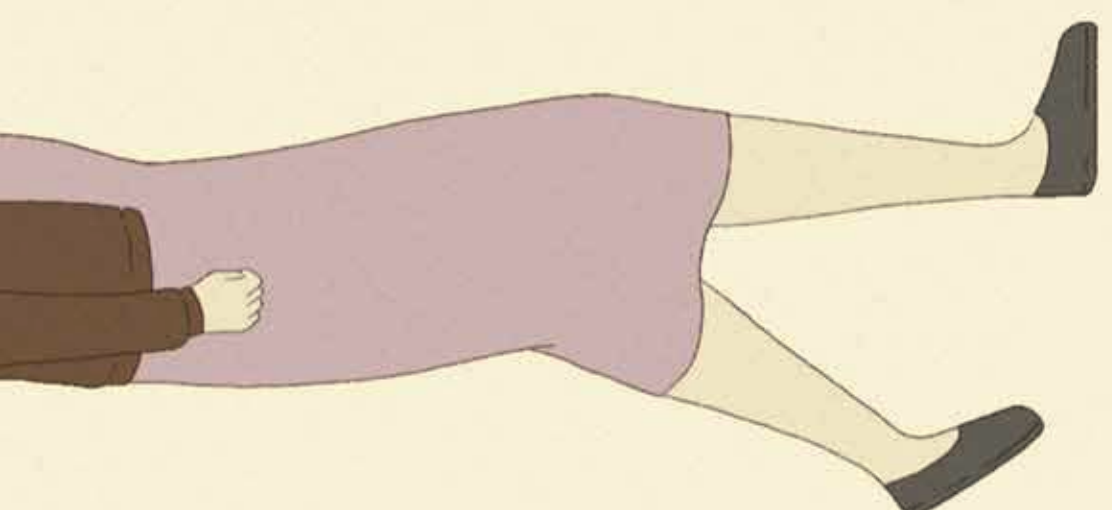
Njeno dete je preživelo i odraslo zdravo, ali od tog dana Luljeta nije razgovarala o ovom događaju ni sa jednim članom porodice. Pronalazi utehu u samoći, gde može da zaplače i oslobodi se bola kada je preplave sećanja.

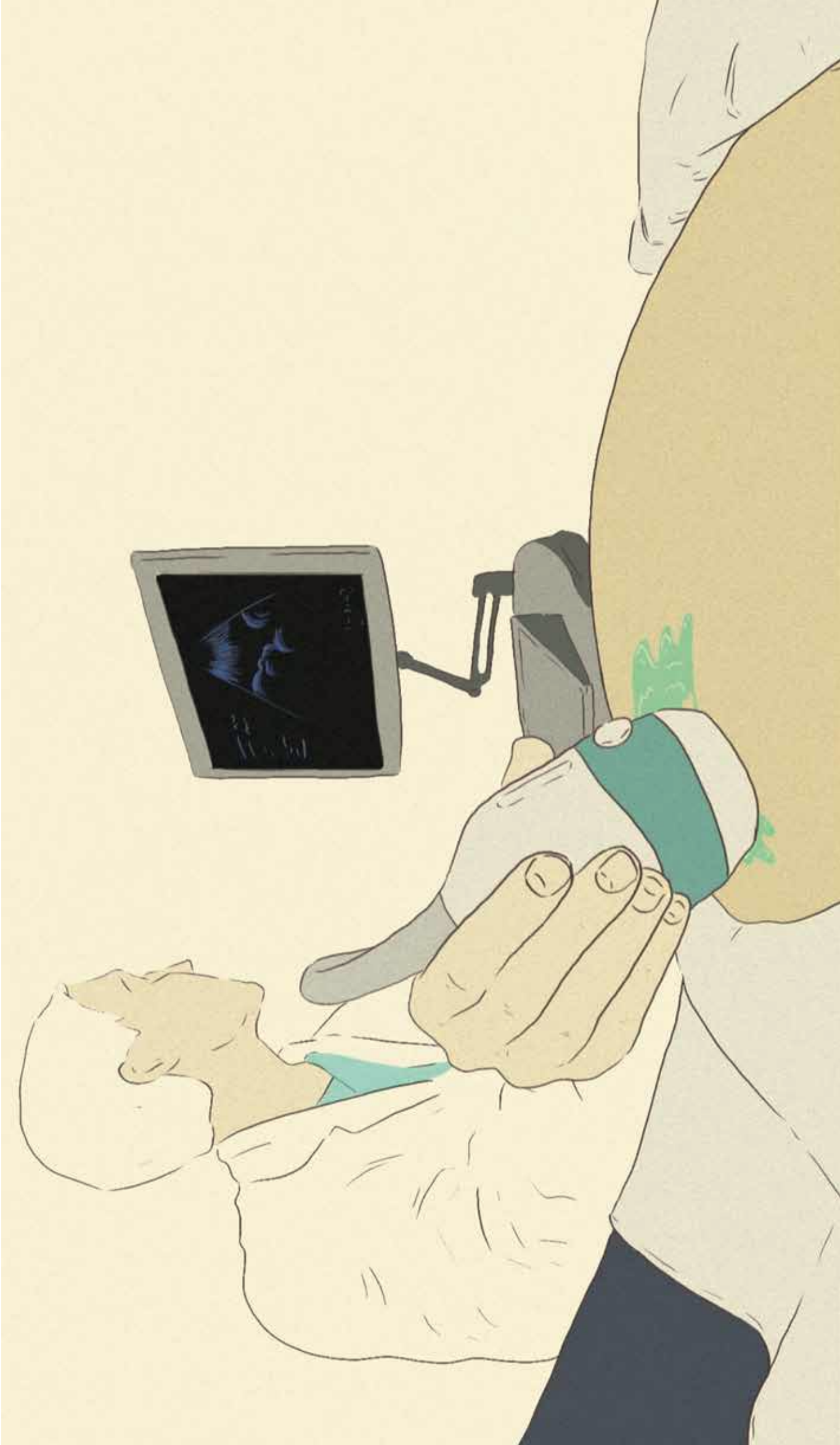
On May 2nd, 1999, Luljeta found herself in her twenties and pregnant.

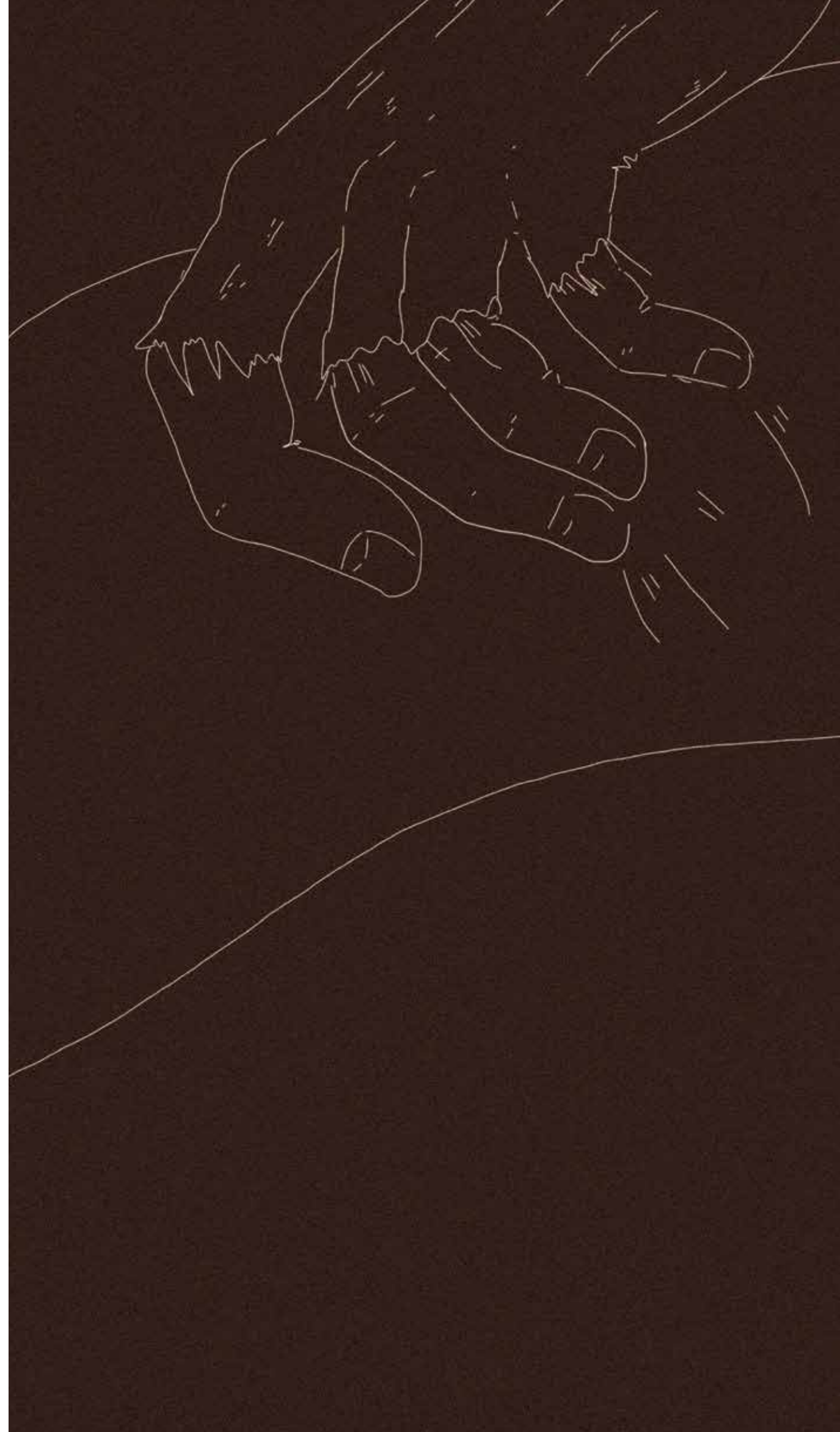
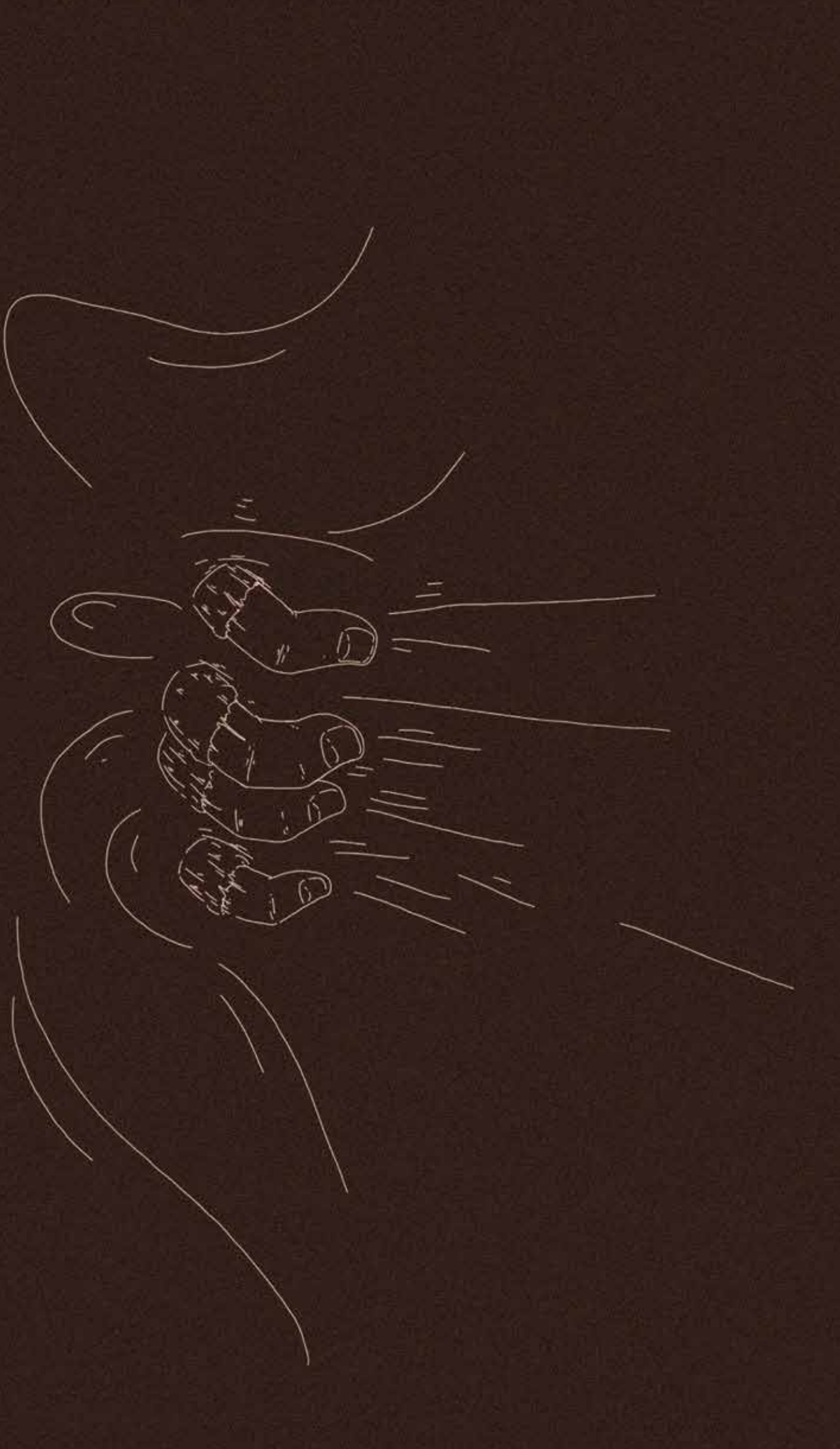
She and her family were forced to abandon their home and encountered Serbian forces while searching for shelter. In the evening, under the threat of weapons, Luljeta was taken into a room where she was raped until she lost consciousness. She doesn't remember how many hours she was there or how she survived, but she noticed there was bleeding. At the first opportunity, she managed to escape from there. Throughout the journey to Albania, the bleeding did not stop. Upon crossing the border, someone helped her by sending her to the nearest hospital. Despite being in a severe physical and psychological condition, her pregnancy remained unharmed. Until the time of delivery, she needed regular gynecological check-ups as she was not entirely out of danger. Every time she had check-ups, images of that incident would return to her, making it difficult to shake off the harrowing thoughts.

Her child survived and grew up healthy, but since that day, Luljeta has not discussed this story with any family member, finding solace in solitude where she can cry and release her pain when memories overwhelm her.

Më 2 maj të vitit 1999, Zymer Gërguri ishte në shtëpinë e tij me gruan dhe vajzën, dy vëllezërit Namon dhe Enver Gërguri me familjet e tyre, kur kishin filluar të vinin banorë të fshatrave të ndryshme të komunës së Podujevës/ Podujevo dhe të Mitrovicës/ Mitrovica, të cilët ishin dëbuar prej shtëpive të tyre nga forcat serbe.

Në mbrëmje, Zymeri me familjen kishin vendosur t’i bashkëngjiteshin kolonës së gjatë të refugjatëve dhe të largoheshin nga fshati. Menjëherë në rrugë kishte takuar axhën Bajram Gërguri, vajza e të cilit, Fatimja, ishte plagosur nga forcat serbe. Në rimorkio të traktorit hipën edhe Bajrami me familjen e tij, duke përfshirë të birin Agimin.

Tek ura në mes të dy Studimeve/ Studimlje, ata u ndaluan nga forcat serbe që ishin në xhipin e fundit. Së pari e detyruan të zbriste nga traktori Namonin, vëllain e Zymerit. Nga frika se do ta vrisnin, Zymeri zbriti nga traktori dhe u tha ta lënë të lirë sepse ishte i sëmurë. Pastaj i kërkuan para dhe Zymeri ua dha 1000 marka gjermane. Megjithatë, ata shtinë drejt Namonit me breshëri plumbash, pas së cilës ai ra në tokë, por ende jepte shenja jete. Njëri nga të armatosurit iu drejtua tjetrit me fjalët “Šabo, uzmi nož” (Shabo, merre thikën). Shabo shkrepri edhe njëherë me breshëri plumbash ndaj Namonit. Pastaj e zbritën vëllain tjetër Enverin, i cili ishte memec, nga rimorkioja. Zymeri ia kërkoi gruas së tij edhe 1600 marka gjermane, të cilat ia dha Shabos për ta shpëtuar Enverin, por edhe atë e dërguan pas rimorkios dhe e vranë. Pastaj nga rimorkioja e zbritën Agim Gërgurin dhe pa zbritur mirë i shkrepin plumba në kokë duke ia thyer një pjesë të kafkës. Pastaj Shabo ia vuri Zymerit tytën e kallashnikovit pas veshit, i tregoi orën dhe i tha “i ke dy minuta kohë për t’i dhënë edhe 1000 marka”. Një grua nga traktori ia dha 100 marka, mirëpo Shabo kërkonte 1000 dhe duke i treguar orën Zymerit i thoshte se koha po kalonte. Në atë çast, Zymeri ia shtyu tytën e pushkës me dorë duke ia rrëzuar në tokë dhe filloi të ikte në drejtim të lumit, ku u zhyt në ujë dhe u fsheh pas një shelgu. Ata shtinë në drejtim të tij por asnjë plumb nuk e kishte kapur.

Po atë natë më vonë, pas largimit të forcave serbe, Zymeri takohet me anëtarët tjerë të familjes ndërsa të nesërmen në mëngjes i varros dy vëllezërit Namon dhe Enver Gërguri, si dhe djalin e axhës Agim Gërguri.

Ai sot vazhdon të jetojë në Studime e Epërme/ Gornja Studimlja me familjen e tij.

Dana 2. maja 1999. Zimer Gerguri je bio u svojoj kući sa suprugom i ćerkom, kao i sa svojom braćom Namonom i Enverom Gergurijem i njihovim porodicama, kada su počeli da pristižu meštani iz različitih sela opština Podujevo/ Podujevë i Mitrovica/ Mitrovicë. Ove ljude su srpske snage proterale iz njihovih domova.

Uveče su Zimer i njegova porodica odlučili da se pridruže dugom konvoju izbeglica i napuste svoje selo. Usput su naišli na Zimerovog strica Bajrama Gergurija, čiju su kćer Fatime ranile srpske snage. Bajram i njegova porodica, u kojoj je bio i njegov sin Agim, ukrcali su se u prikolicu traktora.

Na mostu između Gornjeg i Donjeg Studimlja/Studime zaustavile su ih srpske snage u džipu. Prvo su naterali Namona, Zimerovog brata, da siđe sa traktora. U strahu da će ga ubiti, Zimer je sišao s traktora i molio za Namonovu slobodu, rekavši da je bolestan. Tražili su novac, a Zimer im je dao 1000 nemačkih maraka. Međutim, pucali su u Namona, koji je pao, ali je i dalje davao znake života. Jedan od naoružanih ljudi rekao je drugome „Šabo, uzmi nož“, a Šabo je ponovo pucao u Namona. Zatim su naredili drugom bratu Enveru, koji je bio nem, da siđe iz prikolice. Zimer je od svoje žene tražio 1600 nemačkih maraka, koje je dao Šabu da spase Envera. Međutim, poslali su ga iza prikolice i ubili. Zatim su skinuli Agima Gergurija sa prikolice i pucali mu u glavu, slomivši mu deo lobanje. Zatim je Šabo prislonio cev automatske puške M70 na Zimerovo uvo, pokazao mu svoj ručni sat i rekao: „Imaš dva minuta da mi daš još 1000 maraka.“Žena mu je sa traktora dodala 100 maraka, ali je Šabo tražio 1000 maraka i pokazao Zimeru na brojčanik sata. U tom trenutku Zimer je odgurnuo cev puške, odbacivši je iz Šabovih ruku na zemlju, i krenuo ka reci, gde je ušao u vodu i sakrio se iza vrbe. Pucali su u njegovom pravcu, ali nisu stigli do njega.

Kasnije te noći, nakon što su srpske snage otišle, Zimeri se sreo sa ostalim članovima svoje porodice. Sledećeg jutra je sahranio svoja dva brata, Namona i Envera Gergurija, kao i svog rođaka Agima Gergurija.

Danas Zimer sa porodicom nastavlja da živi u Gornjem Studimlju/ Studime e Epërme.

On May 2, 1999, Zymer Gërguri was at his home with his wife and daughter, along with his brothers Namon and Enver Gërguri and their families, when residents from various villages of the Podujevë/Podujevo and Mitrovicë/ Mitrovica municipalities began arriving. These people had been expelled from their homes by Serbian forces.

In the evening, Zymer and his family decided to join a long convoy of refugees and leave their village. Along the way, they encountered his uncle Bajram Gërguri, whose daughter Fatime had been injured by Serbian forces. Bajram and his family, including his son Agim, came along the tractor's trailer.

At the bridge between two Studime/ Studimlje villages, they were stopped by Serbian forces who were in a jeep. Initially, they forced Namon, Zymer's brother, to get off the tractor. Afraid that they would kill him, Zymer got off the tractor and pleaded for Namon's release, saying he was ill. They demanded money, and Zymer gave them 1000 German marks. However, they shot Namon, who fell but was still showing signs of life. One of the armed men told the other, “Šabo, uzmi nož” (Shabo, bring the knife), and Shabo fired again at Namon. Then they ordered his other brother Enver, who was mute, to get off the trailer. Zymer asked his wife for 1600 German marks, which he gave to Shabo to save Enver. However, they sent him behind the trailer and killed him. They then took Agim Gërguri off the trailer and shot him in the head, breaking part of his skull. Then, Shabo put the barrel of the Kalashnikov to Zymer's ear, showed him his watch and said, “You have two minutes to give me another 1000 marks.” A woman from the tractor gave him 100 marks, but Shabo demanded 1000 marks and showed Zymer the time. At that moment, Zymer pushed the barrel of his rifle away, forcing it off his hands and onto the ground, and started moving toward the river, where he got into water and hid behind a willow tree. They fired in his direction but didn't manage to hit him.

Later that night, after the Serbian forces had departed, Zymeri reunited with other members of his family. The next morning, he buried his two brothers Namon and Enver Gërguri, as well as his cousin Agim Gërguri.

Today, Zymer continues to live in Studime e Epërme/ Gornja Sudimlja with his family.

Rrëfim/ Priča/ Story Zymer Gërguri
Një ditë. Jedan dan. One day.

Më 2 maj të vitit 1999, Bahrije Gërxhaliu bashkë me burrin e saj Imerin, pesë fëmijët dhe vjehrrën gjendeshin në kolonën që kishte mbetur e bllokuar në fshatin Studime e Epërme/ Gornja Studimlja. Në mbrëmje forcat serbe kishin filluar të kërkonin para, duke keqtrajtuar dhe vrarë civilët, veçanërisht kryefamiljarët që ngisnin mjetet e transportit, traktorët dhe veturat. Atë natë, pasi i kërkuan para ose ar, paramilitarët qëlluan Imerin, burrin e Bahrijes. Ai nuk kishte vdekur ende kur Bahrija e gjeti të gjakosur përdhe, megjithatë vdiq pas disa orësh në krahët e saj.

E mbetur e vetme me pesë fëmijë të vegjël dhe në gjendje të rënduar emocionale, ajo i largoi fëmijët nga vendi i ngjarjes por u kthye edhe njëherë te kufoma e burrit të vrarë, qau dhe mallkoi hënën e plotë të asaj nate. Afër përroit shpëlau rrobat e gjakosura për të mos i trembur fëmijët dhe u kthye te pjesa tjetër e familjarëve për të vazhduar rrugën drejt Kooperativës Bujqësore në Vushtrri/ Vuçitrn.

Pas luftës, Bahrija me fëmijet e saj u zhvendosën në Vushtrri/ Vuçitrn, ku jetojnë edhe sot. Ajo punon dhe në kohën e lirë kujdeset për nipërit e mbesat e saj. Me shumë sakrificë, ajo ka arritur t'i shkollojë të gjithë fëmijët e saj.

Dana 2. maja 1999. godine, Bahrije Gerđaliju, zajedno sa suprugom Imerom, njihovo petoro dece i njenom svekrvom, bili su u konvoju koji je ostao blokiran u selu Gornje Studimlje/ Studime e Epërme. Srpske snage su uveče počele da traže novac, maltretiraju i ubijaju civile, posebno glave porodica koje su vozile traktore i druga vozila. Te noći, nakon što su tražili novac ili dragocenosti, pripadnici paravojnih jedinica ubili su Imera, Bahrijevog muža. Još je bio živ kada ga je Bahrije pronašla teško povređenog, ali je nekoliko sati kasnije preminuo u njenom naručju.

Ostavši sama sa petoro male dece i u teškom emotivnom stanju, odvela je decu sa lica mesta, ali se još jednom vratila do tela svog ubijenog muža, plačući i proklinjući pun mesec te noći. U blizini obale reke, oprala je odeću natopljenu krvlju da ne bi uplašila decu, a zatim se pridružila ostatku svoje porodice da nastavi put ka Zemljoradničkoj zadruzi u Vučitrnu/ Vushtrri.

Posle rata, Bahrije i njena deca su se preselili u Vuçitrn/Vushtrri, gde i danas žive. Radi i u slobodno vreme brine o unucima. Uz velike žrtve uspela je da svu svoju decu odškoluje.

On May 2nd, 1999, Bahrije Gërxhaliu, along with her husband Imer, their five children, and her mother-in-law, were in the convoy that remained blocked in the village of Upper Studime e Epërme/ Gornja Studimlja. In the evening, Serbian forces began demanding money, mistreating and killing civilians, especially the heads of households who rode the tractors and vehicles. That night, after demanding money or valuables, paramilitaries shot Imer, Bahrije's husband. He was still alive when Bahrije found him seriously injured, but he passed away a few hours later in her arms.

Left alone with five young children and in a severe emotional state, she took the children away from the scene but returned once more to the body of her slain husband, weeping and cursing the full moon of that night. Near the riverbank, she washed the blood-soaked clothes so as not to frighten the children and then rejoined the rest of her family to continue the journey towards the Agricultural Cooperative in Vushtrri/ Vuçitrn.

After the war, Bahrije and her children relocated to Vushtrri/ Vuçitrn, where they still live today. She works and in her spare time cares for her grandchildren. With great sacrifices, she managed to send all of her children to school to get an education.

AL

Edhe na po rrijmë aty, kërsitshin plumat, besomë, qishtu veç e shtrëngojschim trupin... khu po tmerr! Flakë shkojke... u duk atje që u kallke katuni. Brimë, piskamë që vrajshin atje ma në fillim. E na ishim ma në atë anë, nashta pak si kah mesi ashtu. U nijshin brima, u nijshin piskamë. Ata qaty me kerre ecën. Kur u ardhë ushtria, kaloi u qetësu pak, nja 10–15 minuta mos te them ma shumë kur janë ardhë policia. Na kanë hi.

Edhe qika e madhe Vjollca ka qenë atje, tha “oj mam e vrajtën babën”, “shuj!” i thash, “baba u ikë, mos boni zo, mos ta dijnë që jena”. Qysh i lejshim prekolicat, me do najllona se si shi, me çka mujshim. Ju thojsha “mos boni zo mos ta dijnë që jena ktu hiç”. “Oj mam babën e vrajtën” m’tha qika. Ajo ke ma në fillim edhe i ka ni, e unë isha ma në fund. Veq m’u kanë kthy, si më kanë ra qitu me grykë të automatit, qysh po e sheh e kom ma të çune edhe sot, m’u dok që më çkyjti. Pare i thashë nuk kam. Më kapi më qiti poshtë. U kapa për prekolicë. Ai më ngrehu anej e unë këndejna, e qikën e kisha në prehen, e më lëshoi. Më tha “më jep pare”, i thash “s’kam pare”, tha “pare”, i dhashë çka pata si ma pak marka. Tash sa ja kam dhanë nuk e di, se i ndava në nja 2–3 vende, i bona diku ka 100 e diku ka 50, i pata lidhë që m’u dokë kishe janë më shumë. Ai më thojke “pare”, i thash “o s’kam pare, s’kam, shpirtin merrma se pare nuk kom, veç me fmi”. Ai më tha “bon more edhe fmi”. Ma kap çikën prej dorës. O zot thash më lanë mendtë prej së keqti. Britke fëmija. E morën çikën e unë nuk zbritsha. I shihsha dritat që ishin nalë kerret, që ishin nalë ata xhipat. E shihsha atje që i kishte dalë gjumi e thërriste “mam, oj mam!”, e këta tre këtu nuk m’u largojshin tek prokolica. S’kisha unë [çka me ba] veç rrisha qaty, ata thojshin veç “pare”. Dikur ma dha zoti. Gjatë luftës ma s’shumti m’u kanë dhimtë pleqtë dhe fmijët.

Diqysh fmija është fmi. “Shuni! Shuni!” ka qenë ajo fjala nonstop, edhe u mundojsha m’i mashtru me do fleta të librave, e naj vizatim a naj diçka me ju bo. E marr atë fletë dhe e boj fish n’fish, e thash “qe tash”. E ka marrë at fletë dhe e ka thirrë ato, Zoran, ai erdh edhe ma gjujti qështu. Britën fëmija e unë duke u mundu me i qetësu. E kur ajo çika e madhe “oj mam bre baba po të thirr oj mam bre baba po thirr”. Edhe u qetësun pak fëmija e ju thash “rrini ju me gjyshen se po del nana poshtë. U largun ata e po del nana veç me kqyrë aty poshtë”.

Kur po zbres poshtë pe shoh tu nejt qishu si stub. Ai ishte mbështet aty, m’thirrke sa mujke. I thashë “o Imer’ u afrova. I thashë “a t’kanë rrehë?” e m’tha “o vallahi më kanë plagu”. Edhe m’tha ta boj hallall në dy jetë se n’kët jetë s’të kam pasë veç gru po edhe jaran, thashë veç t’i shoh edhe një herë fëmijtë”. U mundova me e çu, s’muj, nuk u kanë fort i gjatë po u kon kshtu i shnoshë edhe që kish pasë gjakderdhje, krejt ish ronu, s’muj.

Një traktor ish meniherë ngat meje aty. Unë sa po du me shku aty... o e kanë pru bre një djalë të ri... qe kurrë s’kam qef sene t’bardha me pa; hanën edhe teshat e bardha nuk i du kurrë. Një djalë me një jakne të bardhë veç e kanë pru dhe e kanë shty aty, dhe prej s’nalti e vrajtën.

U largun, e e shihsha një njeri në traktor. Thom të afrohna e thom nashta më ndihmon, veç t’i shti te fëmijtë. Afrohna aty “mirëmrama”, “mirëmrama”, nuk e njofsha. Ai ish kanë një kushëri i burrit tem. Nuk e njofsha. Terr, natë, tmerr. Kujt i bijke në mend. “O vlla” i thom “a mundesh me m’ndihmu se ma paskan plagu burrin e po lypë me i pa fminë edhe një herë”. Po më thotë “oj Bahrije a po më njeh” o i thash “po të njoh”. Po më thotë “ma kanë vra villaun, e ma kanë vra djalin e vllaut, 24 vjet. E vetë më kanë

rrehë e që nuk jam në gjendje prej këtu me livritë”. Edhe afrohna edhe një herë me atë fuqi sa pata e ndreqi në kamë e çoj e afroj te prekolica e e shti te fëmija. Britën me fëmi e nana e vet. I mur tona fëmitë ngat veti e djalit ia mur dorën qishtu, i tha “more djali jem, t’kom pas njo e shumë gajlet po t’i len baba”. I thashë “ Imer mos u gut, se qitash, veç mos u boftë hiç, se kom me gjet diçka”. Ish kanë diku i plagun në dorën e majtë, i kish shpu e i kish depërtu në anën tjetër, i kish hi këtu. Tha “jo gru, për mu mo s’ka, veç amanet Skenderit” për vllaun e vet. Nana e vet kajke e i tha “oj nanë mos kaj, pashë Zotin pikë loti për mu mos qitni. Nëse doni me jau bo hallall në dy dynjetë, veç i thu Skendës veç qit gru po ta lo amanet me qita fëmijë”. Edhe e marr ia heki ato tesha. U mundojsha me ia lidh atë plagë, me ja nalë ata gjak. Zot, haj Zot.

Nja dy orë e gjysë rrhoj i plagum. Nja gjysë ore ma herët pe nij po flet dikush, ma kishin vra kunatin. Kunata i kish marrë fëmijët, e tash mu kthy me na gjetë neve. Kur pe nij një zo e njofta “oj Habibe”. Më tha “oj Bahri ku osht Imeri”, i thashë “Imeri osht plagu”, më tha “Skendën e kanë vra”; masi e kishin vra ju kishin nxjerrë trut e disa tru i kishin mbetë në dorë. M’tha “i kom marrë në dorë” i thash “kapi gjuj çka po bon kshtu”, hin ajo, hin me fëmi aty, britshin tanë’.

Ky tu i bo be pashë krytë e Rifatit “ku është Skenda”, kjo që i kallxoj s’i kallxoj tha “u ikë u dal në mal”. Ani tha “thuj Imeri t’i ka lon amanet grunë edhe fëmijtë”. Edhe nja pesë minuta para dymbëdhjetëve më tha “o jom lodhë bre po du me shku, po s’di diçka e kom njëfarë brenge”, i thashë “qfarë brenge bre Imer”, m’tha “grusë teme bre s’p’ia di emnin”. I thashë “po qe Bahrija” e kisha qishtu në gjoks. Nuk kishe se çka me bo. Unë isha e ulne në gjak. E tha “e qetash unë po eci. Zoti ka dasht unë me bo emër e po eci nga kjo dynje”. N’qat minut kjo kunata p’i thotë “udha e marë e selam boni Skendës”, e ai edhe një herë tha “e qitash m’knaqe”. Brit fëmija, brit plaka, unë hiç. Hiç, besoni u bona guri.

Zbres poshtë, 12 e natës. Dojsha me zbrit m’i largu. Po i nijsha po flet dikush, s’guxojsha me bo zo nihere, s’disha a janë shqiptarë a serbë. Nxekje e shkreta hanë. Sot e atë natë kur nxen hana unë i lshoj roletet, nuk du me pa hanën mo, kurrë s’du me pasë kontakt me hanën. Rrezojke o zot. Po vijnë ata kur po i nij që po flasin shqip ju thashë “a ka mundësi bre vllazni me m’ndihmu se ma kanë vra burrin e mu shashtريسën fëmija”, m’thanë “po”. Vijnë ata tre afrohen. E marr unë një qebe, afrohen ata e marrim e qesim poshtë. Kur e qita poshtë qaq kom bërtit sa që me menim tem mu ka dokë që në Vushtrri jam dëgju. Edhe njoni prej tyne që erdhën me më ndihmu më tha “oj bijë a ka mundësi me ditë kush je, a e kahit je a”, i thashë “o jom Bahrija e Selimit” se anej kah familja jem m’njihshin ma shumë, e i thashë “jam Bahrija, çika e Selimit” ai më tha “a po më njeh mu, i thash “jo”, m’tha “unë jom Sherifi: Ai ish kon një kojshi atje te prindtë e mi, ku isha lindë e isha rritë me ta. “Mos çika jem” Ai m’kapi e m’tha “oj çika jeme unë djalin tem sonte e martova sonte ma vrajtën”.

E zbrita poshtë e mblova e lashë xhenazen. Unë edhe përpara kam dijtë mi grahë traktorit po at’ natë hupa. S’disha mo. Ju thash a kish pasë mundësi se ishim afër xhenazeve edhe t’plagosurve që gjëmojshin, “a kish pas mundësi veç me na largu prej kufomave pak”, thotë po, hyp në traktor e na largon. Nja 15 minuta prej atyne xhenazeve. Mbesim na aty tonë natën. Fëmija dikur u lodhën, flejtën. Djali kurrë nuk flejti. Nejti me neve. I thojsha “flej, djali jem, flej”, m’thojke “jo nanë s’po ju lo vetë”. Ia dha ferku i sabahit e m’tha kunata “oj kunatë!”. Unë edhe motër m’e pasë si para lufte si mas luftës nuk e di që kishim gjetë aq gjuhë të përbashkët,

edhe sot e asaj dite. Kemi nda të njejtin fat. Nuk i pat ajo shumë ditë para 2 majit kur po me thotë “mori Bahrije qysh e kom pa një andërr na dyja me fëmi ecshim nëpër do xhenaze”, i thashë “shuj Habibe mos m’i kallxo andrrat” gjithë jom mundu me gjetë nifar kuraje me ju dhonë. E atë mëngjes tha “oj kunatë çka po bojmë kah po ja majmë”, m’tha “unë përpjetë mo nuk guxoj me shku”. I thashë “nuk guxojmë me shku në mal mo. Dy gra të reja me këta fmijë. Na mo naltë jo. Veç ti rri qitu. Unë po i marrë do tesha e po afrohna te reka po lahna pak që mos ta tmerroj najkon. P’i heki qito tesha krejt gjak”, se thojsha kur t’më qohen fëmija i shashtrisi. Thash edhe po kqyrim se unë e njoh këtë terren, i njoh këta njerz. A u metë kush, a s’u metë kërkush, a çka u bo a. Zbres aty tek reka, i heki ato tesha, i veshi do tjera. I laj me dorë, e rrjedhke gjaku o zot.

Shkojë edhe një herë tek kufoma e Imerit se nuk ishim larg, me thanë nja 3–4 minuta. Një djalë i dajës së burrit, 27 vjet, ato të plagum e kom lonë kur jam dalë prej atyhit. Hala u kon tu gjimu i shkreti. Ai u dekë, kur u dekë s’e di tani. Ja nisën dilshin njerëzit ka pak prej rekës e prej therrave. Shumica po ktheheshin kah Vushtrria me traktora. Po afrohna te xhenazja, e u mërzita e kajta e i thash “o Imer ka me ia majt unë me këta fëmijë. Ti ia lische Skendës amanet a Skenda i ka lonë edhe t’vet, e kah me ia majt”.

U çova prej atyhit, u ktheva, i murrëm fëmijtë e u nisëm teposhtë. Tu ra te poshtë një njeri me një kerr e me do kuaj e me një të plagum. E përshëndetem. Tha “vallai e kom një të plagosun”, i thashë “a bon vetëm qito dy gra që janë më të moshume m’i marrë se na po ecim”. I merr ai i ul në skaj, e na me fëmijë një në një anë e tjetrin në anën tjetër në grykë. Ju mora kapak do tesha me një çantë edhe do bukë, sa mi ly do bukë me sheqer se s’kishe. U dasht mi lonë krejt qaty edhe u nisëm teposhtë. Nxekje dielli, xhenazet në dy anët e rrugës. Tu ardhë teposhtë p’e shoh një kësi kolice me një sungjer e kish lonë dikush. Kom thonë tu i çu durt kah qielli “o zot mos më ngarko se po e marr”. E heki atë sungjer e i kapi i uli dy çikat aty, e qat çantë me bukë e qes aty, e djalin me çikë të madhe i kapi për dore në njanën anë, e çikën gjashtë vjet e kapa qishtu, edhe kolicën, e qashtu jam ardhë deri në Vushtrri. Krejt ato xhenaze i kena kalu për dritë të diellit, tu më thonë “oj mam e çka o qiky, e qiky, e qiky”. E paramendo njo e kish shti kryt në ni tenxhere, shpirti i omël... a kishin vra kuaj, a kishn gjujtë traktora me gjithë plaka, prej stomit në rekë atje poshtë. O zot tmerr, tmerr.

Vijna, e na nalin, se u kanë ushtria e rregullt e vendosun në Studime të Ulët aty ku jom kanë tu banu, u kanë ushtria e rregullt e vendosun aty. Vijnë të na, dalin edhe ata e na nalin. T’më rrok sikleti se po ma marrin edhe djalin. E mora një pelenë ia lidha e e bona si çikë.

Edhe ata nuk na ngucën. Veç na kontrollun ka pak e nuk na ngucën. Erdhëm e hinëm në Vushtrri. Ata natën që e kishin pru kolonën e kishin shti krejt në kooperativën bujqësore. U kanë ku osht Interexi tash. E në anë të epërme ka qenë fabrika ‘Extra’. Aty në oborr të fabrikës i kishin mbledhë gjat’ prej katunit e krejt i kishin shti qaty. Këta i kishin shti poshtë e i kishin nda. Kur erdhëm na kah ora 11 e diçka.

Po edhe neve, kur deshtëm me hi në Vushtrri, na ndalën s’na lanë me hi, na ktheu edhe neve e na çoi në kooperativë. Kur na çuan në kooperativë i kishin ndarë burrat prej grave. Neve nuk na lanë m’u bashku as me burrat as me gratë, neve që kishim ardhur të nesërmen na ndajtën me një qoshe. Na ndajtën, na rujshin. Vjehrrës tem i ra të lig, e thirrën ndihmën e shpejtë. Iu thashë “mos ia thirr. Mbramë ia keni vra djemtë, sot p’i jepni ndihmë”.

Mbetëm qaty deri në tre e diçka. Më besoni nji shishe ujë na kanë shitë 20 marka, edhe ato prej cisternës qe i vijke era naftë. Na rroku dielli, s’rrishin fëmija të vegjël. I ngarkojshin [në] kamiona “hajdi, hajdi, hajdi”, s’dijshim kah po i çonin. Dikush thoshte në burg të Smrekonicës, dikush thoshte po i çojnë burrat po i pushkatojnë, s’dishim çka po bohet. Edhe po thotë ajo kunata “oj Bahri po shkojnë me i marrë xhenazet, qashtut i njeva”, i thashë “qy me mujtë m’i pshtu qita t’gjallë, se ata i kanë vra kunata jeme, ata e kanë kry. Le t’i marrin le t’bojnë çka t’dojnë me to”. Edhe na mbesim aty. Një dajë i burrit aty, u bo ora tre e diçka e po e pyes “o dajë çka po bohet?”, po thojnë po thotë “kush don mundet me shku në Kçiq, Stanovc dhe në hyrje të Studimes”. Llogaritsha në Kçiq s’e kom asnjë e s’kom çka boj unë me ata fëmijë, në Stanovc as atje thom s’kom çka. Po kthehna në hymje të Studimes nashta dikush bon merhamet.

Unë jam kthye dy ditë masi është nënshkru marrëveshja. M’ka çu vllau fjalë edhe jam kthy e para në katun me viktimë e mu kthy njeri me jetu në katun në Studime. Ishin kan’ ardhë ushtarët e UÇK–së rrugës kish pasë, që me na dhonë njëfarë sigurie. Edhe u ktheva në shpi. E vshtirë, e rëndë jeta, s’kam forcë qysh me thonë po prapë po u duhke mu çu. Vazhdun njerëzit m’u kthy, vazhdun njerzit me ardhë me të pa me të ngushëllu. Veç jetë shumë e randë!

SR

Bili smo tu, meci su tukli, verujte, sve što smo mogli da uradimo je da ovako napnemo tela... bilo je zastrašujuće! Plamen je bio svuda, izgledalo je kao da selo gori. [Čulo se] vrištanje i plakanje od bola, [onih] ubijenih na početku. A mi smo bili na drugoj strani, možda malo više u sredini. Mogli ste da čujete vriske, mogli ste da čujete plač. A oni su vozili automobile. Kada je došla vojska, malo se smirilo, nekih 10–15 minuta, ne više, a onda je došla policija. [A onda su] ušli gde smo mi bili.

Tu je bila i moja najstarija ćerka Vjolca. Rekla je: „Mama, oni su ubili tatu.“ „Ćuti!“, rekla sam joj, „Tata je pobegao, a sad budi mirna, da ne znaju da smo ovde“. Krili smo se u prikolicama, pokrili se nekom plastikom zbog kiše, [pokrili smo se] čime god smo mogli. Rekla sam im: „Budite tihi, da uopšte ne znaju da smo ovde.“ „Mama, ubili su tatu“, rekla mi je ćerka. Ona je bila tu na početku i čula, dok sam ja bila pri kraju. Okrenuli su se, udarili me kundakom automatske puške, kao što vidite, i danas imam ožiljak, bilo je to kao da su me rastrgli. Rekla sam im da nemam novca. Zgrabio me je i gurnuo dole. Zadržala sam se za prikolicu. On je vukao u jednu stranu, ja u drugu, a ja sam držala ćerku u krilu, i on me je pustio. Rekao je: „Daj mi pare“, odgovorila sam mu „Nemam para“, on opet: „Pare!“, dala sam mu ono malo što sam imala u markama. Sad, koliko sam mu dala, ne znam, jer sam to podelila na 2–3 dela, napravila sam neke svežnjiće od 100 i neke od 50, vezala ih da izgleda kao da ima više. Ponavljao je: „Pare!“, ja sam mu rekla: „Nemam para, uzmi mi život jer nemam para, samo me ostavi sa mojom decom.“ Rekao je: „Biće dovoljno ovo dete.“ Uhvatio je moju ćerku za ruku. O Bože, mislila sam da ću poludeti od užasa. Ona je vrisnula. Uzimali su mi ćerku i nisam htela da je pustim. Videla sam da su automobilska svetla ugašena, džipovi ugašeni. Videla sam da se ovaj tamo probudio i zvao: „Mama, mama!“, a ova trojica nisu napuštala prikolicu. Nisam imala ništa, samo sam stajala tamo, a oni su stalno govorili: „Pare!“ Na kraju mi je Bog pomogao. Za vreme rata najviše me je bolelo srce za starce i decu.

Na kraju krajeva, dete je i dalje dete. Stalno sam im govorila: „Pst! Pst!“, pokušavala sam da im odvratim pažnju nekim stranicama iz knjiga, ili crtežima ili nečim, da ih zaokupim. Uzela sam stranicu, zgužvala je i rekla: „Evo, uzmi ovo.“ Uzeo je tu stranicu i nazvao je Zoran, a onda je došao i gađao me njom. Deca su vrištala, a ja sam pokušavala da ih smirim. A onda je najstarija ćerka rekla: „Mama, tata te zove, mama, zove te tata.“ Deca su se malo smirila, a ja sam im rekla: „Ostanite s bakom, mama ide napolje. Oni su otišli, a mama ide napolje, samo da proverī.“

Kada sam izašla, videla sam ga kako stoji kao stub. Naslonio se tamo, dozivao koliko je mogao. Rekla sam: „O, Imere!“ kad sam se približila. Pitala sam: „Jesu li te tukli?“ a on je rekao: „Joj, ranili su me.“ Takođe je rekao: „Opraštam ti na oba sveta jer u ovom životu nisi bila samo moja žena već i moj prijatelj. Samo želim da vidim decu još jednom.“ Pokušala sam da ga podignem, ali nisam mogla. Nije bio mnogo visok, ali je bio dobro građen, a zbog gubitka krvi bio je toliko slab da ga nisam mogla pomeriti.

Tu je odmah blizu mene bio jedan traktor. Taman kad sam krenula do njega, dovedoše jednog mladića... Bele stvari nikad nisam volela; ne volim mesec ili belu odeću. Dovelī su mladića u belom sakou i samo su ga gurnuli tamo i ubili odozgo.

Oni su otišli, a ja sam videla jednog čoveka na traktoru. Mislila sam da mu priđem, možda bi mi on pomogao, samo da ga [svog muža] dovedem do dece. Prišla sam mu bliže i rekla: „Dobro veče“. On je odgovorio: „Dobro veče.“ Nisam ga prepoznala. Ispostavilo se da je rođak mog muža. Nisam ga prepoznala u mraku, noći, užasu. Ko bi još mogao da se seti? „Brate“, rekoh, „možeš li mi pomoći? Moj muž je ranjen i želi još jednom da vidi decu.“ Rekao je: „Bahrije, prepoznaješ li me?“ Rekoh: „Da, prepoznajem te.“ Rekao je: „Ubili su mog brata i njegovog sina od 24 godine. Toliko su me tukli da ne mogu da se pomerim odavde“.

Skupila sam svu snagu, ustala, podigla muža i dovela ga do prikolice u kojoj su bila deca. Svi su vrištali. Privukao je svu decu k sebi i držao sina za ruku govoreći: „Sine moj, bio si mi jedini, ali sada te ostavljam sa tolikim nevoljama.“ Rekla sam mu: „Imere, ne žuri, izdrži, samo malo izdrži, smisliću nešto“. Bio je ranjen u levu ruku, metak je prošao i izašao na drugu stranu. Rekao je: „Ne, ženo moja, nema nade za mene, samo mi obećaj da ćeš se brinuti o Skenderu“, misleći na svog brata. Njegova majka je plakala, a on joj je rekao: „Majko, ne plači, za ime Boga, nemoj da pustiš ni suzu za mnom. Ako želiš da me poštuješ u ovom i sledećem životu, samo reci Skenderu da se brine o mojoj ženi i deci.“ Skinula sam mu odeću, pokušala da mu zavežem ranu, da zaustavim krvarenje. Bože, o Bože.

Preživeo je ranjen oko dva i po sata. Otprilike pola sata pre njegovog kraja, čula sam da neko priča, i ubili su mi devera. Moja zaova [njegova žena] je uzela decu i sada se vratila da nas pronađe. Kada sam čula glas, prepoznala sam ga: „O, Habibe.“ Rekla je: „Bahrije, gde je Imer?“ Rekla sam joj: „Imer je ranjen.“ Rekla je: „Ubili su Skendera“. Nakon što su ga ubili, izvadili su mu mozak, i neki delovi njegovog mozga su još uvek bili u njenim rukama. Rekla je: „Imam ih u rukama.“ Rekla sam joj: „Baci to, šta radiš?“ Ušla je sa decom i sva su vrištala. Imer je u poslednjim trenucima pitao: „Gde je Skender?“ Lagala ga je govoreći: „Pobegao je u planine“. Zatim je rekao: „reci mu da Imer ti ostavlja u amanet svoju ženu i decu.“

Otprilike pet minuta pre ponoći, Imer je rekao: „Tako sam umoran, želim da idem, ali nešto me muči.“ Pitala sam: „Šta te muči, Imere?“ Rekao je: „Ne znam ime svoje žene.“ Rekla sam mu: „Zove se

Bahrije“, dok sam ga držala na grudima. Nije moglo ništa drugo da se uradi. Sedela sam tamo, sva krvava. Rekao je: „Sada idem. Bog je hteo da ostavim svoje ime iza sebe i odem sa ovog sveta.“ U tom trenutku, moja zaova je rekla: „Pozdravi Skendera“, a on je odgovorio: „Sada si me umirila“. Deca su vrištala, njegova majka je vrištala, a ja sam ćutala. Tiha, verujte mi, bila sam kao kamen.

Izašla sam napolje u ponoć. Htela sam da izađem i pomerim ih [odatle]. Čula sam da neko priča, ali nisam smela da ispustim ni zvuk, nisam znala da li su Albanci ili Srbi. Prokleti Mesec je sijao. Do dana današnjeg, kad god izađe Mesec, zatvaram kapke (roletne); ne želim da ga vidim, nikada više ne želim da imam nikakav kontakt sa njim. Tako je sijao, o Bože. Kada sam čula da govore albanski, pitala sam: „Braćo, možete li mi pomoći? Ubili su mi muža i deca su mi prestravljena“. Rekli su: „Da.“ Došla su trojica. Zgrabila sam čebe, prišli su i položili smo ga na njega. Kada smo ga spustili, vrisnula sam tako glasno, mislila sam da su me čuli čak u Vučitrnu.

Jedan od muškaraca koji je došao u pomoć upitao je: „Mogu li da znam ko si i odakle si?“ Rekla sam: „Ja sam Bahrije, Selimova ćerka.“ Rekao je: „Da li me prepoznaješ?“ Rekoh mu: „Ne.“ Reče: „Ja sam Šerif.“ On je bio komšija mojih roditelja, tamo gde sam rođena i odrasla. Zagrlio me je i rekao: „Kćeri moja, večeras se moj sin oženio, i večeras su ga ubili.“

Skinula sam ga, umotala i tamo ostavila telo. Ranije sam znala da vozim traktor, ali te noći sam bila pogubljena. Nisam više znala šta da radim. Pitala sam ih da li bismo mogli, pošto smo bili blizu leševa i ranjenika koji su stenjali: „Možete li da nas malo odmaknete od leševa?“ Rekli su da mogu, ubacili nas na traktor i udaljili oko 15 minuta od tela. Tu smo ostali celu noć. Deca su se na kraju umorila i zaspala. Moj sin nije zaspao. Ostao je sa nama. Stalno sam mu govorila: „Spavaj, sine moj, spavaj“, ali je on rekao: „Ne, mama, neću te ostaviti samu.“

U zoru poviče moja zaova: „Ej, zaovo!“ Ne bih imala tako blizak odnos sa svojom zaovom što pre rata što posle njega ni da mi je sesta, uvek smo našli zajednički jezik, I dan danas je tako. Podelile smo istu sudbinu. Nije bila dugo pre 2. maja, kada mi je rekla: „Bahrije, sanjala sam da šetamo sa decom kroz leševe“, a ja sam joj odgovorila: „Stani, Habibe, nemoj mi pričati snove.“ Stalno sam pokušavala da prikupim hrabrost i da im je prenesem.

Tog jutra je pitala: „Zaovo, šta ćemo, kuda idemo?“ Rekla je: „Ne usuđujem se više da idem naviše.“ Odgovorila sam: „Ne možemo više u planine. Dve mlade žene sa svom ovom decom – ne možemo. Ti ostani ovde. Uzeću nešto odeće i otići ću do potoka da je malo operem, tako da ne uplašimo nikog, odneću ovu okrvavljenu odeću“, jer sam mislila da će se deca uplašiti ako se probude [i vide je]. Rekla sam da treba i da pogledamo okolo, pošto sam poznavala kraj i ljude. Htela sam da vidim da li je neko ostao, ili šta im se dogodilo. Sišla sam do potoka, skinula krvavu odeću i obukla čistu. Prala sam je ručno, a voda je pocrvenela od krvi, o Bože.

Vratila sam se još jednom do Imerovog tela jer nismo bili daleko, možda 3–4 minuta. Jednog od nečaka mog muža, starog 27 godina, ostavila sam ga tamo kada sam otišla. Jadni dečak je umirao. Bio je još živ kada sam otišla. Ali umro je, a nisam znala kada. Ljudi su počeli lagano da izlaze iz potoka i dolaze sa njiva. Većina se traktorima vraćala ka Vučitrnu. Kada sam prišla telu, rastužila sam se i rekla mu: „O, Imere, moram da se brinem o ovoj deci. Trebalo je da ih ostaviš u amanet [poslednju volju] Skenderu... ali Skender je ostavio svoju [porodicu], šta sada da radim...”

Otišla sam i vratila se, uzela decu i krenula nizbrdo. Čovek sa zapregom od dva konja išao je [takođe] nizbrdo. Pozdravila sam ga. Rekao je: „Imam ranjenika“. Rekla sam mu: „Možete li, molim vas, povesti ove dve starije žene, a mi ostali ćemo hodati?“ On ih uze i posede na ivicu, a mi pođosmo sa decom: jedna [žena] na jednu, a druga na drugu stranu. Uzela sam nešto odeće u torbi i malo hleba, da dam [deci] malo zašecerenog hleba, jer nije bilo ničega drugog. Morala sam da ga ostavim tamo i da krenem nizbrdo. Sunce je sijalo. Leševi su bili sa obe strane puta.

Dok sam silazila, videla sam mala kolica sa sunderom koje je neko ostavio. Podigla sam ruke prema nebu i rekla: „O Bože, nemoj mi otežati život jer [moram da ih] uzimam.“ Bacila sam sunder, posela sam ćerke, tu sam stavila i kesu sa hlebom. Držala sam za ruku svoju stariju ćerku i sina sa druge strane... a šestogodišnju ćerku, uhvatila sam je ovako, i na tim kolicima, tako sam stigla u Vučitrn. Sva ta tela na suncu pored kojih smo prolazili, ona [deca] su mi stalno govorila: „Joj, mama, šta je ovo, šta je ovo?“ Zamislite, neko je zabio glavu u lonac [da ništa ne vidi], jadna duša... ubili su konje ili gurnuli traktore sa svim tim staricama sa vrha u reku ispod. O Bože, [to je bio] užas, užas.

Nastavili smo, i zaustavili su nas jer je regularna vojska bila smeštena u Donjem Studimlju gde sam živela, tamo je bila smeštena regularna vojska. Došli su i zaustavili nas. Bila sam zabrinuta da bi mi mogli oduzeti sina. Uzela sam krpu, vezala je oko njega da izgleda kao devojčica. Nisu nas gnjavili, samo su nas kratko proverili i nisu nas gnjavili. Stigli smo i ušli u Vučitrn. Oni su te noći doveli konvoj i smestili se u zemljoradničku zadrugu. Tu je sada Intereks. A gore je bila fabrika „Ekstra“. U dvorištu fabrike okupili su sve iz sela i tamo ih držali. Oni su ih razvrstali. Kad smo stigli, bilo je oko 11 sati ili tako nešto.

Kada smo pokušali da odemo u Vučitrn, zaustavili su nas i nisu nam dozvolili da prođemo. Vratili su nas i odveli u zadrugu. Kada su nas pozvali u zadrugu, odvojili su muškarce od žena. Nisu nam dali da ostanemo zajedno, ni sa muškarcima ni sa ženama; one među nama koji smo došli tog dana stavili su u ćošak. Razdvojili su nas i posmatrali. Moja svekrva se onesvestila i pozvali su prvu pomoć. Rekla sam im: „Nemojte ih zvati. Sinoć ste joj ubili sinove, a danas joj pomognete?“ Ostali smo tamo do 3 sata ujutro. Verujte, prodavali su nam flašu vode za 20 maraka, čak i one iz cisterne koje su smrdele na dizel. Sunce je pržilo, a za malu decu nisu marili. Utovarili su ih na kamione i govorili: „Idemo, idemo, idemo“, a mi nismo znali kuda ih vode. Neko je rekao da ih vode u zatvor u Smrekovnici, neko je rekao da vode muškarce da ih streljaju; nismo znali šta se dešava. A moja zaova je rekla: „Joj, Bahrije, oni će uzeti leševe, to sam čula.“ Rekla sam joj: „Moja briga je da spasem ove koji su živi, jer one koje su ubili, oni su gotovi. Mogu da rade sa njima šta hoće“. I tu smo ostali. Jedan od ujaka mog muža je bio tamo. Bilo je oko 3 sata ujutru i ja sam ga pitala: „Ujko, šta se dešava?“ Kažu, ko može – da ide neka ide u Kčić, Stanovc i na ulaz u Studimlje. Mislila sam u sebi, u Kčiću nemam nikoga i ne znam šta da radim sa decom; u Stanovcu isto nemam nikoga. Razmišljala sam da odem na ulaz u Studimlje; možda će tamo neko pomoći.

Vratila sam se dva dana kasnije, nakon potpisivanja sporazuma. Moj brat mi je javio i ja sam se kao žrtva vratila u selo i vratila se kao osoba, da živim u selu, u Studimu. Na putu su bili vojnici OVK koji su trebali da nam pruže neku vrstu sigurnosti. I tako, vratila sam se kući. Život je bio težak, [veoma] težak,

nemam snage ni da to kažem, ali valjda moraš nekako da nastaviš. Ljudi su se i dalje vraćali, ljudi su dolazili da teše jedni druge. Težak je život!

EN

We were staying there, the bullets were thumping, believe me, all we could do was tense our bodies up like this... it was terrifying! Flames were everywhere, it looked like the village was burning up. [The people] were screaming and crying with pain, [those that] were being killed at the beginning of the convoy. And we were at the other side, maybe a bit more in the middle. You could hear the screams, you could hear the cries. And they were moving with cars. When the army came and they passed, it calmed down a bit, for about 10–15 minutes, no more, and then the police came, they entered where we were.

And my eldest daughter, Vjolca, was there too. She said, “Mom, they killed Dad.” “Hush!” I told her, “Dad escaped, don’t make a sound, so they don’t know we’re here.” We were hiding in trailers, covered with some plastic due to the rain, [we covered ourselves] with whatever we could. I told them, “Don’t make a sound, so they don’t know we’re here at all.” “Mom, they killed Dad,” my daughter told me. She was more in front and heard it, while I was at the end. They turned back, hit me with the butt of an automatic rifle, as you can see, I still have the mark today, it felt like they tore me apart. I said I had no money. He grabbed me and pushed me down. I held onto the trailer. He pulled one way, I pulled the other, and I had my daughter in my lap, and he let go. He said, “Give me money,” I told him “I don’t have money,” he said “money,” I gave him what little I had in marks. Now how much I gave him, I don’t know, because

I had divided it into 2–3 parts, I made some piles of 100 and some of 50, tied them to make it look like there was more. He kept saying “money,”

I said, “I don’t have money, take my life because I don’t have money, just leave me with my kids.” He said, “The kid will do too.” He grabbed my daughter from my hand. Oh God, I thought I was going to lose my mind from the horror. The children started screaming. They took my daughter and I couldn’t get off. I saw the lights of the cars were off, the jeeps were off. I saw over there that she had woken up and was calling “Mom, oh Mom!” and my three other kids there wouldn’t leave the trailer. I had nothing, I just stayed there, and they kept saying “money.” Eventually, God helped me. During the war, the ones I felt the most pain for were the elderly and the children.

At the end of the day, a child is just a child. “Hush! Hush!” was the constant thing that was said, and I tried to distract them with some pages from books, or drawings or something to keep them occupied. I took a page and crumpled it up, saying, “Here, take this.” He took that page and called the other Zoran, and he came and threw my daughter at me. The children screamed, and I kept trying to calm them down. And then the eldest daughter said, “Mom, Dad is calling you, Mom, Dad is calling you.” The children calmed down a bit, and I told them, “Stay with Grandma while Mommy goes outside.”

When I went out, I saw him standing there like a post. He was leaning there, calling out as much as he could. I said, “Oh Imer!” as I got closer. I asked, “Did they beat you?” and he said, “Oh, they wounded me.” He also said, “I forgive you in both worlds because in this life you have not only been my wife but also my friend. I just want to see the children one more time.” I tried to lift him, but I couldn’t. He wasn’t very tall, but he was well–built, and with the

blood loss, he was so weak that I couldn’t move him.

A tractor was immediately near me there. Just as I was about to go there, they brought a young man... I have never liked white things; I don’t like the moon or white clothes ever. They brought a young man wearing a white jacket, and they just pushed him there and killed him from above.

They left, and I saw a person on the tractor. I thought I’d approach him, and maybe he’d help me, just to get him [my husband] to the children. I got closer and said, “Good evening.” He responded, “Good evening.” I didn’t recognize him. He turned out to be a cousin of my husband. I didn’t recognize him in the darkness, the night, the horror. Who could think straight? “Brother,” I said, “Can you help me? My husband is wounded and wants to see the children one more time.”

He said, “Bahrije, do you recognize me?” I said, “Yes, I recognize you.” He said, “They killed my brother and my brother’s son, 24 years old. They beat me so badly that I can’t move from here.”

I gathered all my strength, got up, lifted my husband, and brought him to the trailer with the children. Everyone screamed. He took all the children close to him and held his son’s hand, saying, “My son, you were my only one, but now I am leaving you behind with so many troubles.”

I told him, “Imer, don’t rush, hold on, just hold on a bit, I’ll find something.” He was wounded in his left arm, it had gone through and come out the other side. He said, “No, my wife, there’s no hope for me, just I have a will for Skender,” referring to his brother. His mother cried, and he told her, “Mother, don’t cry, for God’s sake, don’t shed a tear for me. If you want to honor me in this life and the next, just tell Skender to take care of my wife and children.”

I took off his clothes, tried to bind his wound, to stop the bleeding. God, oh God.

He survived wounded for about two and a half hours. About half an hour earlier, I heard someone talking, and they had killed my brother–in–law. My sister–in–law [his wife] had taken the children and now came back to find us. When I heard a voice, I recognized it, “Oh, Habibe.” She said, “Bahrije, where is Imer?” I told her, “Imer is wounded.” She said, “They killed Skender”; after killing him, they had taken out his brains, and some pieces of his brain were still in her hands. She said, “I have them in my hands.” I told her, “Throw them away, what are you doing?” She came in with the children, and they were all screaming.

Imer, in his last moments, was asking, “Where is Skender?” She lied, saying, “He escaped to the mountains.” Then he said, “Tell Skender that I’m leaving in his responsibility my wife and children.”

About five minutes before midnight, Imer said, “I’m so tired, I want to go, but something is bothering me.” I asked, “What’s bothering you, Imer?” He said, “I don’t know my wife’s name.” I told him, “It’s Bahrije,” as I held him close to my chest. There was nothing else to do. I was sitting there in blood. He said, “Now I’m going. God has willed that I leave my name behind and go from this world.” At that moment, my sister–in–law said, “Give Skender my regards,” and he responded, “Now you’ve fixed it.” The children screamed, his mother screamed, but I was silent. Silent, believe me, I had become like stone.

I went outside at midnight. I wanted to go out and move them [away]. I heard someone talking, but I didn’t dare make a sound, not knowing if they were Albanians or Serbs. The wretched moon was shining. To this day, whenever the moon is out, I close the shutters;

I don't want to see the moon, I never want to have contact with it again. It was shining so brightly, oh God. When I heard them speaking Albanian, I asked, "Brothers, can you help me? They killed my husband and my children are terrified." They said, "Yes." Three of them came over. I grabbed a blanket, they approached, and we laid him down. When we placed him down, I screamed so loudly that I thought I could be heard all the way in Vushtrri. One of the men who came to help asked, "May I know who you are and where you are from?" I said, "I am Bahrije, Selim's daughter."

He said, "Do you recognize me?" I said, "No." He said, "I am Sherif." He was a neighbor of my parents, where I was born and raised. "Oh, my daughter," he said. He hugged me and said, "My daughter, tonight my son got married, and tonight they killed him."

I took him down, wrapped him up, and left the body there. I had known how to drive a tractor before, but that night I was lost. I didn't know what to do anymore. I asked them if it was possible, since we were close to the bodies and the wounded who were groaning, "Could you just move us a bit away from the corpses?" They said yes and loaded us onto the tractor to move us about 15 minutes away from the bodies. We stayed there all night. The children eventually got tired and slept. My son never slept. He stayed with us. I kept telling him, "Sleep, my son, sleep," but he said, "No, Mom, I won't leave you alone."

At dawn, my sister-in-law called out, "Hey, sister-in-law!" I had the same close relationship with my sister-in-law before and after the war, as we shared the same fate and bonded deeply. It hasn't been long before May 2nd, when she told me, "Bahrije, I had a dream where we were walking with the children through the dead bodies," and I told her, "Stop, Habibe, don't tell me your dreams." I always tried to find some courage to give them.

That morning she asked, "Sister-in-law, what are we going to do, where are we heading?" She said, "I don't dare go uphill anymore."

I replied, "We can't go to the mountains anymore. Two young women with these children—we can't. You stay here. I'll take some clothes and go to the river to wash them a bit so we don't terrify anyone. I'll take away these blood-stained clothes," because I thought if the children woke up [and saw them], they'd be scared. I said we should also check around, since I knew the area and the people. I wanted to see if anyone was left, or what had happened. I went down to the river, took off the bloody clothes, and put on some clean ones. I washed by hand, and the water ran red with blood, oh God.

I went back to Imer's body one more time because we hadn't been far, maybe 3–4 minutes away. One of my husband's nephews, 27 years old, I left him there when I left. The poor boy was dying. He was still alive when I left. But he died, and I didn't know when. People started coming out a bit from the river and from the fields. Most were heading back towards Vushtrri with tractors. As I approached the body, I became saddened and said to him, "Oh Imer, where should I go with the children. Your last will was for Skender to take care of us... but Skender left his own family, what should I do now..."

I left and returned, took the children, and started walking downhill. A man with a cart and two horses and was [also] going downhill. I greeted him. He said, "I have a wounded person." I said, "Could you please take these two elderly women because the rest of us will walk?" He took them and sat them

down on the edge, and we went with the children: one [woman] on one side and one on the other. I took some clothes in a bag and some bread, to give [the children] some sugared bread because there was nothing else. I had to leave it there and start walking downhill. The sun was shining. The dead bodies were on both sides of the road.

As I walked down, I saw a small cart with a sponge left by someone. I raised my hands towards the sky and said, "Oh God, don't make it hard for me because I [have to] take it." I took the sponge away, I sat my two daughters in there, there I also put the bag with the bread. I held my older daughter and my son by the hand on the other side... and my six-year-old daughter, I grabbed her like this, and together with the cart, that's how I got to Vushtrri. All those bodies we passed in the sunlight, they [the kids] kept saying to me, "Oh mom, what is this, what is this?" Imagine, someone had put heads in a pot [to not see anything], that poor soul... they had killed horses or pushed down tractors with all the elderly women from the top to the river below. Oh God, [it was a] horror, [a] horror.

We continued, and they stopped us because the regular army was stationed in Studime e Ulet where I used to live, the regular army was stationed there. They came and stopped us. I was worried they might take my son away. I took a cloth, tied it around him, and made him look like a girl. They didn't hassle us, just checked us briefly and didn't hassle us. We arrived and entered Vushtrri. They had brought the convoy in that night and placed it all in the agricultural cooperative. It's where Interex is now. And on the upper side was the 'Extra' factory. In the factory yard, they had gathered them all from the village and placed them there. They had sorted them out. When we arrived, it was around 11 o'clock or something like that.

When we tried to go to Vushtrri, they stopped us and didn't let us pass. They turned us back and took us to the cooperative. When they called us into the cooperative, they separated the men from the women. They didn't let us stay together, neither with the men nor with the women; those of us who had come that day were put in a corner. They separated us and kept us under observation. My mother-in-law fainted, and they called for first aid. I told them, "Don't call them. Last night, you killed her sons; today, don't think you can just give us help like that?" We stayed there until about 3 AM. Believe me, they sold us a bottle of water for 20 marks, even those from the tanker with the smell of diesel oil. The sun was scorching, and they didn't care about the little children. They loaded trucks saying "Let's go, let's go, let's go," and we didn't know where they were taking them. Someone said they were going to Smrekonica Prison, someone said they were taking the men and shooting them; we didn't know what was happening. And my sister-in-law said, "Oh Bahrije, they are going to take the corpses, that's what I heard." I said to her, "My concern is to save these that are alive, because the ones they killed, they're done. They can do whatever they want with them." And we stayed there. One of my husband's uncles was there; it was about 3 AM, and I asked him, "Uncle, what's happening?" They say whoever is able may go to Kçiq, Stanovc, and at the entrance to Studime. I thought to myself, in Kçiq I have no one and I don't know what to do with the children; in Stanovc, I have no one there either. But I was thinking about going to the entrance of Studime; maybe someone will help there.

I returned two days later after the agreement was signed. My brother sent word and I returned to live in the village of Studime. There were

KLA soldiers on the road that were supposed to give us some kind of security. And I returned home. Life was tough, [very] tough, I don't have the strength to say it, but I guess you have to continue somehow. People continued to come back, people came to console each other. It's a tough life!

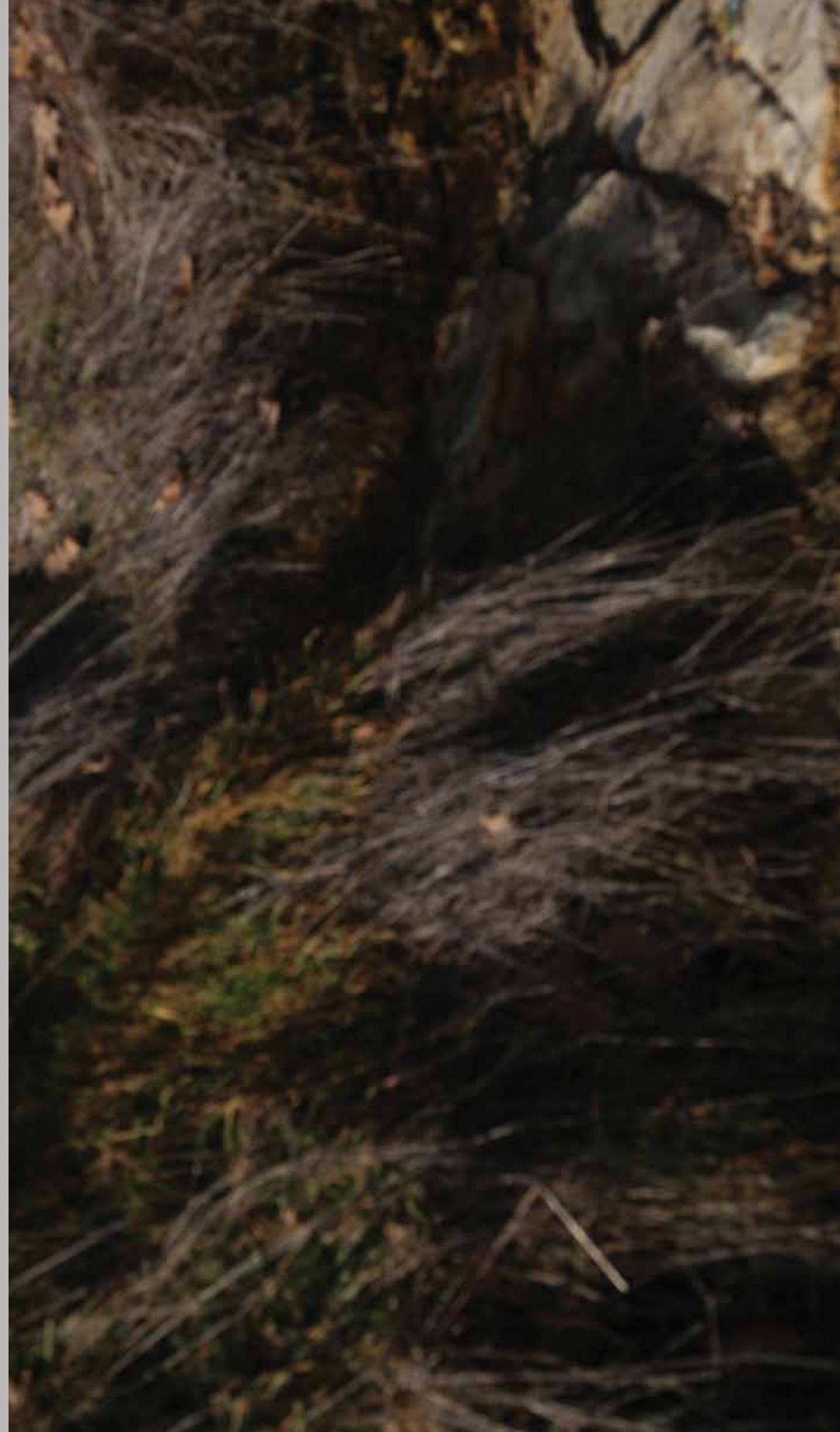

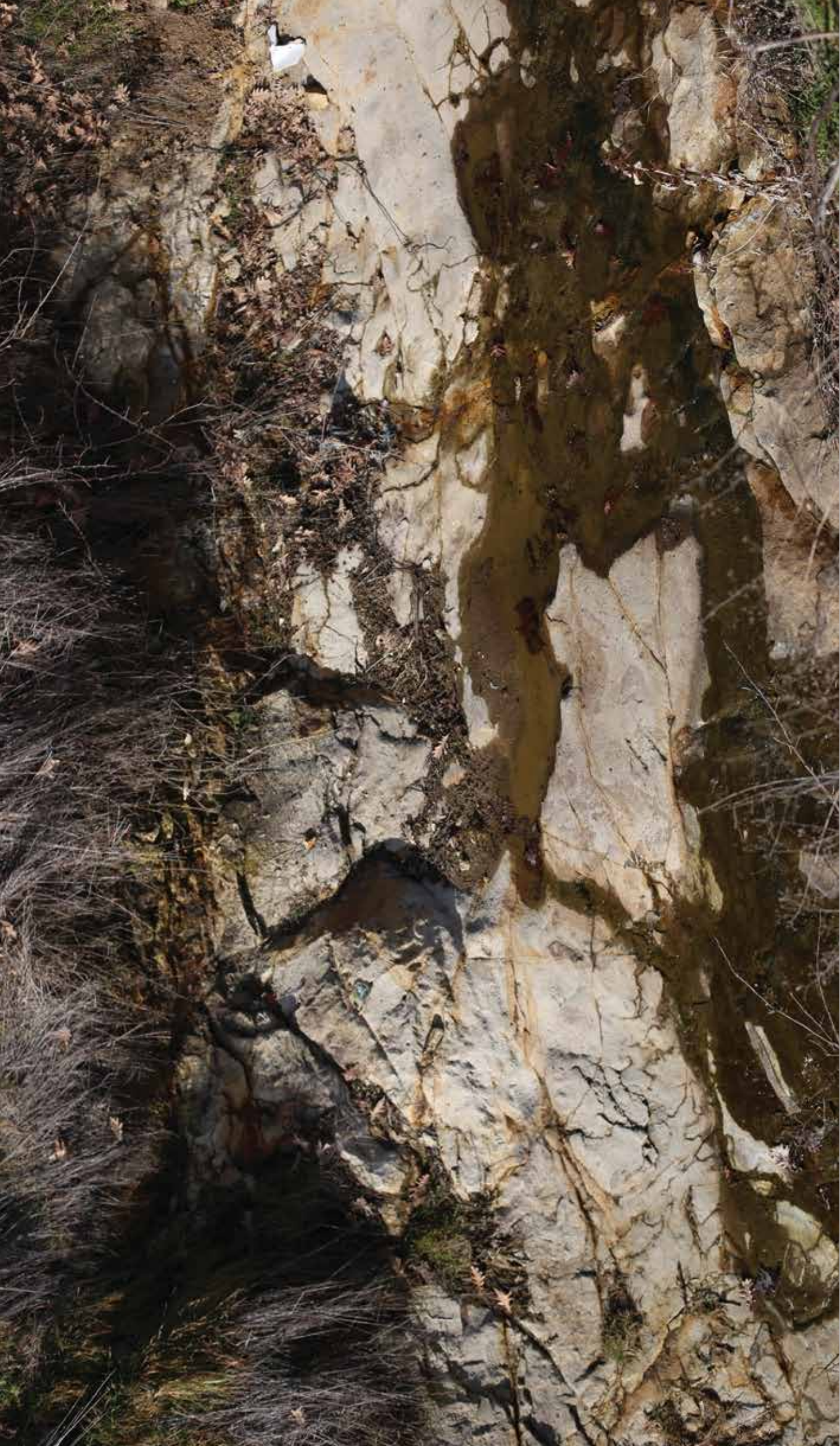

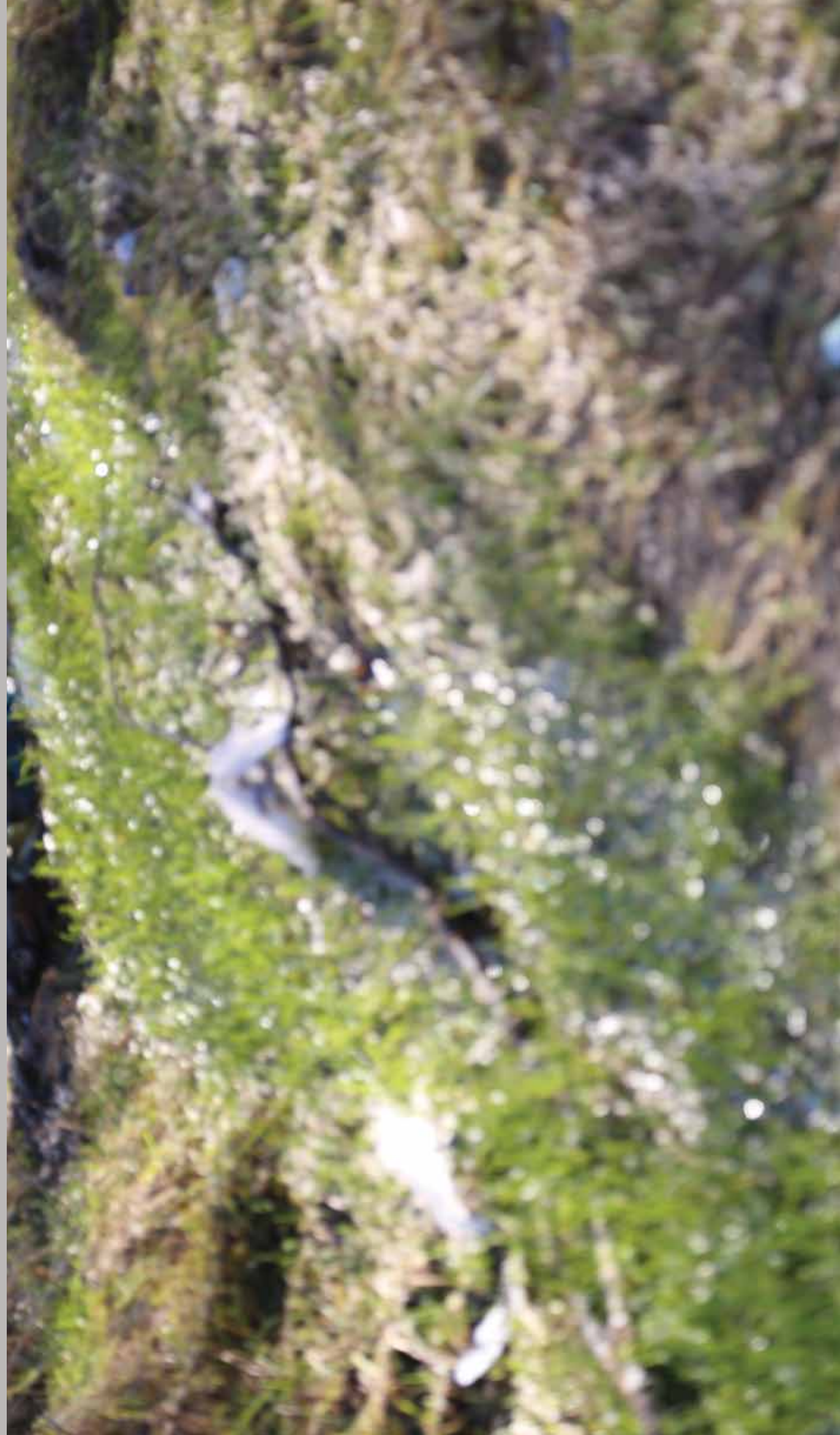

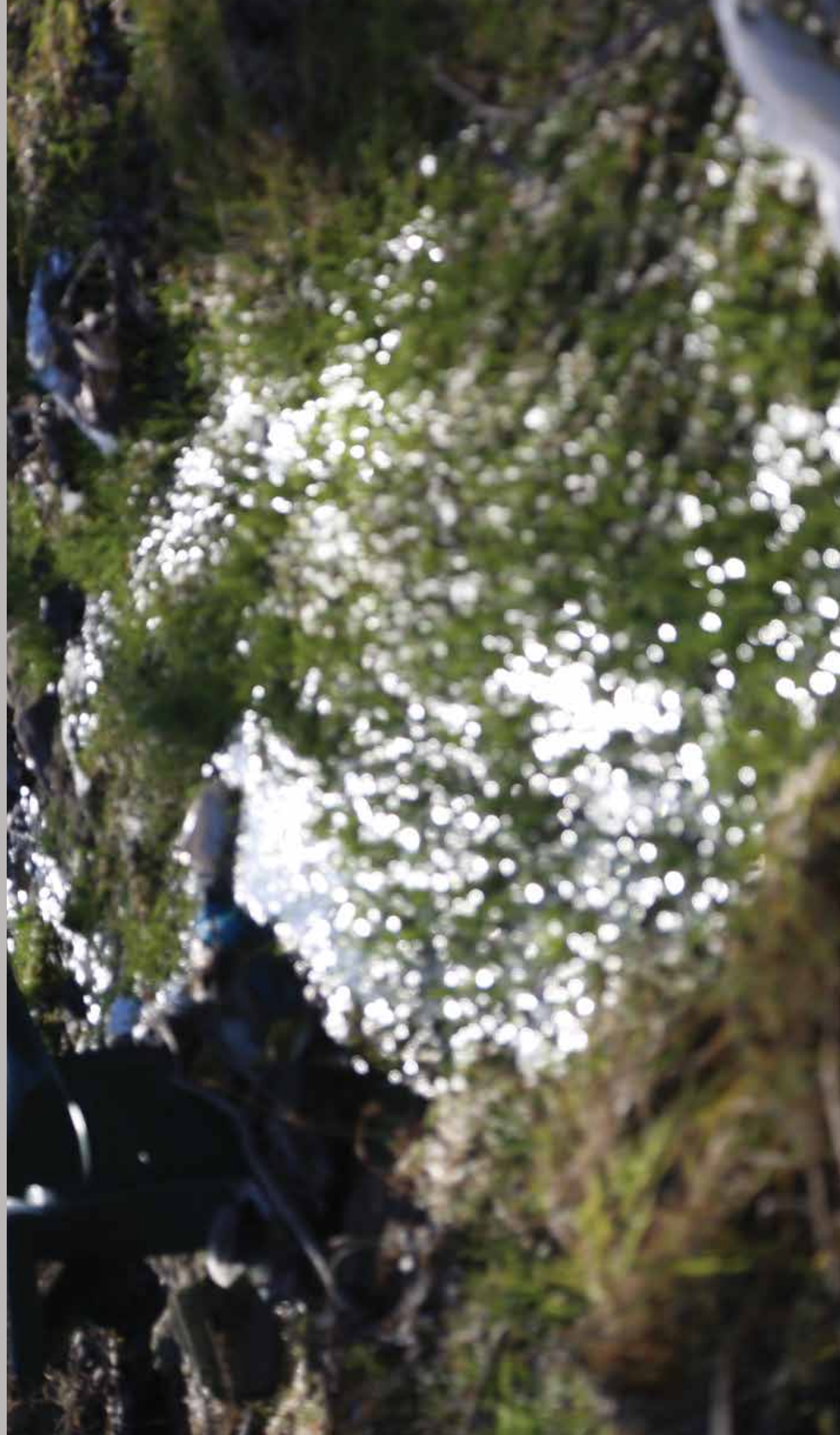

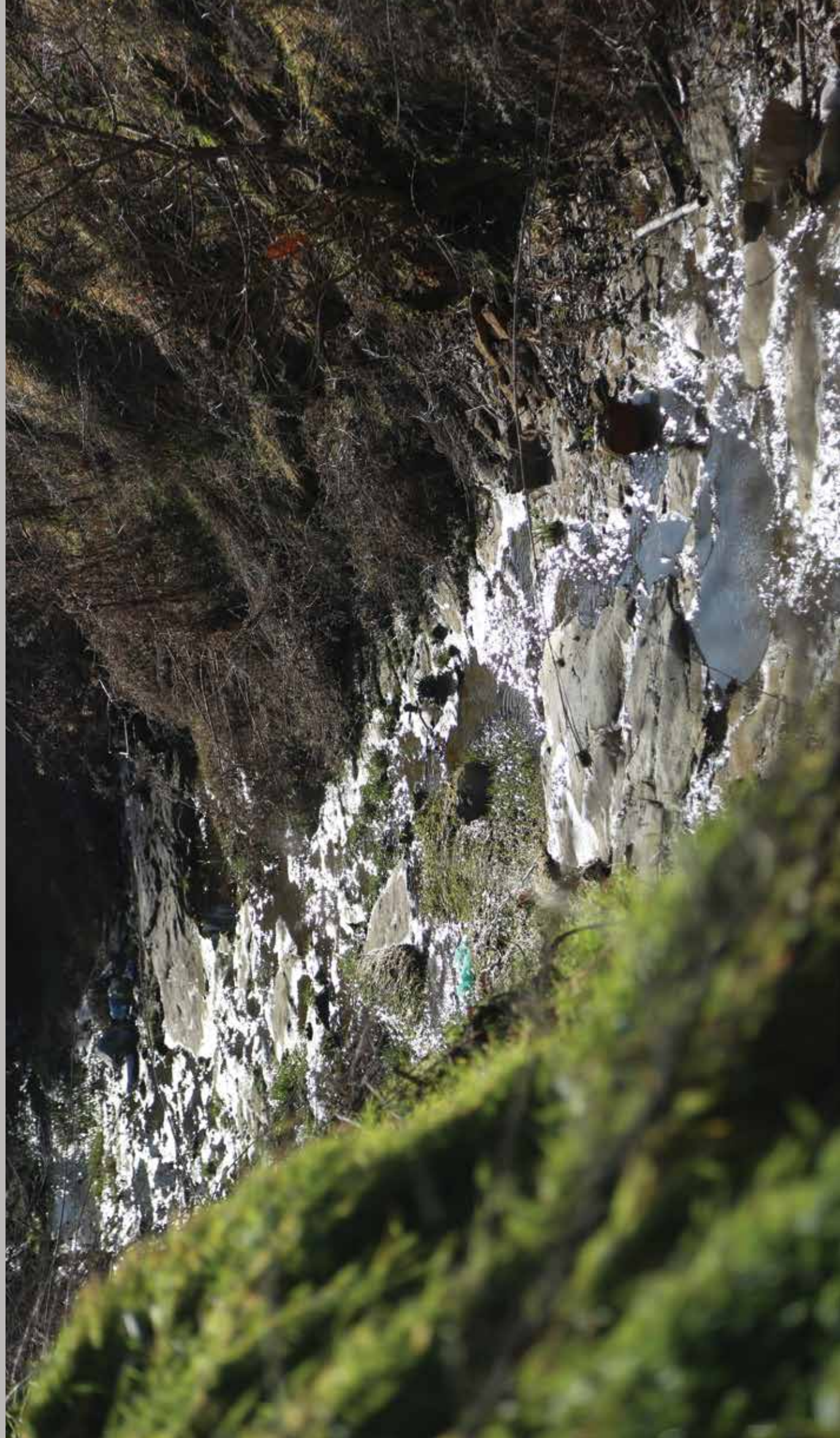
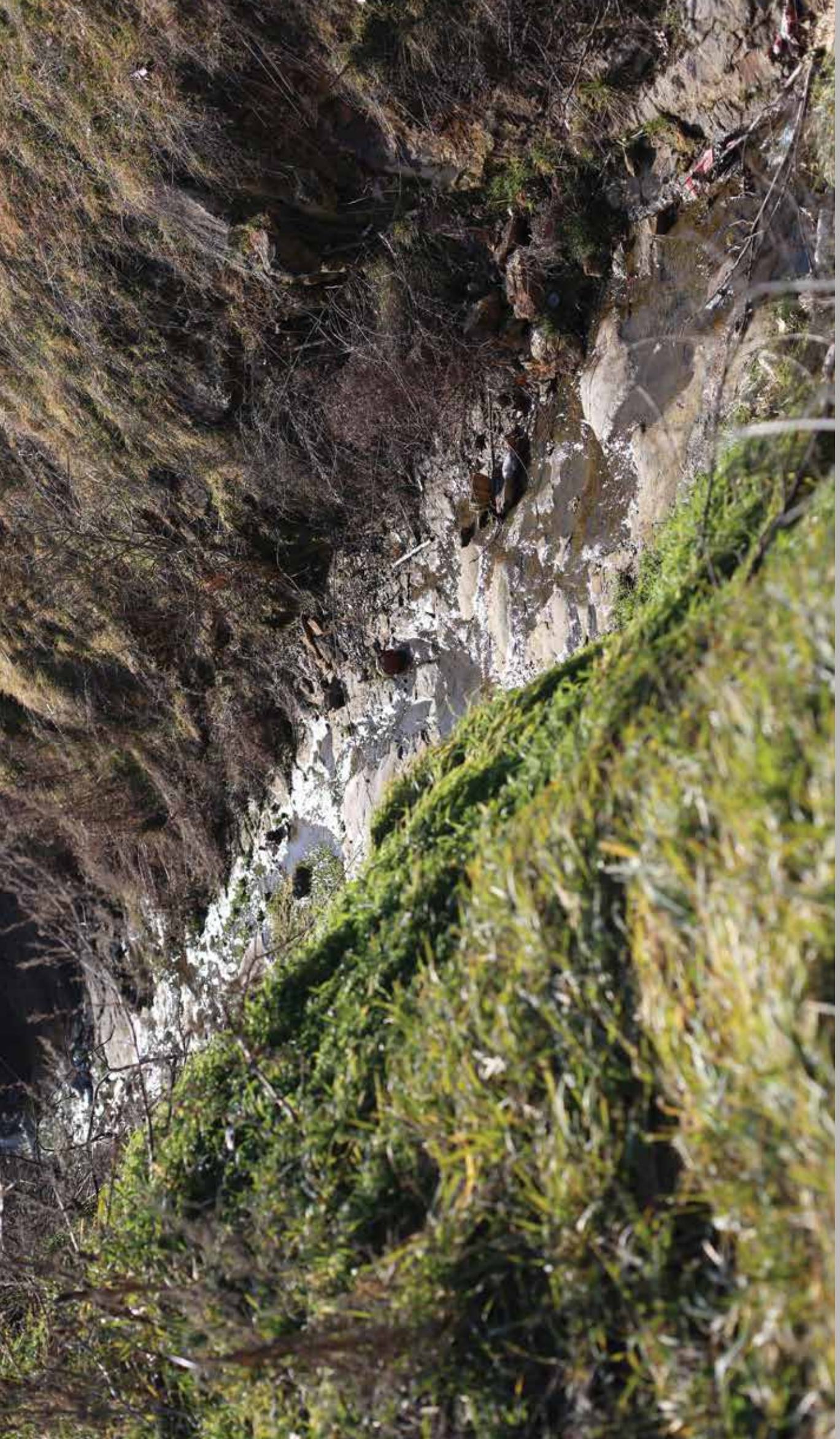

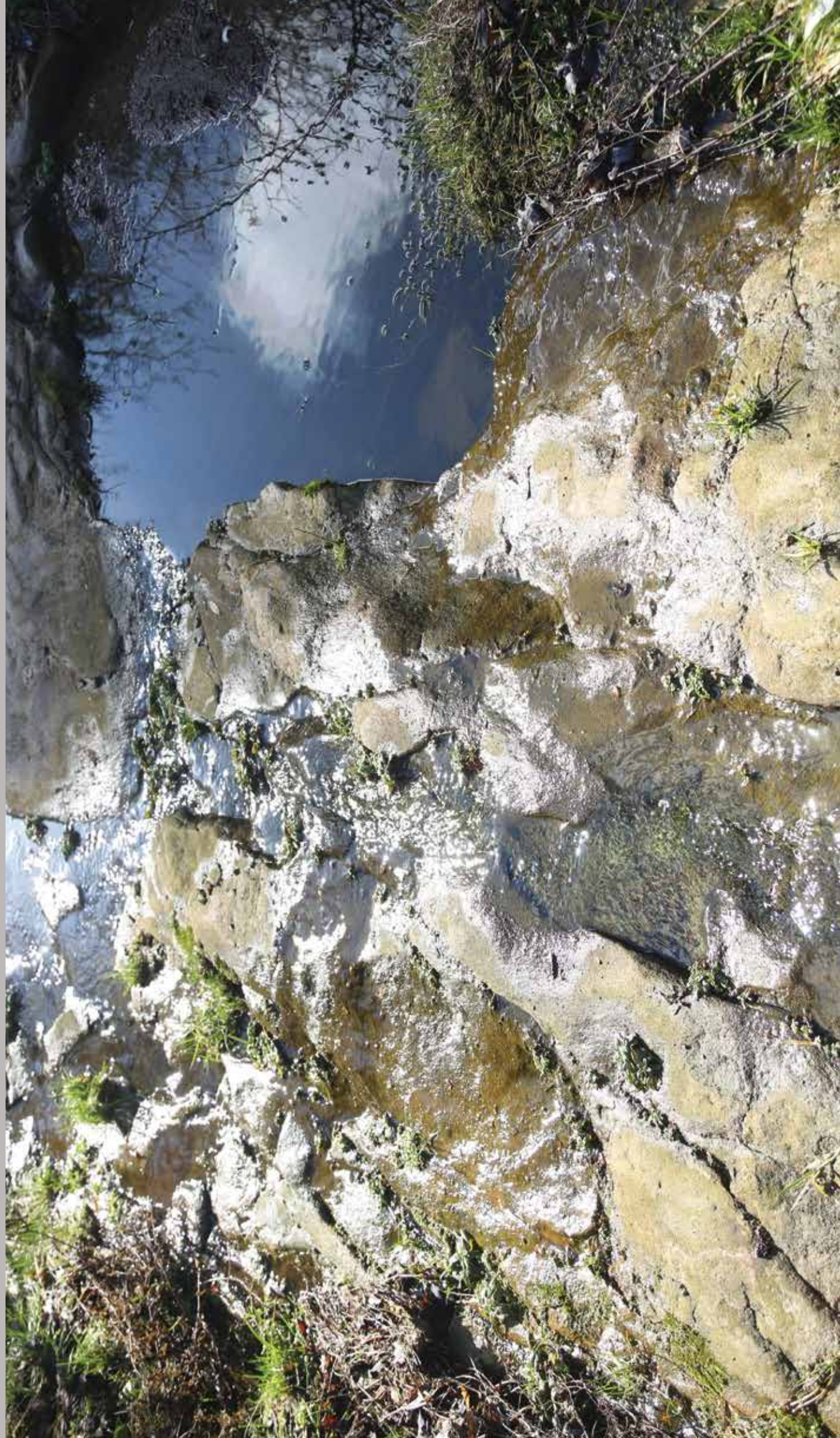

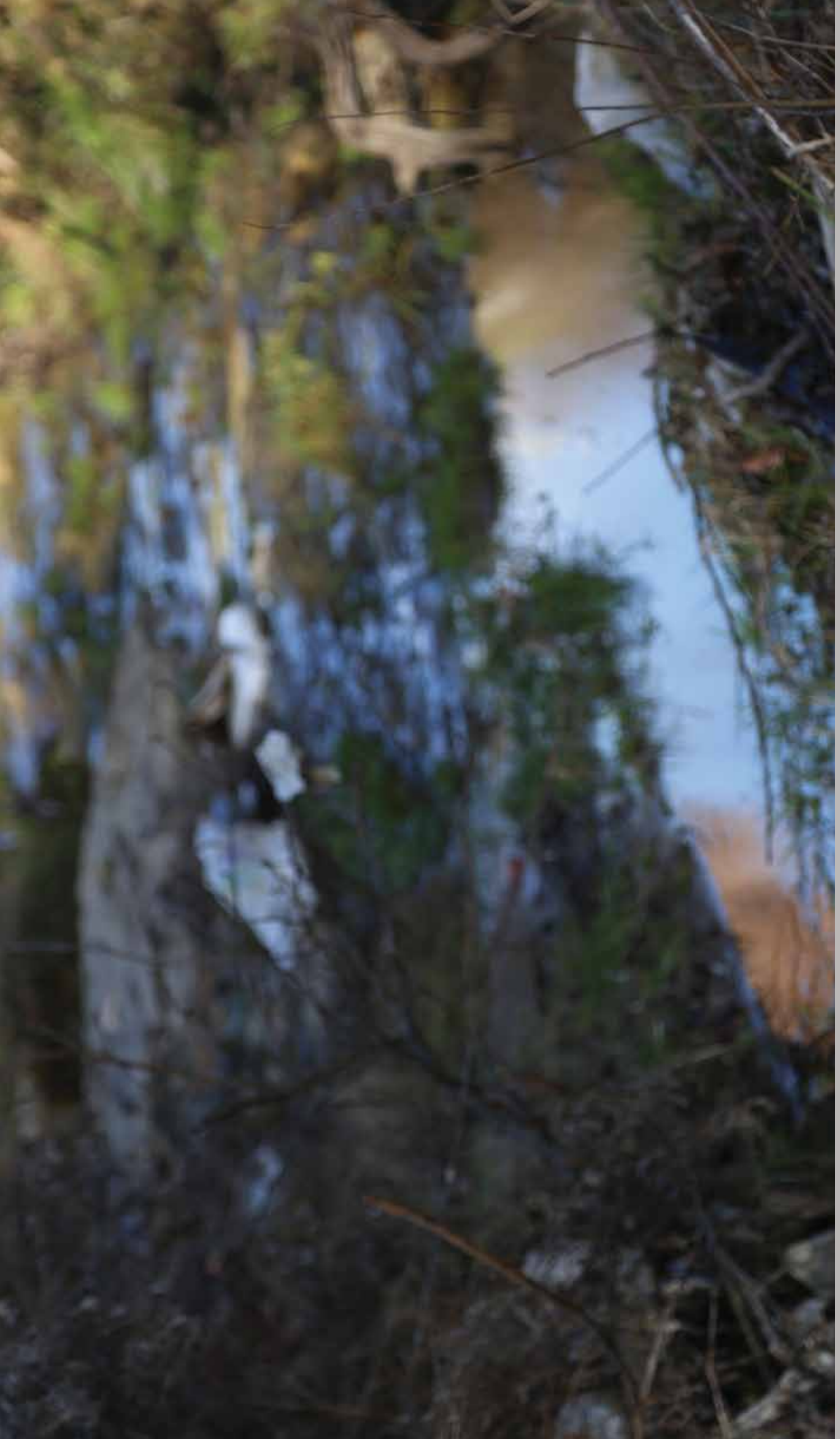

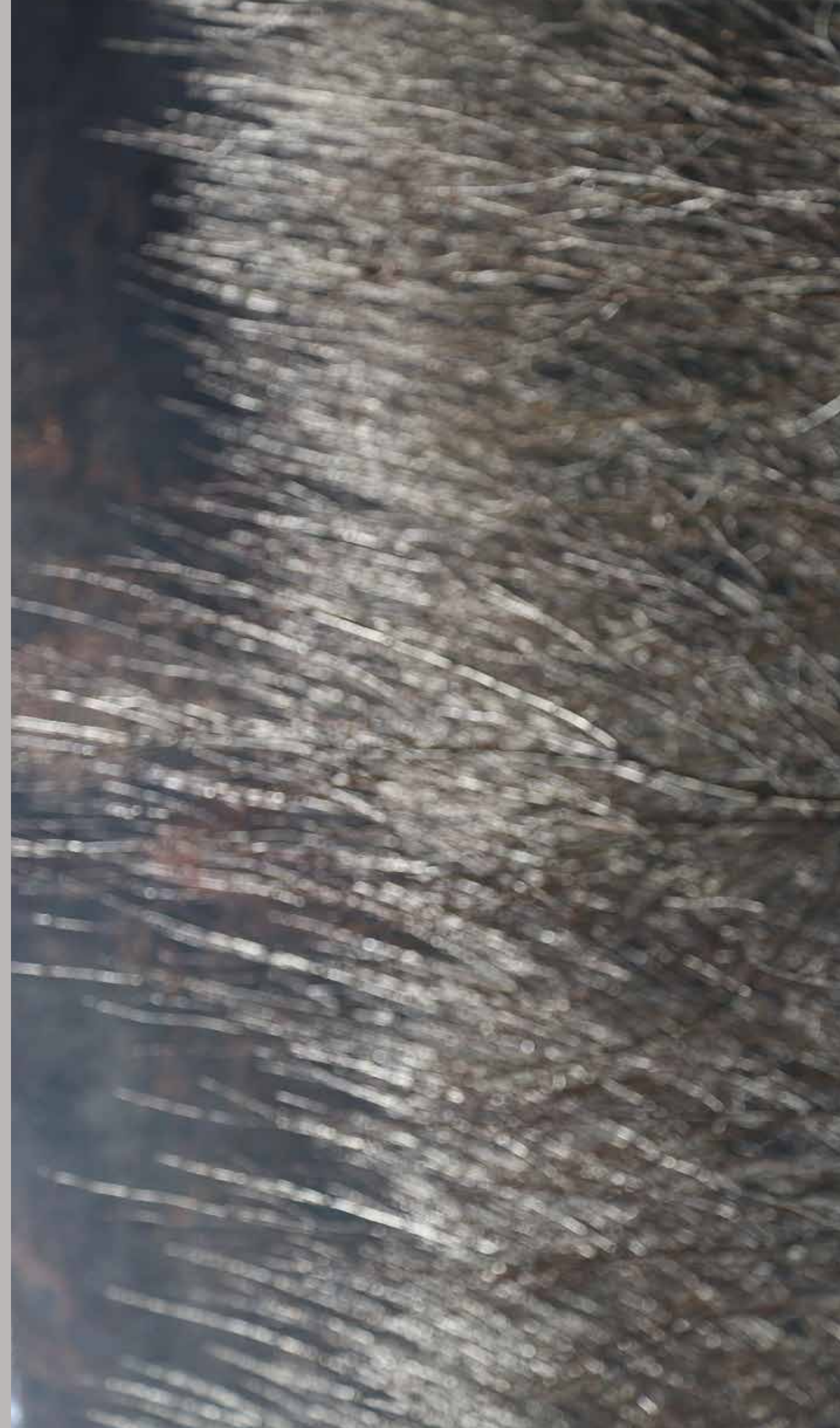

Intervistë/ Intervju/ Interview

210–221 Hekuran Husaj

222–239 Fehmije Luzha

240–257 Xhevahire Balaj Mataj

258–263 Raino Isto

210

Është mirë me folë për këtë çështje, mundem me pas emocion, se më del prej brenda. Unë kam dashtë vazhdimisht me u ballafaqu me këtë. Por, ka qenë mungesë e iniciativës së njerëzve, ka qenë mungesë e gjithçkaje, e ti duhesh me e fshehë, me e shti dikund me një folder që është i mbyllur.

E kam folë me disa psikologë, jo vetëm me njo, po me katër ose pesë, e kam diskutu me orë të tana, por është diçka që sa më vonë bëhet, aq më shumë të grryn. Mendoj që në atë kohë e kam mshefë, kam bo gabim që e kam mshefë.

Na kemi jetu në Nabërgjan, unë kam një vëlla dhe dy motra, katër fëmijë jemi, kemi jetu në shtëpi me nonën dhe me babën. Kemi qenë një familje e mirë, e lumtur si krejt familjet e tjera në Kosovë para luftës. Nona ka qenë rrobaqepse, baba ka qenë jurist, është diplomu në juridik, po s'ka punu kurrë në profesion të vetin, baba ka jetu jashtë, në Zvicër nja 5–6 vjet. Në 94–tën është kthy edhe ka vazhdu me u marrë me punë të shpisë. E kemi pasë një furrë para luftës, aty ka punu baba.

Nona ka qenë njeri shumë i gjallë. Te familja e babës janë familje e madhe, janë gjashtë mixhallarë, edhe ato gratë kanë ndejtë, kanë folë, kanë pi kafe me të, ka qenë një person shumë i hareshëm, shumë e gjallë, shumë gazmore. Unë jam fëmija i tretë, kam një vëlla dhe një motër më të madhe. As me vëllezër e motra nuk flasim për nonën, kjo ka qenë problem, se na s’kemi folë për nonën as me babën. Pas ngjarjes, nuk është diskutu. Sa herë është hap tema, ne jemi mundu vetëm me i ikë, nuk ka qenë në rregull. Familja e nonës teme janë të Rugovës, baba i nonës e ka pas emrin Ujk. Kjo e ka pas Bute, motrat njona e ka Tushe, njona Rushe, janë emra të shkurtër. Nona ka qenë 35 vjeçare.

Më 1 maj, pasdite, nga ora 15:00–16:00, kur kanë ardhë serbët të armatosur, nja 5–6 xhipa paramilitarë kanë qenë, kanë hy në Nabërgjan, duke djegë e vra njerëzit. Nëpër shtëpi kanë hy, i kanë nxon, grave ju kanë thonë “Shkoni”, burrat i kanë vra, i kanë djegë, nëntë janë vra ditën e parë te lagjia Iberdemaj. Edhe ne, në minutat e fundit, është dasht të ikim. Në minutat e fundit, thonë, një kilometër larg s’i kemi pas. I kemi marrë vetëm teshat që kemi pas në trup edhe kemi hipë në traktora dhe kemi ikë nja 3 km poshtë. Ishte ai mendimi që ata po hynin vetëm me kontrollu, edhe ne do ktheheshim, se as bagëtitë nuk i kishim zgjidh. Kemi pas lopë, se normal kemi qenë në katund. Edhe shkuam në një katund tjetër aty më poshtë. Faktikisht, jashtë, në traktora, dmth natën e 1 majit kemi fjetë jashtë.

Kemi fjetë jashtë në Ruhot, përfundi te Nabërgjani, edhe ajo ka qenë nata ime e parë që kam fjetë jashtë, jo në traktor, po jashtë, jashtë. Nuk e harroj kurrë, kam fjetë me nonën, edhe jam mbulu me një mbulesë leshi, *jambuli*. Atë natë e kam bo, dmth unë herën e fundit që kam fjetë me nonën dhe nuk e harroj. Kur ra mëngjesi, kur ra lagshta, na ka lagë, edhe unë mendoja që po bjen shi, edhe e di, e kam pyt “çka është kjo që po bjen”, ishte hera e parë që e përjetoja atë.

Nuk kam pasë tutë, po çka po më kujtohet është që u djegshin shtëpitë dhe po më kujtohet drita e kuqe, drita e flakës dhe ajo më ka lënë shumë përshtypje, thojsha, ”këtë s’kam me e përjetu kurrë më”. E për njëmend, nuk e kam përjetu më.

Një pjesë e madhe e gjithçkaje, sa na shihnin sytë, shtëpitë që u djegshin, dhe si fëmijë, ajo më ka lënë mbresa që nuk e harroj kurrë, ajo flaka e kuqe. Edhe tani, kur ra mëngjesi, unë s’jam tutë, p.sh. me kallxu një veprim që kam bo, sot nuk e kisha bo kurrë. Jam çu në mëngjes dhe i kam ikë edhe nonës edhe babës bashkë me një djalë të axhës, kemi ikë

prej aty ku ishim, edhe jemi kthy te shtëpia. Kemi shku te shtëpitë edhe i kemi pa që janë duke u djeg. Shtëpinë e madhe e kemi pas në një kulm me axhën, e kam nalë zjarrin te axha, ato kanë pas shkallë të drunit, e kam nalë flakën te shtëpia e axhës edhe te një shtëpi tjetër. Më kujtohet që kemi marrë nga një palë pantolla te shtëpia e atij djalit të axhës, që nuk ishte djegur, se na u lagën duke shkuar te shtëpitë. Shtëpinë tonë e kishin djeg.

Tani, kur jemi kthy, i kemi kallxu nonës që kemi qenë te shtëpia. Ata na bërtitën, goxha shumë na bertitën “pse keni shku, a e dini që kanë mujt me iu nxonë ushtarët serbë?” Ama unë, atë ditë që jam kthy, e kam përjetu frikën time ma të madhe në jetë. Nuk ma merr mendja që kom me përjetu frikë ma të madhe. Kur e kam pa një njeri tu ardhë këtu, një njeri të gjallë, kam mendu që ishin ushtarë edhe për momentin jam ngri, ajo nuk më ka ndodh kurrë, me u ngri trupi si me më vu në akull, sepse thashë më nxunën, po kur u afru ai më afër, e pashë që ish një bashkëfshatar.

Jam kthy aty edhe kam kallxu që skish forca serbe, shpiat na i kanë djegë edhe kurrgjo. Na kanë bërtitë goxha shumë. Tani, mas nja dy orëve, se unë i kam dajët në Nabërgjan, nona me një qikë të mixhës teme edhe një grua të axhës kanë dasht me shku te dajt, se ata s’i ka kap ofenziva edhe nuk iu ka djegë shpia. Këto kanë dasht me u kthy me gatu bukë se s’kishim kurrgjo, gati 12 orë u bë që nuk kishim ngrënë kurrgjo, s’kishe as ku me bo e as ku me pjek bukën në mal. O konë rronzë malit, livadh, e qaty thojshin që është ma mirë me ndejt se na granatojshin. Mas nja 2–3 orëve, këto janë nis me shku atje, po gjatë rrugës e kanë ndesh një teze temen edhe tezja i ka thonë: “Bute, mos shkoni, se na e kemi lshu qenin, e qeni ju han.” Edhe kjo thotë: “Ani valla, po shkoj, po provoj, nashta s’na del qeni.” Po tash, tu shku rrugës, ksaj i ka thonë truni: “Po shkojmë n’shpi” ka thonë “Masi ka qenë Hekurani, po shkoj edhe unë.” Qe unë sot, e kam atë cilësinë e saj. Kur du me bo diçka, ja boj, ja s’di çka boj. Edhe i ka manipulu ato dyja, ju ka thonë: “Hajde shkojna.” Ato tu i thonë: “Jo Bute, se është rrezik,” e kjo ju ka thonë: “Në daçi me ardhë hajde, në mos daçi po shkoj unë vetë,” edhe u kthy. Tu u kthy rrugës, i kanë ndesh do ushtarë të UÇK–së, e ushtarët i kanë thonë: “Mos shkoni, se s’bon me shku.” Po atë s’ka pas kush që e kthen, edhe kanë shku në shpi. Ajo e kish pas shti do dukat te një tegull aty edhe e ka mshef. Kqyre, na i kem shpiat rend, kjo është shpia jonë, kjo është shpia e atij djalit të mixhës, qaty e kish pas shti një tegull në do blloka. Këtyne dyjave ju thotë: “Pritni ju dyja këtu, se unë po shkoj po e marr atë dukat, se këtu s’kthehemi mo.” Tani, gjatë asaj kohe që kjo ka shku në këmbë me marrë dukatin, këto të dyja i kanë pa policët serbë tu ardhë nga livadhi aty edhe i kanë bërtitë: “O Bute, hajde, ik se policia,” po ajo s’ka marrë vesh, sja ka kap truni ç’ka mundet me ndodhë, edhe ka ardhë prej aty, këto kanë nga, edhe kjo tani mas tyne. Po ato kallxojnë që kjo tamam ka dalë aty, është një farë rrugice, është një kënd qashtu i madh, tani si ka dalë përtej dyerve ktyneve, tani policia i ka dalë mbrapa: “Ndalu.”

Këto dyja kanë thanë: “Na e kemi pa Buten veç kur i ka ra shamia, na tani e kemi gjet shaminë në tela aty.” Tani ata e kanë marrë, e kanë shti mrena edhe ja kanë shti flakën shpisë. Janë ndi nja dy–tri pluma edhe tani ja kanë shti flakën shpisë, 99% aty e kanë djegë.

Se unë kam dalë, kur jam nisë këtu prej livadhit faktikisht, kur jam nis me shkue unë kam dashtë me shkue me ta, thash po vi edhe unë me juve, bile aty është hera e fundit që unë e kam pa, është hera e fundit që kam pasë kontakt me ta kur janë dalë

malit nalt atje. Edhe i thash: “Po vi edhe unë, po vi edhe unë,” tha: “Jo, kthehu ti, mos hajde.” A e din, më kujtohet kështu që prej nja 5–6 metrave më ka thonë: “Mos hajde,” edhe nuk e kam pa më kurrë.

Unë nuk jam kthy më poshtë, po kam ndejt aty me do njerëz, ka qenë aty një farë shpie si shtab, që e përdorshin të UÇK–së, edhe aty kom ndejt me nja 2–3 të tjerë, edhe nja 1 orë kam ndejt aty me ta, edhe mas një ore kanë ardhë këto dy gratë, qika e mixhës me gruan e mixhës, edhe i thashë: “Ku mbet nona?” Tha: “Qe tash osht ka vjen.”

Mu nuk kanë dashtë me ma dhonë informatën, edhe unë po pres edhe nja 5 minuta. Mas 5 minutave kanë ardhë nja 5–6 ushtarë, i njoh ata edhe sot i njoh, kanë ardhë e po ja bajnë: “pupu e nxunë grunë e Azemit”, ata s’e dinin që unë jam djali i Azemit. Ai atëherë e ka pa që jam unë, djali i tij, e tha: “Jo more, osht gruaje e...” edhe unë e kuptova, thash, e kanë nxonë. Tashti në ato momente i kom ndi plumat dhe e kom pa tymin tu dal, edhe s’jam marrë me ato më, hiç, e jam kthy me i kallxu babës që nonën e kanë nxonë. Tash kur jam kthy poshtë, unë e kom pa babën, lajmi i kish pas shku atij, tash kush i ka thonë, çka i ka thonë, nuk e di. Ato dy gratë i kanë kallxu, nuk i kanë thonë që e kanë nxonë Buten, po Butja na mbet mbas. Tash deri sa ka ardhë baba nalt, ajo flaka veç nisi me u trash, se tu djeg shpinë, tash baba dojke me shku, e di që unë edhe njoni e kemi ndalë: “çka ke me i bo”. Aty, një natë me parë, 15 veta i kishin varros. E ndalëm babën, s’e lamë me shku. Tani aty u ba gjurrulldia, jo e kanë vra, jo e kanë marrë e kanë kidnapue, jo ashtu, jo kështu, po unë brenda vetes e kom vendos që qaty nonën e kanë vra, është kry mo. Mbas nja 3–4 ditësh kanë shku, s’erdhën më ushtria serbe aty, kanë shku njerëzit, janë sillë, jo me lyp e me gjet, veç shaminë e kanë gjetë edhe kurrgjo. 7 ditë kemi ndejt aty, në Lluga të Saradranit. Të shtatën ditë kemi fillu me shku për Shqipëri.

Na tani kemi shku në një shpi, ditën e gjashtë në mbrëmje këta dojshin me ik për mos me ra në dorë të ushtrisë serbe. Këta që e kishin kry ushtrinë, këta e dishin çka ju pret të nesërmen. Baba jem e dinte që nese bjen në dorë te tyne, s’ke shanca teorike me pshtu. Deshtën me shku në Mal të Zi. E qelën korridorin për me dalë këta që kishin armë. Dojke me dalë edhe baba. Qat natë unë e kom përjetu edhe një sen që mendoj se më ka ndryshu ma shumë se sa nonën që e kom humb. Eshtë një moment kur na ka lonë baba.

Të gjashtën ditë në mbrëmje meshkujt donin me ikë për Mal të Zi. Na gra e fmi me hypë në traktor, me shku për Shqipëri. Unë i kisha 13 vjet, motra 14 edhe vllau 15. Ne deshtëm me shku komplet familja, se e dinim që nonën s’e kishim. Po ai moment kur mu më ka thonë baba: “Kthehu ti me Liridonën”, motrën e vogël, në qat terr që se kisha pa kurrë në jetë. Jo terr po kurrgjo nuk shihsha hiç absolut. Edhe po më thotë: “Kthehu”

Si me shku nja 3 km, me motrën e vogël, motra 6 vjet. Tha: “Kthehu ti te baci Rexhë, a din Hekuran me u kthy, a din me shku te baci Rexhë?”

Çfarë përgjegjësie po më jep mu a din? Në atë tmerr. Më thotë: “merre motrën e vogël edhe kthehu, e unë Dafinën edhe Milotin po i marr me vete”. Se na të vegjël shumë, unë kam qenë i imët, i vogël me shtat shumë, s’mujsha me ec. E më tha: “A din mu kthy te baci Rexhë?” I thash: “Po, qysh s’di mu kthy”. Unë e mora përgjegjësinë, po masi jam nda prej tij, mas nja pesë minutave, ja kom bo vetit pytjen: “Çka bane?” Vec unë edhe motra e vogël tri kilometra, tmerr. Bërtitshin njerzit, u nijshin, tmerr. Ai ka qenë momenti që unë nuk e harroj, se më ka ndryshu në jetë. Unë në ato momente ja mora inati babës shumë, thashë na

^[1] Rrëfimi i Hekuran Husaj

^[2] Një ditë. Jedan dan. One day

la, thash po të lejkan. Është në Kuran një fjalë, thotë: “në ditën e kijametit, baba djalin nuk e njeh, nana djalin nuk e njeh” a din se kishe njeri kur është në gazep të madh, mundohet veç veten me pshtu. E mu përnjhere mu ka kujtu, thash: “Qe, përnime koka, se po të lejkan,” qata të thashë, se është një moment që mu më ka ndryshu në jetë, i vogël kam qenë, amo më ka ndryshu. Neve na zgjati rruga rreth një orë qashtu diçka, se tu fol me Liridonen e kadal dale tu shku, amo mu ka duk si pesë vjet, kur i kom pa dyrt e oborrit mu ka duk si pesë vjet. Nuk mujsha me besu që veç me motrën e vogël, na dy atë rrugë. Liridona ma ka thanë një fjalë, se unë i thashë: “Dashe, nese nuk dimë me gjetë bacin Rexhë”, se unë isha skeptik a dimë me gjetë a jo, “nëse nuk dimë me gjetë bacin Rexhë,” thashë, “se ata jonë hup, smujm me i gjetë mo”. Thashë: “Po mytem në Dri.” “Jo”, tha, “ti mytu, unë jo.” E dita që na u shkëputëm, po ajo ma boni: “Jo,” tha, “unë jo, ti ndaç mytu.” Edhe na jemi kthy, e kemi gjet bacin Rexhë, kur e kemi gjetë kemi ra me flejtë.

Te axha jonë kanë qenë tu ndejt te një shpi të një akrobaje, e unë u ktheva, shkova qaty te axha. Mas nja tri orë u shtrimë me flejt, po mu nuk më merrte gjumi, isha veç si në kllapi. Mas tri orëve veç kur e kam ni zanin e babës. Është një prej momenteve ma të lumtura për mu, s’ka pas moment ma të lumtur për mu se kur e kam pa që është kthy. Ai u kthejke, po na apet nesër ishim si prej fillimit, apet qaty. Po për momentin mu ka dokë që ka qenë seni ma i lumtur, u lumturova shumë që ai u kthy.

Ish pas kthy se s’kishin pas mujt me dal anej. Nesër në mëngjes, na kanë ba bashkë krejtve në një livadh, na i kanë qit do qarqafa të bardhë, kishe që po dorëzohemi. Po çka kishim mu dorëzu na? Civil krejt. Na e kemi pas fatin që jonë konë ushtria e rregullt, se ushtria e rregullt nuk kanë vra në masë. Vrasjet, krejt kush i kanë ba, i kanë ba paramilitarët. Ushtria e rregullt nuk ka vra gra, nuk ka vra fëmijë. E mbaj mend kur më ka thanë baba, “këta mujn me na marr neve me na nda, me na çu nëpër burgje, neve meshkujve, po ju kaloni mirë, s’ka nevojë me u tut”.

Pare kemi pas, unë e mbaj mend, i kam pas 500 marka, motra 500 marka, vllau 500 marka, baba i ka pas 500 marka. Na i ka nda baba secilit, se këta tash veç parja i len mos me bo veprime. E di që kur kemi hyp në traktora, i kanë nda meshkujt, i kanë marrë, hajde ti, ti. E di që e kanë marrë babën. Baba i ka pas në pasaport 100 marka edhe në letërnjoftim i ka pas 100 marka. Kur ja ka jep atij letërnjoftimin, e ka kqyrë ai, i ka marr paret, ja ka çky letërnjoftimin dhe i ka thonë, “shko hyp në traktor”. Erdh baba, hypi në traktor, edhe sa mendum pshtum mirë boll, veç kur ka ardhë një tjetër. Edhe po ja bon ndalu, edhe e ka pyt: “a e ki dorëzu lejen” baba i tha “po”, e ai i tha “a ki dokument tjetër me veti”, baba i tha “po, pasaportën” edhe ja ka zgat pasaportën. Ai e murr pasaportën, i ka marr paret, ja ka çky pasaportën dhe i ka thonë, “Rri!”. Tani jemi nis edhe më s’na kanë ndal kërkush. Unë kam qenë ulur në stranicën e mram, muj me thonë që deri për te Gjakova, shihshe gjithçka, shihshe të mytun, shihshe tmerr. Gjithçka kam pa, kam pa njeri pa kry, në dalje të Gjakovës. Deri sa kemi dalë në Shqipni, në Kukës edhe kemi ndejt tetë ditë. Prej Kuksi në Fier edhe aty kemi ndejt deri më 14 Qershor. Më 14 Qershor jemi kthy. Na kemi mendu që nona është gjallë, se qashtu na thojshin njerëzit, jo është te tezza, jo është anej, jo anej. I patëm ble dukat, i patëm ble tesha, tu mendu që është. Kur jena kthy, baba ka shku me vllaun edhe i kanë gjetë eshtnat aty në shpi të djegur. Edhe veç janë vërtetu që janë të njerit, amo 99% kanë qenë të sajna. Shpija ka qenë krejt e djegun, se ajo u djeg në dhomë, i kemi thonë përpara dhoma e burrave, e kanë vra edhe e kanë djeg. Po na apet,

a din, jo lype anej, jo atje, jo është një gru atje. Unë kam qenë i vetmi që nuk më kanë kallxu që i kanë gjet eshtnat deri me 12 Gusht.

Unë tona herët i thojsha, mos i lypni, mos shko kërkun, mos bo kurrqjo se është punë e kryme ajo, qetu u dekë ajo, qaty e kanë vra. Fëmijë kam qenë unë edhe e dija: “Pse pe lypni bre babë se s’është nona atje, s’është, mos e lypni se u dekë ajo qaty, badihava është krejt”. Që për shembull, gjyshja e dajve hala beson që s’është e dekun nona. Me 12 Gusht në një kесе të zezë, i kishin pas mbledh eshnat ata që kanë qenë, ku me ditë kush ka qenë m’i mbledh. Këta e përgatitën terrenin për me na kallxu neve, a din. Po unë e disha more, a din e disha që s’është. Shkun këta, kishin shku në Prizren qatje koka një gru, shkun edhe erdhën baba me dy djem të mixhës vet. Kur erdh baba him brenda ne, unë me vllaun, na thirrën me na kallxu me demek. Unë po ves, a babe a e gjetët nonën? Po tha, qe babë, qe ku e keni nonën. Qekjo u bo për me mshel ai atë kapitull. Edhe qaty u kry, e kemi varros me 13 Gusht të 99’tës.

Mbas luftës na kemi ndejt te një hallë një muj e gjysë, e tani në atë shpinë që e pata ndal unë zjarrin, në qat shpinë kemi shku kemi ndejt. Kemi ndejt një vit e gjysë, dy vjet gati. Deri sa e kemi bo meremet shpinë tonë, e tani kemi dal andej. Shikimi i nonës, kur e kam pa mas mrami, nuk më hekët kurrë prej mendjes. Është prej momenteve ma të dhimbshme, kur du me kthy me pa nonën e kthej qata. Qajo me shami të bardhë, qajo foto e saj më vjen, kur du diçka me kujtu veç ajo foto më vjen, diçka tjetër nuk muj me kujtu. Edhe një herë në andërr më pati ardhë, në autobus në shkollë të mesme. Amo, pamjen e saj të fundit e kam përpara. Emri nonë kur përmendet, tona herët edhe nonën me fëmijë kur e shoh më kujton se më ka mungu shumë. Me nonën kom qenë shumë i lidhur, se baba në ato kohë ka qenë jashtë. Kur e nij emrin e nonës më duket që më dhemb diçka brenda. Megjithëse, baba na ka ndejt gati shumë, ekstrem shumë. Unë ky që jam sot, jam veç për shkak të tij. Baba është martu në vitin 2003. Gruja e babës është njeri që s’di a kemi me mujt me ja kthy të mirat najherë asaj gruje. Nëse dikujt i jam borxhli këtë jetë, i jom asaj. Ajo është një gru që unë s’kam pa. Unë vetë s’kisha mujt me bo kontributin që ajo e ka bo për neve.

Me motrën e vogël nuk flasim për ngjarjet, rrallë najherë, amo asaj i kujtohen krejt, gjithçka. Me motrën e madhe kurrë, se ajo është shumë ma emocionale. Ajo nuk e pranon këtë bisedë. Qe për shembull, po e vrej të njëjtin send edhe për babën, baba më ka vdek në pandemi. Po e vrej që motra e madhe nuk flet, nuk guxojmë me fol.

Është shumë e dëmshme, na kemi punu pak, shumë pak kemi punu për me e shnosh. Është një prej të metave ma të mëdha si shoqni. Ne themi, jo s’e kemi forcu shtetin, jo s’e kemi bo ata, këta. Po na s’jemi shnoshë, për shembull unë, nuk ish dasht me pas problem për me diskutu këtë temë. Ish dasht me u trajtu, sa e sa familje të tjera janë të pa trajtume, krejt komplet si shoqni është dasht me u trajtu

Unë, një kohë, masi e kam kry shkollën e mesme, kam qenë shumë keq. Nuk mujsha me fol hiç, hiç. Edhe pata shku te nja dy shokë, edhe mi patën majt katër ose pesë seanca. M’thojke: “Fol Hekuran”. Qaj unë qaj ai. Se kjo qaty ja nis, ti ki me qajt tu fol, veç duhet me ja nis dikah. Ne nuk i kemi kalu këto gjana, se s’i kemi trajtu për me u shnosh. Kur kam vështirësi kajhere, a din se jeta gjithmonë është luftë, e kur kam vështirësi veç kthehna, e i them vetes, s’është kurrqjo ma e rëndë se çka ke kalu. E kthej veten përmas, i thom le more, se çka ke kalu ti, ajo ka qenë shumë kohë e vështirë. Nuk jam dorëzu atëherë, e çka kam që dorëzohna sot. Kurrë nuk dorëzohna. Situatat në

jetë më kanë bo ky që jam sot. Unë jam njeri që flen katër orë. Vazhdimisht merrem me diçka. Nuk i kam dhënë vetes komoditet me mendu për gjana, për me harru ata, për mos me ra në depresion, për mos me bo najsen tjetër, ti duhesh me ja nxon vetes kohën me diçka, mos me pas kohë me mendu. Unë në atë sistem jam mundu që me i ik qasajna. Jam mundu me punu, me dal me najkond me fol najsend tjetër krejt jashtë asaj teme. Unë vazhdimisht edhe sot mundohna me i nxjerrë punë vetes për mos me pas kohë me mendu për atë kohë. Emocione, nuk kanë njerëzit e dobët, kanë njerëzit e fortë, lotët nuk janë pjesë e dobësisë, po janë pjesë e forcës.

Dobro je što možemo da popričamo o ovom pitanju, mogu me preplaviti osećanja, pošto izviru iz mene. Sve vreme sam hteo sa ovim da se suočim. Međutim, nedostajala je inicijativa ljudi, sve je nedostajalo, a ti moraš to da sakriješ, da staviš negde u neku fioku, koja je zatvorena.

Pričao sam sa nekoliko psihologa, ne samo sa jednim, već sa njih četiri – pet, i pričali smo satima, ali je ovo nešto što, što kasnije uradiš, time te više izjeda. Mislim da sam to sakrivao svojevremeno, napravio sam grešku što sam to krio.

Živeli smo u Nabrđu, imam još brata i dve sestre, nas je četvoro dece, živeli smo u kući sa majkom i ocem. Bili smo dobra porodica, srećna, kao i sve druge porodice na Kosovu pre rata. Mama je bila krojačica, tata je bio pravnik, diplomirao je na Pravnom, ali nikada nije radio u svojoj struci, već je živeo u inostranstvu, u Švajcarskoj, nekih pet – šest godina. ‘94. godine se vratio i nastavio da se bavi poslovima oko kuće. Pre rata smo imali pekaru u kojoj je tata radio.

Mama je po prirodi bila živahna. Veoma živahna. Očeva familija je velika, imam šest stričeva, a njihove žene su dolazile, pričale, pile su kafu sa njom, bila je stvarno vesela osoba, živahna, radosna. Ja sam treće dete, imam starijeg brata i sestru. Ni sa bratom ni sa sestrama ne pričamo o majci, i to je bio problem, pošto ni sa ocem o tome nismo pričali. Nakon događaja, prosto o tome nismo pričali. Svaki put kada je otvorena tema, pokušavali smo samo da je izbegnemo, što nije bilo u redu.

1. maja, posle podne, negde od 3–4, došli su naoružani Srbi, u nekih 5–6 džipova sa paramilitarcima, ušli su u Nabrđe, spaljujući i ubijajući ljude. Išli su po kućama, uhvatili su ih, ženama su rekli „Idite“, muškarce su poubijali, spalili, njih devet je ubijeno prvog dana u naselju Iberdemaj. I mi smo, u poslednjem minutu, morali da pobegnemo. Kažem poslednji minut, pošto su bili daleko od nas samo jedan kilometar. Uzeli smo stvari koje smo imali sa sobom i popeli smo se na traktore i pobegli nekih 3 km niže. Priča je bila da ulaze samo da proveravaju, a da ćemo se mi vratiti, pošto ni stoku nismo pustili. Držali smo krave, naravno, pošto smo bili na selu. Otišli smo u drugo selo, tu niže. Zapravo noć 1. maja smo spavali napolju, na traktorima.

Spavali smo napolju u Ruhotu, selu ispod Nabrđa, i to je bila prva noć ikada da sam spavao napolju, ne na traktoru nego baš napolju. Nikada to neću zaboraviti, spavao sam sa majkom napolju i pokrio sam se vunenim prekrivačem, jambilijom. Ta noć je zapravo bio zadnji put da sam spavao sa majkom i to neću nikada zaboraviti, spavali smo napolju. Kada je svanulo, kada je pala rosa, skroz nas je skvasila, mislio sam da pada kiša, i znam da sam je pitao šta je ovo što pada, bio je prvi put da to doživim.

Nisam se plašio tada, ali ono čega se sećam je da su gorele kuće i da se sećam tog crvenog svetla, svetla koje je dolazilo od plamena i koje je na mene ostavljalo veliki utisak, mislio sam, ovo više nikada neću doživeti. I stvarno, nikada to više nisam doživeo. Veliki deo svega, što smo mogli videti, kuće koje su gorele, je na mene ostavilo utisak koji nikada neću zaboraviti kao dete, taj crveni plamen. Onda, kada je svanulo, ja se nisam plašio.. ispričaću vam nešto što sam uradio, a što danas nikada ne bih uradio. Ustao sam ujutru i pobegao sam majki i ocu zajedno sa bratom od strica, pobegli smo odatle i vratili smo se kući. Otišli smo kući i videli smo da i dalje gore. Velika kuća koju smo imali pod istim krovom sa stricem je gorela..kod strica su imali stepenište od drveta, i ugasio sam plamen u stričevoj i u još jednoj kući. Sećam se da smo uzeli po

par pantalona iz kuće mog brata od strica, koja nije spaljena, pošto su nam se bile skvasile, bili smo mokri na putu do kuća. Našu kuću su spalili.

Onda, kada smo se vratili, rekli smo majci da smo bili kod kuće. Počeli su da viču na nas, poprilično puno su vikali, pitali zašto ste otišli, jel znate da su srpski vojnici mogli da vas uhvate? Ali ja sam, tog dana kada sam se vratio, doživeo najveći strah u svom životu. Ne verujem da sam ikada doživeo veći strah. Kada sam video jednog čoveka kako ide naovamo, živog čoveka, mislio sam da su bili vojnici i na trenutak sam se sledio, što mi se nakon toga više nikada nije desilo, sledilo mi se telo kao da je postalo led, jer pomislih uhvatiše me, ali sam, kada mi je prišao, video da je to zapravo bio jedan meštanin iz našeg sela.

Vratio sam se i ispričao sam im da više nema srpskih snaga, da su nam kuće spalili i da nema ništa. Puno su vikali na nas. Nakon toga, nakon nekih dva sata, pošto mi majkina porodica živi u Nabrđu, mama je sa jednom mojom sestrom od strica i strinom htela da ode kod ujaka, pošto njih ofanziva još uvek nije uhvatila, i kuća im nije bila spaljena. Htele su da se vrate da umese hleb, pošto nismo imali baš ništa, već je bilo skoro 12 sati kako ništa nismo jeli, nisi imao ni gde da napraviš, niti gde da ispečeš hleb u šumi. Bilo je oko šume livada, govorili su nam da je bolje da tu budemo, jer bi nas u suprotnom granatirali. Nakon nekih 2 – 3 sata, one su krenule tamo, međutim duž puta sreću jednu moju tetku koja im kaže: „Bute, nemojte da idete jer smo pustili psa, uješće vas.“ A ona joj na to odgovori: „Boga mi, nema veze, idem da probam, možda nećemo naići na psa.“ Međutim, putem joj padne na pamet: „Idemo kući.“ kaže: „Kad je Hekuran već bio, idem i ja.“ Ja i dan danas imam tu njenu osobinu. Kada hoću nešto da uradim, ili ću to uraditi ili ne znam šta. I izmanipulisala je ove dve i rekla im je: „Ajde idemo.“ One su joj rekle: „Ne Bute, opasno je“ na šta im je ona odgovorila: „Ako hoćete da dođete u redu, ako ne, onda idem sama“ i vratila se. Na putu nazad naišle su na nekoliko vojnika OVK koji su im rekli: „Nemojte da idete, nije dobro da idete.“ Ali nju niko nije mogao da vrati sa tog puta, i otišle su kući. Bila je sakrila neko zlato u teglu. Vidi, kuće su nam sve u nizu, prvo je naša kuća, pa je kuća brata od strica, i tu je ubacila tu teglu, između nekih blokova. Ovim dvema je rekla: „Sačekajte vi ovde, idem da uzmem to zlato, jer se ovde više vratiti nećemo.“ Međutim, dok je ona otišla peške da uzme zlato, ove dve su videle srpske policajce kako dolaze sa obližnje livade i pozvale su je: „Bute, izlazi, dolazi policija“ međutim, ona ih nije razumela, nije joj ni palo na pamet šta sve može da se desi, i došla je odavde, one su potrčale, a ona je krenula za njima. One kažu da je ona izašla taman tu, ima tu jedna kao uličica, jedna veća krivina, ali čim je izbila dalje od ovih vrata, policija je stala iza nje i rekla: „Stoj.“

Ove dve kažu: „Mi smo videli Bute kada joj je pala maramu, i tu istu maramo smo posle našle na žici.“ Oni su je odveli, naterali da uđe unutra zatim su zapalili kuću. Čula su se dva – tri ispaljena hica, i onda su zapalili kuću, koja je 99% bila spaljena.

Ja sam izašao, zapravo kada sam krenuo od ove livade, hteo sam da pođem sa njima, i rekao sam im idem i ja sa vama, štaviše to je i zadnji put da sam je video, to je zadnji put da sam sa njima imao kontakt, kada su krenule onamo, put šume. I rekao sam joj: „Idem i ja, idem i ja,“ a ona je rekla: „Ne, ti se vrati, nemoj da pođeš za nama.“ Znaš, sećam se kada mi je sa nekih 5 – 6 metara rekla: „Ti ne dolazi“ i nakon toga je više nikada nisam video.

Nisam se više vratio dole, već sam tu ostao sa nekim ljudima, u blizini je bila neka kućica,

poput štaba koji je OVK koristio, i tu sam ostao sa 2–3 drugih, nekih sat vremena sam ostao sa njima, a nakon sat vremena su se vratile ove dve žene, sestra od strica i strina, i upitao sam ih: „Gde ostade majka?“ Rekla je: „Sad će doći.“

Meni nisu htele da daju informaciju, pa sam sačekao još nekih 5 minuta. Nakon 5 minuta je došlo nekih 5–6 vojnika, poznajem ih i dan danas, došli su i kažu: Uхватili su Azemovu ženu, pošto nisu znali da sam ja Azemov sin. Onda je on video da sam tu ja, njegov sin, i rekao je: „Ma ne bre, izgleda da je žena od...“ ali ja sam ih razumeo, i rekoh, uhvatili su je. E sada, u tim trenucima, sam čuo metke i video sam kako izbija dim, i uopšte se njima nisam bavio, vratio sam se nazad da ocu kažem da su majku uhvatili. Kada sam se vratio dole video sam oca, vest mu je već stigla, e sada ko mu je rekao, šta mu je rekao, ne znam. Ove dve žene su mu rekle, nisu mu rekle da su uhvatili Bute, nego su mu rekle da je Bute tamo ostala. Dok je otac stigao gore, plamen je već počeo da kula, kuća je gorela, otac je hteo da ode, znam da smo ga ja i jedan čovek zaustavili – šta da radiš. Noć pre toga su na tom istom mestu sahranili 15 osoba. Oca smo zaustavili, nismo ga pustili da ode. Onda je tu nastao haos, ne ubili su je, ne uzeli su je, oteli su je, te ovako, te onako, ali sam u sebi odlučio da su majku tu ubili, da je sve već završeno. Nakon što je prošlo 3–4 dana, srpska vojska više tu nije dolazila, ljudi su otišli, vrteli su se tuda, da je potraže, da je nađu, ali su našli samo njenu maramu i ništa više. Proveli smo tu 7 dana. Sedmog dana smo krenuli put Albanije. Zapravo 7 dana smo boravili u Pašinom selu.

Onda smo otišli u neku kuću, šestog dana uveče su ovi hteli da idu, da pobegnau, da ne padnu u ruke srpske vojske. Ovi što su odslužili vojsku su znali šta ih čeka sutrađan. Moj otac je znao da, ako im padne ruku, nema teoretske šanse da se spasi. Hteli su da idu u Crnu Goru. Otvorili su koridor, da izađu ovi što su imali oružje. Hteo je i otac da izađe. Te noći sam doživeo nešto što mislim da me je promenilo više nego gubitak majke. To je trenutak kada nas je otac ostavio.

Šestog dana uveče su muškarci hteli da odu za Crnu Goru. Mi, žene i deca, je trebalo da se popnemo na traktor i odemo za Albaniju. Imao sam 13 godina, sestra 14 a brat 15. Hteli smo da odemo cela porodica, pošto smo znali da nam majka više nije živa. Međutim, taj trenutak kada mi je otac rekao: „Vrati se ti sa Ljiridonom“, mlađom sestrom, u tom mraku koji nikada u životu nisam video. Ne mrak, nego apsolutno ništa nisam video. I kaže mi: „Vrati se“

Prešli smo nekih 3 km sa mlađom sestrom, ona je imala 6 godina.“ Rekao je: „Ti se vrati kod čiča Redže, jel znaš Hekurane kako da se vratiš, jel znaš kako da odeš kod čiča Redže?

„Kakvu odgovornost mi daješ, jel znaš?“

U tom užasu. Kaže mi, uzmi mlađu sestru i vrati se, a ja vodim sa sobom Dafinu i Miljota. Mi smo bili baš mali, bio sam vrlo sitan, bio sam baš nizak, nisam mogao ni da pešačim. I rekao mi je: „Jel znaš da se vratiš kod čiča Redže?“ Rekoh mu: „Da, kako ne znam“. Preuzeo sam odgovornost, ali nakon što sam se odvojio od njega, nakon nekih pet minuta sam se zapitao: „Šta si uradio?“ Samo ja i mlađa sestra, tri kilometra, užas. Ljudi su vikali, čuli su se, užas. To je bio trenutak koji nikada neću zaboraviti, pošto mi je promenio život. U tom trenutku sam se puno naljutio na oca, rekoh ostavio nas je, pomislih, vidiš ostavljaju te. Znaš, u Kuranu ima rečenica koja kaže – na sudnji dan, otac sina ne prepoznaje, majka sina ne prepoznaje, hoće da kaže da kada je čovek u velikoj muci, pokušava samo sebe da spasi. Ja sam se odjednom setio toga, i rekoh: „Vidiš, stvarno je istina, jer te ostavljaju“ i zato

ti rekoh da je upravo to trenutak koji me je promenio, bio sam mali, ali me je promenio. Naš put je trajao oko sat i nešto, pričao sam sa Ljiridonom i išli smo polako, ali otprilike nekih sat vremena, mada mi je izgledalo kao pet godina, kada sam video kapiju u dvorištu, stvarno mi se činilo kao pet godina. Nisam mogao da verujem da sam samo sa mlađom sestrom, nas dvoje na tom putu. Ljiridona mi je rekla jednu rečenicu, jer sam joj rekao: „Daše, ako ne budemo znali da nađemo čiča Redžu“, pošto sam bio skeptičan da li ćemo znati da ga nađemo ili ne, ako ne budemo znali da nađemo čiča Redžu, pomislio sam da su se izgubili, da više nećemo moći da ih nađemo, rekoh joj: „Bacićemo se u Drim.“ Ne, rekla je ona „ti se baci, a ja neću.“ Znao sam da smo se mi od njih odvojili, ali mi u tom ona reče: „Ne,“ rekla je, „ja ne, a ti se baci ako hoćeš.“ Tu smo se vratili, našli smo čiča Redžu, i kada smo ga našli legli smo da spavamo.

Stričevi su bili u kući nekih svojih rođaka, i tu sam se vratio i otišao kod strica. Kada sam se vratio kod strica, negde oko tri sata nakon što smo legli, nije mi se spavalo, bio sam kao u bunilu. Otišli smo da legnemo, ali mi se nije spavalo, imao sam neki loš san. Nakon tri sata odjednom sam čuo tatin glas. Ovo je jedan od mojih najsrećnijih trenutaka, i nije bilo srećnijih trenutaka do toga, kada sam video da se vratio. On se vratio, ali smo mi sutradan opet bili kao na početku, opet tu. Ali u tom trenutku mi je izgledao kao najsrećniji trenutak, i puno sam se obradovao što se vratio.

Vratio se, pošto nisu mogli da odu, da izađu onamo. Sutradan ujutru su nas sve zajedno izveli na jednu livadu, stavili su nam neke bele čaršafe, kao da se predamo. Pa šta smo imali da se predamo kada smo svi bili civili. Naša sreća je bila u tome što su bili redovna vojska, jer redovna vojska nije masovno ubijala. Paramilitarci su ti koji su ubijali. Redovna vojska nije ubijala žene, nije ubijala decu. Sećam se kada mi je otac rekao, „ovi mogu da nas uzmu, da nas odvoje, da nas odvedu po zatvorima, nas muškarce, ali vi ćete proći dobro, nema potrebe da se bojiš“.

Para smo imali, sećam se da sam imao 500 maraka, sestra 500 maraka, brat 500 maraka, tata je imao 500 maraka. Tata nam je svakome dao, jer njih samo para može da natera da ne urade neke stvari. Znam da su, kada smo se popeli na traktor, izdvojili muškarce, uzeli su ih, hajde ti, ti. Znam da su uzeli i tatu. Tata je u pasošu imao 100 maraka i u ličnoj karti je držao 100 maraka. Kada je onom dao ličnu kartu, on je pogledao, uzeo mu je pare, pocepao mu je ličnu kartu i rekao mu je: Idi, popni se na traktor. Dođe tata, popeo se na traktor, taman smo pomislili da smo se spasili, da je sve prošlo kako treba, samo kada se pojavio jedan drugi. Kaže mu: Stani, i pita ga da li si predao dozvolu – tata kaže jesam, a on mu kaže jel imaš neki drugi dokument sa sobom, tata kaže da, imam pasoš i daje mu pasoš. On mu je uzeo pasoš, uzeo mu je pare, pocepao mu je pasoš i rekao, ostanu. Onda smo krenuli i više nas niko nije zaustavio. Ja sam sedeo na stranim, na zadnjoj stranici, mogu da kažem sve do Đakovice. Video sam sve i svašta, video sam ubijene ljude, video sam užas. Video sam svašta, čoveka bez glave, na izlazu iz Đakovice. Sve dok nismo izašli u Albaniju, u Kukeš, gde smo proveli osam dana. Iz Kukeša smo otišli u Fier i tu smo bili do 14. juna. 14. juna smo se vratili. Mislili smo da je majka živa, jer su nam tako govorili ljudi, da je kod tetke, da je onamo, ovamo. Kupili smo joj zlato, kupili smo joj stvari, misleći da je tu. Kada smo se vratili, tata je otišao sa bratom i našli su joj spaljene kosti u kući. Našli su samo neke kosti, i samo su potvrdili da su ljudske, ali su 99% bile njene. Kuća je bila u potpunosti spaljena, ona je spaljena u sobi, ranije smo

je zvali muška soba, ubili su je tu i spalili. Ali mi smo opet, znaš, tražili ovamo, onamo, ne tamo je kod neke žene. Ja sam bio jedini kome nisu rekli da su joj našli kosti sve do 12. avgusta.

Svaki put sam im govorio, nemojte da tražite, ne idite nigde, ne radite ništa jer je ovo završena priča, ona je tu umrla, oni su je tu ubili. Bio sam dete i znao sam, zašto bre tata tražite, majka nije tamo, nije, nemojte je tražiti jer je umrla tu, sve je uzalud. Na primer, njena majka i dalje veruje da mama nije umrla. 12. avgusta su u crnu kesu sakupili kosti koje su našli, ko zna ko je bio da ih skupi. Pripremili su teren da nam saopšte, znaš. Ali ja sam bre znao, znao sam da nje više nema. Oni su otišli u Prizren, tamo je neka žena, otišli su i tata sa svoja dva brata od strica. Kada je tata došao, ušli smo unutra, ja sa bratom, i onda su nas pozvali da nam kažu. Ja ga pitam: Tata, jesi li našao majku? Da kaže tatino, evo gde vam je majka. To je bio sve, da on zatvori to poglavlje. I tu je završeno, sahranili smo je 13. avgusta 1999.

Nakon rata smo ostali kod jedne tetke nekih mesec i po dana, a onda smo otišli u onu kuću gde sam ja bio ugasio požar, otišli smo u tu kuću. Tu smo boravili nekih godinu i po, skoro dve godine. Sve dok nismo obnovili našu kuću, i onda smo se prebacili tamo. Mamin pogled, kada sam je video poslednji put, mi se nikada neće izbrisati iz sećanja. To je jedan od najbolnijih trenutaka..kada želim da se vratim i vidim majku, vratim taj trenutak. Ona, sa belom maramom, to je njena slika koja mi pada na pamet, kada želim nečega da se setim, samo mi se ta slika pojavi pred očima, ničeg drugog se ne setim u vezi nje. I još jednom mi se javila u snu, u autobusu u srednjoj školi. Ali pred očima mi je uvek ona od poslednjeg puta. Kada se pomene reč majka, svaki put i kada vidim majku sa decom, setim se da mi puno nedostaje. Puno sam bio vezan za majku, pošto je tata u to vreme bio vani. Kada čujem majkino ime, čini mi se da me boli nešto iznutra. Bez obzira na to, tata je baš puno brinuo o nama, baš ekstremno puno. Danas sam ono što jesam zahvaljujući njemu. Otac se oženio 2003, godine. Očeva žena je takav čovek da ne znam da li ćemo ikada toj ženi moći da uzvratimo za svo dobro koje nam je učinila. Ako nekome to dugujem, onda je to ona. Ona je žena kakvu nisam video. Sam ne bih mogao da dam doprinos, koji je ona dala za nas.

Mamina porodica je iz Rugove, mamin otac se zvao Ujk. Ona se zvala Bute, jedna sestra Tuša, druga sestra Ruša, kratka su im imena. Mama je imala 35 godina.

Sa mlađom sestrom ne govorimo o događajima, veoma retko, ali se ona seća baš svega. Sa starijom sestrom nikada, pošto je ona mnogo emotivnija. Ne prihvata da vodi ovaj razgovor. Na primer, istu stvar primećujem i kod tate, tata mi je umro za vreme pandemije. Primećujem da starija sestra ne govori, ne smemo da pričamo.

Šteta je velika, radili smo malo, vrlo malo smo radili na tome da je saniramo. Ovo je jedan od velikih nedostataka koji imamo kao društvo. Kažemo, ne jer nismo ojačali državu, ne jer nismo uradili ovo. Ali mi nismo sebe izlećili, na primer ja, ne bi trebalo da smatram teškim da porazgovaram o ovoj temi. Trebalo bi da se time pozabavimo, koliko drugih porodica se time nije bavilo, kao celokupno društvo bi trebalo da se pozabavimo. Bio sam veoma loše jedno vreme, po završetku srednje škole. Nisam uopšte mogao da pričam, ali uopšte. I otišao sam kod neka dva prijatelja, koji su mu održali nekih četiri/pet seansi. Rekao bi mi: Pričaj Hekurane. Plačem ja, plače on. Jer ovo tu počinje, plakaćeš dok pričaš, samo treba odnekle da počneš. Mi kroz ove stvari nismo prošli, nismo se njima pozabavili kako bismo se izlećili.

Kada ponekada imam poteškoća, pošto znaš da je život neprestana borba, i kada imam poteškoća, samo se vratim nazad i kažem sebi: Nije ovo ništa teže od onoga što si već prošao. Vratim sebe nazad i kažem: Pusti, šta si ti prošao, to je bilo veoma teško vreme. Tada se nisam predao, što bih se predavao danas. Nikada se neću predati. Životne situacije su me učinile ovakvim kakav sam danas. Ja sam čovek koji spava četiri sata. Stalno se nećim bavim. Nisam sebi dao komfor da mislim o stvarima, da ih zaboravim, da ne upadnem u depresiju, da ne uradim nešto drugo, moraš sebi nećim da ispuniš vreme, da prosto nemaš vremena da razmišljaš. Ja sam po tom sistemu pokušao da od ovoga pobegnem. Pokušao sam da radim, da izađem sa nekim, da pričam o nečem drugom potpuno van te teme, tih tema. I dan danas sve vreme pokušavam da sebi nađem posla, kako ne bih imao vremena da razmišljam o tom vremenu. Nemaju slabi ljudi osećanja već jaki, suze nisu znak slabosti, već deo snage.

It's good to talk about this, I might get emotional because it comes from deep within me. I've always wanted to face this. But there was no initiative from others, nothing at all, and you're left with no choice but to hide it, put it somewhere in a folder that is locked.

I've spoken to several psychologists, not just one, but four or five. I've spent hours discussing it, but the longer you keep it inside, the more it gnaws at you. Looking back, it was a mistake to hide it.

We lived in Nabërgjan. I have one brother and two sisters, four of us in total. We lived with our mother and father. We were a good, happy family, just like any other family in Kosovo before the war. My mother was a seamstress. My father had a law degree, but he never worked as a lawyer. He spent about five or six years living abroad in Switzerland. In 1994, he came back and continued taking care of the household. Before the war, we had a bakery where my father worked.

My mother was a very lively person. So full of life. On my father's side, they are a big family, six uncles. Their wives would gather, talk, have coffee together. She was a cheerful, spirited, and bubbly person. I'm the third child; I have an older brother and sister. Even among siblings, we don't talk about our mother. That's been a problem because we never talked about it with our father either. After what happened, it was never discussed. Whenever the topic came up, we just tried to avoid it, it didn't feel right. My mother's family is from Rugova, and my maternal grandfather's name was Ujk [Wolf]. My mother's name was Bute, and her sisters were named Tushe, Rushe, we have short names. My Mom was 35 when she passed.

On May 1st, in the afternoon, around 3–4 PM, when the armed Serbs arrived, about 5–6 jeeps full of paramilitaries, they entered Nabërgjan, burning houses and killing people. They went into homes, captured people. They told the women, “Go,” while they executed and burned the men. Nine people from the Ibërdemaj neighborhood were killed on the first day. We had to flee at the last minute. They say we were barely a kilometer away from them. We left with nothing but the clothes on our backs, got on tractors, and escaped about three kilometers downhill. But at first, we thought they were just coming to check and raid, and we'd be able to return, we hadn't even untied the livestock. We had cows of course, we were village folk. We moved to another village nearby. Actually, that night, on May 1st, we slept outdoors, in tractors, in Ruhot, just past Nabërgjan. That was the first night I ever slept outdoors, not on a tractor, but completely out in the open. I will never forget it. That night, I slept outdoors with my mother, covered with *jambuli*, a shaggy lamb's wool blanket. That was the last time I ever slept next to my mother, and I will never forget it, under the open sky. When morning came, the dampness settled, and we got wet. I thought it was raining. I remember asking, “What is this falling on us?”, it was the first time I had ever experienced that.

I wasn't afraid, but what stuck with me the most was watching the houses burn. I remember the red glow, the light of the flames, that left such an impression on me. I kept thinking, I will never experience this again. And truly, I never did. A huge part of everything we could see was burning. The houses, the flames, that red glow, and as a child that red flame left an impression on me that I will never forget.

And then, when morning came, I wasn't scared. Looking back now, I did something I would never do today. I got up in the morning and left both

my mother and father to run off together with my cousin. We ran back home. We went to the houses and saw them still burning. Our big house shared a roof with my uncle's. I managed to stop the fire from spreading to his house, it had wooden stairs, and also to another house nearby. I remember grabbing a pair of pants from my cousin's house, which hadn't burned, because we had gotten soaked on the way there. Our house was completely burned down.

When we got back, we told my mother and others where we had been. They yelled at us a lot, “Why did you go? Do you know the Serbian soldiers could have caught you?” But that day, returning, I experienced the greatest fear of my life. I don't think I will ever feel fear like that again. When I saw someone approaching, a living person, I thought it was a soldier. For a moment, my whole body froze, like I had been put on ice, I had never felt anything like that before, certain they had caught us. But as he got closer, I saw he was just a neighbor.

I went back and told them there were no Serbian forces, just that our houses had been burned down, nothing else. They yelled at us a lot. A couple of hours later, since my mother's uncles were in Nabërgjan, my mother, along with one of my uncle's daughters and another woman from the family, decided to go there. The offensive hadn't reached them, and their house was still standing. They wanted to go back to bake bread because we had nothing to eat. It had been almost 12 hours since we last ate, and there was nowhere in the hills to make or bake bread. We were staying at the bottom of the mountain, in a meadow. They kept saying it was safer to stay there because we were being shelled. After about 2–3 hours, they set off to go there, but on the way, they ran into my aunt. My aunt told them, “Bute, don't go. We let the dog loose, and it'll attack you.” But she replied, “Ah, well, I'll go anyway and try, maybe the dog won't come out.” As they continued walking, something clicked in her mind, “Let's go home” she said. “Since Hekuran was there, I'll go too.” And to this day, I have that same trait of hers, when I decide to do something, I either do it or it drives me crazy. She persuaded the other two women to come along, telling them “Come on, let's go.” They kept saying, “No, Bute, it's too dangerous.” But she insisted, “If you want to come, come. If not, I'm going alone.” So, she turned back. On their way, they ran into some KLA soldiers, who warned them, “Don't go, it's not safe.” But there was no stopping her, so they went to the house. She had hidden some gold jewelry in a jar. Look, our houses were lined up in a row, this was our house, and this was my cousin's house. She had tucked the jar with the gold jewelry under some bricks there. She told the other two, “Wait here, I'll go grab the gold because we're not coming back here again.” While she was walking to get the gold jewelry, the other two, saw the Serbian police coming from the meadow. They started shouting, “Bute, come on, run! The police are coming!” But she didn't realize the danger, her mind didn't even process what could happen. She came from there, the women ran, and then she ran after them. The women say that just as she stepped out, there was this little alleyway, an open corner. The moment she walked past this doorway, the police came up behind her and said: “Stop!”

These two women said, “We only saw Bute when her headscarf fell, and later we found it caught on the wire fence.” Then, they took her inside and they set the house on fire. We heard two or three gunshots, and then they set the house ablaze. 99% sure, they burned her inside.

I was just coming from the meadow at

that moment. In fact, I wanted to go with them. I said, I'm coming too, and that was the last time I saw her, the last time I had any contact with her, just as they were heading up toward that hill. And I told her, “I'm coming too, I'm coming too.” But she said, “No, go back. Don't come!” I still remember, she was about 5 or 6 meters away when she told me, “Don't come!” And I never saw her again.

I didn't go back down. I stayed there with some people. There was this house that the KLA used as a base, and I stayed there with two or three others. I was there for about an hour. Then, after an hour, the two women, my uncle's daughter and my uncle's wife, came. I asked them: “Where's Mom?” She said, “She's on her way.”

They didn't want to tell me the truth. So, I waited another five minutes. Then, 5 or 6 KLA soldiers arrived, I still recognize them to this day, saying, “Damn...they caught Azem's wife,” not knowing I was Azem's son. Then, one of them realized who I was, and said, “Nah man, it's ...'s wife likely” and at that moment, I understood. They caught her. Right then, I heard gunshots, and I saw smoke rising. I didn't ask anything else, I just turned around and ran to tell my father that they had taken my mother. By the time I got back down, I saw my father. Somehow, the news had already reached him. I don't know who told him or what exactly they said. The two women had told him, but they didn't say, they took Bute. But that Bute couldn't keep up. By the time my father made it up there, the flames had already thickened—the house was burning. He wanted to go. I remember, me and someone else held him back, “What are you going to do?” The night before, they had buried 15 people there. We held my father back, we didn't let him go. Then, chaos broke out, some said she was killed, others said she was taken, kidnapped. People were saying all kinds of things. But deep down, I had already made up my mind, my mother was killed right there. It was over. Three or four days later, the Serbian army didn't return, and people started searching, going back and forth, trying to find something. But all they found was her headscarf. Nothing else. We stayed there for seven days. On the seventh day, we started our journey to Albania. Actually, we spent those seven days in Lluga of Saradran.

By the sixth evening, people were preparing to leave, to escape before the Serbian army caught them. The men who had served in the military as conscripts knew exactly what was coming the next day. My father knew that if he fell into their hands, there was no chance, none at all, of surviving. They wanted to flee to Montenegro. They opened a corridor for those who were armed. My father wanted to go too. That night, I experienced something that I think changed me even more than losing my mother. It was the moment my father left us.

On the sixth evening, the men were preparing to flee to Montenegro. We, women and children, were supposed to get on tractors and head for Albania. I was 13, my sister was 14, and my brother was 15. We wanted to stay together as a family because we already knew our mother was gone. But then came the moment when my father turned to me and said, “Go back with Liridona”, my little sister. In that complete darkness, a kind of darkness I had never seen before in my life. Not just dark, pitch black. I couldn't see anything. And he told me, “Go back.”

To walk about three kilometers, alone, with my six-year-old sister. He said, “Go back to uncle Rexhë. Hekuran, do you know how to get back? Do you know how to find uncle Rexhë?”

Do you realize the responsibility he was

giving me? In the middle of that horror. He told me to take my little sister and turn back, while he took Dafina and Milot with him. We were just kids, I was small for my age, tiny, I could barely walk. And he asked me, “Do you know how to get back to uncle Rexhë?” I said, “Of course I do.” I took on that responsibility, but five minutes after we parted, I asked myself, “What have you done?” Just me and my little sister, walking three kilometers, pure horror. People were screaming, their voices echoing in the night, horrifying. That was the moment I’ll never forget because it changed me forever. In that moment, I resented my father so much. I thought, he left us.

So, people really do leave you. There’s a verse in the Quran that says, “On the Day of Judgment, a father won’t recognize his son, a mother won’t recognize her child”. You know, when a person is in deep distress, they only try to save themselves. And that thought hit me all at once. I said to myself, “It’s true! People really do leave you”. That’s why I told you, this was a moment that changed my life. I was just a kid, but it changed me. The walk back took about an hour, perhaps a little more. Liridona and I kept talking, taking slow steps, but to me, it felt like five years. When I finally saw the gates of the yard, it felt like five years had passed. I couldn’t believe we made it, just me and my little sister, the two of us alone on that road. Liridona said something to me that I’ll never forget. I told her, “Dashe, if we can’t find uncle Rexhë...” because I wasn’t sure we would, “if we can’t find him, that’s it. They’re gone; we’ll never find them again.” And then I said, “We’ll jump and drown in the Drin.” No”, she said, “You drown if you want, I won’t.” That’s when I knew, we were completely on our own. But she just repeated, “No,” she said, “I won’t. Suit yourself, drown.” And so, we turned back and found uncle Rexhë. Once we found him, we laid down to sleep.

My uncle and the others were staying at a relative’s house, so I went there too. But even after lying down for three hours, I couldn’t sleep, I was just in a daze. We laid down, but sleep wouldn’t come to me. Or I had a bad dream or something. Then, after three hours, I suddenly heard my father’s voice. It was one of the happiest moments of my life, there had never been a happier moment for me than seeing him return. He was back, but the next morning, it was as if we were right back where we started. But at that moment, it felt like the happiest thing in the world, I was overjoyed that he had come back.

He had tried to leave, but they couldn’t make it through, so he came back. The following morning, they gathered all of us in a field and made us lay out white sheets, as if we were surrendering. But what did we have to surrender? We were all just civilians. We were lucky that it was the regular army because they didn’t commit mass killings. All the killings were carried out by the paramilitaries. The regular army didn’t kill women or children. I remember my father telling me, “They might take us men away, separate us, send us to prisons, but you’ll be fine. There’s no need to be afraid.”

We had money. I remember I had 500 [Deutsche] marks, my sister had 500, my brother had 500, and my father had 500. He split the money among us because, at that point, money was the only thing stopping them from doing worse. I remember when we got on the tractors, they separated the men, calling them out one by one. They took my father. He had 100 [Deutsche] marks in his passport and another 100 in his ID. When he handed over his ID, the soldier looked at it, took the money, ripped up the ID, and told him, “Go, get on the tractor.” My father got on the tractor, and for a moment, I thought everything

was okay. But then, another soldier came up. He stopped the tractor and asked, “Did you turn in your ID?” My father said yes. Then he asked if my father had any other documents with him. My father said yes and handed him his passport. The soldier took the passport, took the money, ripped up the passport, and told him, “Stay!” We continued, and no one stopped us after that. I was sitting on the side, in the back, I would say, all the way to Gjakovë. You could see all sorts of things, people lying dead, it was horrific. I saw all sorts of things, I saw a beheaded man, as we were leaving Gjakovë. We made it to Kukës, Albania, where we stayed for eight days. From Kukës, we went to Fier, where we stayed until June 14th. On June 14th, we returned. We thought my mother was still alive because that’s what people were telling us, some said she was with our aunt, others said she was elsewhere. We had bought her gold jewelry, clothing, thinking she would be there. When we returned, my father went with my brother, and they found bones in the burned house. They found some bones, and it was confirmed they were human, though 99% sure, the bones were hers. The house was completely burned down, she was burned in the so called Oda, or the men’s assembly room. She was killed and burned there. But still, you know, people kept saying: Look here! Look there! There’s a woman there. I was the only one who wasn’t told that they found her remains until August 12th.

I always told them not to search, not to go anywhere, not to do anything because it was a foregone conclusion, she died there, and she was killed there. I was just a child, but I knew. I would say, “Why are you searching, Dad? She’s not there, she’s gone.” I was trying to tell them not to keep searching, it was pointless. However, for instance, my maternal grandmother still believes that mom is not dead. On August 12th, they had collected her remains in a black bag, who exactly did this, I don’t know. The family set the stage to tell us, you know. But I knew man, I knew she wasn’t with us anymore. They went to Prizren, where there was a woman. My father went with two of his uncle’s sons. When they came back, they called us in, me and my brother and, they summoned us to tell us, I guess. I asked, “Dad, did you find Mom?” “Yes”, he replied, “Here son, here’s your Mom.” That was the moment he tried to close that chapter. Right there, it ended. We buried her on August 13th, 1999.

After the war, we stayed with an aunt for about a month and a half, and then in the same house I had stopped the fire from burning, we moved in and stayed there. We stayed there for a year and a half, almost two years, until we finished fixing our own house, and then we left. The look on my mother’s face, when I last saw her, has never left my mind. It’s one of the most painful moments. When I want to go back and see her again, I relive that image. The one with the white scarf, that image of hers always comes to mind. Whenever I try to remember something, it’s just that image I see, nothing else. She came to me once in a dream, on a bus on the way to high school. But that last image of her is still vivid in my mind. When I hear the word “Mother,” especially when I see a mother with her children, it reminds me of how much I miss her. I was very close to her because during those times, my father was abroad. Whenever I hear her name, it feels like something inside me hurts. Even though my father took care of us and was always very close to us, extremely close. I am the person I am today because of him. Dad remarried in 2003. His wife is someone that I don’t know if I’ll ever be able to repay for all the good she has done for us. If I owe anyone in this life, it’s her. That woman is one of

a kind. I personally wouldn’t have been able to do as much as she has for us.

I don’t talk much about the events with my younger sister, rarely ever, but she remembers everything. With my older sister, it’s never a topic of conversation because she gets emotional. She doesn’t accept these kinds of discussions. For example, I notice the same thing now regarding my father, dad passed away during the pandemic. I notice that my older sister doesn’t talk about it, we don’t dare bring it up.

It’s so very harmful, yet we did very little, hardly anything, to heal. It’s one of the biggest shortcomings of our society. We say, “Oh, we didn’t build our state,” or we didn’t do this and that. But we never healed. For example, I shouldn’t have had a problem discussing this topic. It should’ve been addressed, there are so many other families left to their own devices, while the whole society should have addressed the matter.

After I finished high school, I was in a really bad state. I couldn’t speak about it at all, not a word. I went to a couple of friends, and they hosted four or five sessions for me. My friend told me, “Speak, Hekuran.” And we took turns crying. It starts there, you will cry your eyes out talking, but you have to start somewhere. We haven’t overcome these things because we didn’t address them properly to heal. When I face challenges sometimes, you know, life is always a struggle, and when I face difficulties, I just turn back and tell myself, “Nothing is harder than what you’ve already been through.” I harken back, I tell myself, “Drop it, you’ve been through worse,” recalling the tough times I’ve had. “I didn’t give up then, so why would I give up now?” I will never give up. Situations I’ve been through in life have made me who I am today. I’m someone who sleeps only four hours a day. I’m always doing something. I don’t give myself the luxury of thinking too much, so I wouldn’t think of those times, so I wouldn’t fall into depression, so I wouldn’t do something else. You have to fill your time with something, so you don’t have time to think. This was my system in trying to avoid such feelings. I tried to work, to go out, to talk about something else entirely, to steer clear of such topics. Even today, I always try to keep myself busy, so I don’t have time to think about that time. Emotions aren’t for the weak, they’re for strong. Tears aren’t a sign of weakness, they’re a sign of strength!

Unë punoj në Medica prej vitit 1999, prej kur ka ardhur Medica në Gjakovë. Në atë kohë kemi qenë 12 këshilluese, po i quaj këshilluese sepse atëherë kemi qenë secila në profesionin e vet. Unë, me profesion, jam arsimtare e gjuhës angleze, por gjatë viteve kam marrë trajnime të ndryshme. Për pesë vite jemi trajnuar nga psikologë dhe trajnerë të ndryshëm nga Bosnja, Gjermania dhe nga vende të ndryshme të Evropës. Në fillim na kanë thënë se do të shkojmë vetëm nëpër familjet, ku e dimë çfarë ka ndodhur, dhe atje vetëm do të pimë kafe. Kjo ka qenë e pakapshme për mua dhe shoqet e mia, por në atë mënyrë kemi filluar në Gjakovë, kemi dalë në terren e kemi shkuar në familjet ku e kemi ditur çfarë ka ndodhur, çfarë kanë përjetuar.

Dhuna nuk është përmendur asnjëherë kur jemi punësuar, por ne e kemi ditur çka ka ndodhur dhe e kemi pasur në ndërgjegje, nga bisedat dhe situatat e ndryshme që vetë trajnueset i krijonin. Kemi qenë gjashtë grupe me nga dy këshilluese. Sa herë që i afrohesha familjes, thosha: “Kjo është hera e fundit, kjo është hera e fundit, më nuk dal, më nuk dua të punoj, dua të kthehem në shkollë.”

Ka qenë muaji gusht kur kam filluar. Kemi qarë shumë. Kam qenë 38 vjeçare dhe kam thënë po shkoj vetëm një muaj deri sa të fillojë shkolla, dhe në shtator, me gjashtë ose shtatë që fillonte mësimi, do të kthehem në shkollë. Po aq shumë u lidha me familjet, me rastet, aq shumë kemi qarë, aq shumë flisnin gratë. Gratë gjithmonë flisnin për djegie, për humbje të anëtarëve të familjes, për çdo gjë, përveç dhunës që e kishin heshtur. Ato asnjëherë nuk e kanë përmendur dhunën e as ne.

Erdhën mundësitë dhe morëm një shtëpi ku vinin gratë. Njëherë vinin gratë individualisht, dhe ne iu shpjegonim se ishte mundësia të kishim edhe takime grupe. Pastaj, filluam kështu me grupe ku të gjitha ushtrimet fillimisht na i bënin trajnueset. Një nga ushtrimet me gurë, për shembull, është kështu: vendosim një shami në mes dhe gurët përreth. Ne ulemi secila në rrathë, në mënyrë që të ndjehet secila e njëjtë dhe në nivel të barabartë. Secila grua zgjedh një gur, për shembull, nëse ajo është në disponim të mirë dhe zgjedh gurin e ndritshëm, ajo fillon të tregojë si ndihet sot, por edhe si ndihet këtu sot në rreth. Ajo merr gurin dhe tregon: “Sot po ndihem shumë mirë këtu. E ti vazhdon me pyetje: “Çka është kjo shumë mirë?” Sepse ne gjithmonë e kemi qejf të japim përgjigje të shkurtra, mirëpo, ne me punën tonë si këshilluese duhet të vazhdojmë të nxjerrim fjalë. Ajo vazhdon: “Unë po ndihem shumë mirë, e ne e pyesim çka është ajo shumë mirë.” “Sot erdha në grup dhe i pash shoqet, këtë gruan po e njoh, sepse e kam parë në një ndejë ose diku. Unë i besoj”, ose tjetra thotë: “Unë shumë po gëzohem që ajo e paska një çikë, edhe unë e kam një çikë, dhe komunikojmë.” Këtu ajo thotë: “E kam një pikë.” Ajo e sheh, mund të imagjinojë, çdo gjë është e imagjinueshme, por në të njëjtën kohë ajo edhe rrëfehet. Thotë: “Këtë pikë nuk po mundem me e heq kurrqysh.” Ti i thua: “Çka pret prej grupit?” Ajo thotë: “Prej grupit pres që të më besojnë, ose prej grupit pres që të jenë të sinqerta, ose thotë prej grupit pres që të më vënë veshin kur të flas unë.”

Ne gjithmonë flasim me atë gjuhën, jo me gramatikë, jo me fjalë që nuk i kuptojmë, por duhet të flasim sa më thjeshtë. Tjetra merr gurin në ngjyrën e mbyllur dhe thotë: “Zemra ime është si ky guri, e zezë. Unë nuk po mundem as të gëzohem as të hidhërohem, sot kam ardhur kundër dëshirës sime, por më kanë thënë që është mirë”.

Njëherë formohet grupi, mund të jenë katër anëtare ose gjashtë anëtare, por duhet ta quash

grup të hapur, sepse në atë grup të hapur, gratë referojnë raste ose një grua individuale pajtohet për të ardhur edhe vjen.

E kemi edhe një aktivitet tjetër me karta. Këto aktivitete janë shumë interesante, sepse i bëjnë për të folur gratë, me u shpalos, me u shoqëru dhe e shohin që nuk është asgjë rrezik nëse i bashkohen një grupi. Ne i shpërndajmë kartat, secila e zgjedh një kartë edhe flet, bën vaki ajo kthehet në fëmijëri, thotë: “Kur jom konë e vogël gjithmonë më ka marr babi edhe jemi shku në fushë ose në livadh edhe ka pas pemë..”

Njëra ka qenë shumë interesante kur e ka vendos detin, tha: “Unë kurrë nuk kam qenë në det, edhe tash po më duket sikur shkova në det.” Një tjetër e pati gjet një kartë ku ishte lopa e vizatuar, dhe e zgjodhi atë. Tha: “Me iu kallxu pse e kam zgjedh, krejt keni me u mërzit.” Hajde kallxona. Tha: “E mora kartën me lopë, se boll mirë kemi ik, kemi shku në mal, po unë jo, du me shku me mjel lopën.” Kur ka shkuar me e mjel lopën, katër a pesë keqbërës e kanë marrë dhe i ka ndodhur dhuna. Ajo tregon që prej atij momenti, “unë më nuk du as të kem lopë, as nuk më pihet qumshti, nuk mundem, nuk mundem me përballu”.

E lidhin gjithmonë me diçka ose me fotografi. Seancat duhet me zgjatë një orë, një orë e gjysmë, po nuk është e thënë që me të vërtetë përfundon atëherë, sepse lind ndonjë pyetje prej ndonjërës, ose nuk ndihen mirë, e në atë rast duhet me ndërmarrë diçka, duhet t’i ndihmojmë, t’i ofrojmë përkrahje. Gjatë bisedave, përmes gurëve ose përmes fotive, ato vijnë edhe ngrysen, iu ngryset fytyra, iu humb disponimi, por ti nuk guxon t’i lejosh ashtu të dalin prej grupit, pastaj, ti merresh me diçka që i bën ato të gëzueshme. Diçka që i gëzon është me fol për fëmijët. Secila thotë se unë jetoj për fëmijët. Tani ti menjëherëë kthehesh, “Sa tu bo ty djali, a ka shku në studime?” Ajo tani ia nis me fol, po, ka shku në studime ose ia kanë mbaru shtëpinë ndonjë shoqatë, tash ajo fol për atë.

Është shumë interesante qysh lidhen gratë mes vete, po edhe me këshilluese kanë besim dhe flasin. Për dhunën, në grup nuk kanë pas fuqi me fol para të tjerave, por, nëse e marrim mesataren, kanë folur. Ka rast që burri është në dijeni, ka raste kur burri ka insistuar që gruaja të vijë këtu. Tash së fundmi, se përpara jo, përpara kanë ardhur me pretekst që po bëjnë kontrolle gjinekologjike, se ne kemi sektorin gjinekologjik këtu ku vijnë për vizita, bëjmë edhe pap teste. E kemi edhe sektorin ekonomik, pasi që të fuqizohet gruaja ajo mundet me i pru produktet e qumështit ose punimet e dorës çka bën ajo, i sjellë në shitore, e kemi të hapur një shitore këtu. Po kryesisht në atë kohë kanë ardhur me pretekst të vizitave gjinekologjike. Tash kanë filluar t’i përkrahin edhe burrat, ka raste kur i sjellin vetë burrat, ndoshta ka shumë raste kur gruaja nuk dëshiron të vijë,—“nuk muj un në atë kohë me fol, nuk muj”,—“moj nuk ki me fol për luftën, ki me fol për të ardhmen”. Qëllimi ynë është t’i integrojmë dhe t’i ballafaqojmë me botën, me njerëzit. Ato, në fillim, as nuk janë të stabilizuara, as nuk kanë besim. Krejt raportet prishen për shkak të mos besimit, sepse ato çdo ngjarje që iu ka ndodhur e lidhin me diçka, për shembull,—“ndoshta mos me pas lyp mixha i burrit ose dikush me shku andej, unë kisha shpëtu, unë nuk doja me shku andej”—ato gjithmonë e kanë besimin e thyer. Dikujt i duhet më shumë kohë për ta fituar besimin, dikujt më pak, krejt varet prej grave, prej karakterit të gruas çfarë është edhe në çfarë rrethana jeton.

Mbas lufte kemi shkuar nëpër shtëpi me fol për luftën në përgjithësi. Ne kemi pasur kontakte me kryetarët e fshatrave, ata na kanë orientuar që

nëpër këto shtëpi ka ndodhë shumëçka, nuk e ka cekë dhunën, por ka thënë ka ndodh shumëçka. Për shembull, këta kanë përjetuar vrasje, po edhe sende të tjera, e ai kur thoshte edhe sende të tjera, ti e kuptoje që diçka ka. Në momentin kur shkon atje, sheh gjithçka, se ne edhe u trajnuam për me pa.

Fushën e observimit e kemi shumë të zhvilluar, është zhvilluar me kohën. I sheh krejt reagimet, e sheh ndoshta kur dikush prej derës ia bën me kokë. Takimet e para me gra i kemi zhvilluar gjithmonë në prezencë të familjarëve, të anëtarëve të familjes, për të mos dyshuar ata se çka po flasim.

Gjithmonë kemi treguar që e kemi edhe sektorin gjinekologjik ku mund të bëjnë kontrolle pa pare, edhe pse është gjinekologe, ajo bën edhe kontrollë rutinë, e mat tensionin, e gratë kishin qejf të vinin këtu. Me rëndësi ka qenë me e cekë që nganjëherë kemi edhe ndonjë ndihmë prej shoqatave të tjera. Në atë kohë, menjëherë mbas luftës, ka pas shumë shoqata që merreshin me rindërtim, e iu mundësonim që t’iu bëhej një shtëpi, nuk e bënin të madhe, 75 metra katrorë po ajo iu konvenonte sepse ata jetonin nëpër shatore, ose stallën që e kanë modifikuar me një dhomë. Kemi arritur t’iu ndihmojmë edhe me të mira materiale përmes shoqatave të tjera, se shoqata jonë nuk ka pas. Ne kemi shkuar me një lëng, me një kafe, me një keks sa mos me i mundu ato që me thënë po du me ta ofru një kafe po nuk e ki. Në shumë shtëpia kur kemi shkuar nëpër fshatra, përreth Gjakovës nuk ke pas ku me hy, jemi ul, qysh e kanë bo një dërrasë me disa tulla përfundi.

Ne i kemi zhvilluar mekanizmat mbrojtës me ato trajnueset gjermane. Por, ne jemi një popull që e ndjen dhimbjen e tjetrit. Ato na thoshin – “ti shko në atë familje mbushe thesin, kur del prej asaj familje zbrazë thesin, leje, në mënyrë imagjinate”,—por te ne ajo nuk funksionon. Ose na thoshin, kur shkon, bëj një dush ose bën diçka çka ke qejf, me të vërtetë ajo te ne nuk ka ndihmuar.

Por kur u bëmë me kualifikime e me grupe supervizioni, jemi shkarkuar me njëra tjetrën, për shembull e kam pasur një rast të rëndë, dhe e kam fol me ty, e kam heq prej vetes, edhe i kam marrë disa sugjerime. Me kohë ia nis me e marrë veten edhe i thua vetës nëse ti s’mundesh, çka ka me përjetu gruaja tjetër. Mundohu pak për veten në mënyrë që t’i ndihmosh edhe asaj. Po prapë edhe kjo nuk funksionon, duhet me e gjet një metodë që funksionon, dikush thoshte, për shembull, i mëshoj këmbëve ose e lëshoj një zë. Pastaj kemi pasur edhe këto supervizionet jashtë vendit, kemi shkuar disa herë në Ulqin, disa herë në Shqipëri, kemi pasur edhe takime në Gjermani, kanë qenë takime punuese, por edhe relaksuese. Më duket që këto udhëtimet, kur largoheshim prej qendrës, kanë qenë më efektive, se ke dal diku ku nuk të ka thirrur askush. Ti këtu e ke mbajt takimin, po te dera, Mirën po e thirrin, dil, ose Derimen po e thirr, dil tjetra, nuk ka qenë aq, nuk ke përfituar prej atij supervizioni. Supervizioni është shkarkim, shkarkim katër – pesë ditor, me dikë mbi ne, një mbikëqyrëse, dikë nga Gjermania ose Bosnja që e kanë hapur Medica para nesh. Përmes supervizionit jemi shkarkuar një javë, kemi bërë ushtrime, meditim, por në të njëjtën kohë, edhe na kanë trajnuar. Tash nis me të hy në kokë që vërtet qenka i mirë ky ushtrimi imagjinativ, hajde mendo që ke shkuar diku tjetër, tash prej rastit ke shkuar në shpi, tash ulu edhe mendo diçka. Në fillim ka qenë e pakapshme, në çdo ushtrim ne kemi qesh mes vete se nuk na u ka dukur që punon, por pastaj u mësuam, edhe të bënim masazh gishtin edhe shputën e këmbës, mësuam shumë sende që me të vërtetë mund të na relaksonin.

Gjendja e tyre shpirtërore përsëritet te përvjetorët, kur vijnë përvjetorët, e sheh që janë në siklet. Së fundmi, ka qenë edhe ngjarja e luftës në Ukrainë, edhe çështja në Banjska të Mitrovicës, se ne kemi shumë raste të Mitrovicës, ato janë shqetësuar, janë tmerruar, krejt është dashur të niset prej fillimit duke u angazhuar më shumë. Grupet i mbajmë tri herë në muaj, e ne na është shtuar puna qe tri vite, prej luftës në Ukrainë, duhej me iu tregu që ne jemi në vend të sigurt, lajmet krejt diçka tjetër thonë, ne duhej t'i motivonim dhe t'i fuqizonim që të mos mendonin më të keqen. Nuk është e lehtë, sepse një detaj i vogël i kthen mbrapa.

Kemi raste kur gruaja nuk ka pasur mundësi për ta ndërruar vendbanimin, është aty akoma, ai vend ia kujton çka ka ndodhë, është shumë e dhimbshme. Thuhet që këto gra, që e fitojnë pensionin e të mbijeturës, kanë të drejtë të kërkojnë banesa sociale. Ama, ato banesa sociale nuk janë as duke u ndërtuar.

Ne shkojmë nëpër komuna ku ato jetojnë, sepse tash ajo nga Mitrovica nuk mundet me ardhë në komunën e Gjakovës. Ne shkojmë, bisedojmë me kryetarët e komunave, ata thonë që është në rregull dhe iu vjen me të vërtetë keq, por për momentin nuk kemi mundësi. Ose thonë mundemi t’ua sigurojmë qiranë mujore, që është 100 euro, e ata i japin për një vit 1000 euro. Po, me 1000 çka bën? Duhet gjetur një banesë me qira më pak se 100 euro, e ku është ushqimi? Kështu që ato heqin dorë, nuk munden me i marrë, nuk munden me u largu. Kjo është shumë problematike, sepse është në vendin ku ju ka ndodhur dhuna dhe po vazhdojnë të jetojnë atje.

Kur kemi shkuar nëpër shtëpi, menjëherë na u ka ndez sinjali që diçka ka ndodh këtu, i kemi vërejt reagimet e gruas, a i kërcen dora, a i dridhet zëri. Ajo vetë mendon që është e qetë, po i lëviz fustani, i lëvizin pantallonat, i kërcasin duart, është hiperaktive, çohet, ulet, çohet, ulet, tash me një dhomë ajo aty e bën kafen, por trullavet e len kafen aty prej frikës se mos po i shpëton goja me fol diçka, ama ajo grua nuk ka fol me muaj ose edhe me vjet, për çka ka ndodhë.

Na ka ndodhë një herë, një grua e kemi takuar në vitin 2000, dhe deri në 2014 nuk ka kallëzuar çka i ka ndodh, duke e mbuluar dhunën seksuale me vrasjen e burrit. Po na ia shihnim krejt simptomat dhe e dinim që ka diçka më tepër. Por, ti nuk guxon t’i thuash, nuk ke drejtë me i thënë që unë po dyshoj, deri sa ajo vetë të deklarohet. Duhet të presësh me vite. Ajo nuk e humb kontaktin me ty, ajo do që të flasë me ty, po nuk mundet se ka frikë.

Familjet, në shumë fshatra i kanë detyruar të heshtin dhe i kanë detyruar të betohen vajzat e fshatit që nuk do të flasin. Pas vitit 1999 e deri në vitin 2013, nuk na kanë pranuar në një fshat këtu afër. Ai vend është i njohur për atë që ka ndodhur, por ata gjithmonë kanë thënë – «Këtu te ne ka pas shumë refugjatë dhe neve nuk na ka ndodh, por krejt refugjatët e kanë pësuar.”

Kur kam shkuar për herë të parë në një familje, ka qenë gruaja e re ndoshta 36–37 vjeçare, edhe burri i ri dhe vjehrra. Unë menjëherë e vëreja që edhe vjehrra ka përjetuar diçka, edhe nusja ka përjetuar diçka, edhe një çikë e mixhës së tyre, se ajo u ul në kompjuter sikur po shkruante diçka, por e kthente kokën edhe më shikonte edhe ikte kokën. Ajo e para është deklaruar që i ka ndodhur dhe sot e gëzon pensionin.

Ndërsa burri i saj thoshte: “A s’osht gjynah me e lon fshatin tonë pa ardhë kurrë kush me na shiku, e para je ti që je ardhë.” Tash unë po kallëzoj çka ofron Medica Gjakova, po kallëzoj që merremi

me raste traumatike, me përjetime të ndryshme, gjithmonë duke hapur bisedën, jo për të kaluar te dhuna, aty krejt Kosova e ka ditë çka ka ndodhë.

Ne u mblodhëm dhe u bëmë 12 veta në grup, dhe unë po i them këtij burri – “Këtu te ju po i mbajmë takimet, a po?” Na la dy herë me i mbajt, pastaj gruaja e vet thoshte – “Nuk po muj, se kanë me ardhë mysafir sot.” Tani, na dolëm te shtëpia e gruas tjetër, se edhe ashtu e bëjmë me rotacion, për mos me e mërzitë një familje dalim te tjetra, te tjetra, por gjithmonë duke pas kujdes në biseda. Te kjo pjesa e heshtur, vinin dhe u shpalosnin individualisht.

Në fund, pas katër–pesë muajve, po thotë gruaja e tij – “Une du me fol diçka me ty” edhe po ia nis me qajt. “Ky” – tha për të shoqin – “Nuk ka yrnek, ky më mshel, ky bohet interesant para të tjerve, ky nuk ka lon shoqatë me shkel mrena, unë nuk e di qysh të la ty”. Unë tani nisa me thënë – “Hajde se kemi shëtitje në Pejë, çka bënim, uleshim në një lokal edhe pinim kafe e hanim mëngjes.” Gratë qeshnin, edhe vjehrra me vete, një herë, dy herë, vetëm kur ai tha: “Jo nona osht smut.” – Ani, thashë unë, nanën e çoj te doktori se ai për me e ndal gruan i duhej me e ndal nanën.

Për atë arsye, duhet të jesh e pajisur detyrimisht me strategji të ndryshme. Gjithmonë në gatishmëri. Dikur ai vetë më lejoi me ia mbush gruas së tij aplikacionin, vetë më thirri, veç tha – “Këto gratë e tjera mos ta dinë.” Ato në fakt secila për secilën e dinin, secila aplikoi, secila e mori pensionin dhe secila më porositi të mos kallëzoj çka më ka ndodh mua, a në ndërdije secila e dinte.

Vështirësitë dhe sfidat kanë qenë gjithmonë në kulminacion. Secila prej nesh ka përdorur strategji të ndryshme, secila prej nesh i kemi metodat tona, por prapë se prapë, në të njëjtën mënyrë funksionojmë. Edhe unë mundem me thënë që klientët tanë janë të mrekullueshëm, ata na pranojnë neve me vite, edhe pse ne e kemi përfunduar këshillimin me gratë e grupit të 2013–tës, 2014–tës. Ato lajmërohen, na thërrasin, mundësi me ardhë nuk kanë, por flasin për ato që janë larg, a këto që janë këtu kërkojnë edhe me ardhë dhe takohen si grup.

Me të vërtetë është punë e mundimshme, por edhe lidhesh me gratë, lidhesh me përjetimet e tyre, por edhe e sheh se sa heroina janë, e sheh sa kanë arritur, se shumica e grave janë edhe kryefamiljare, e sheh si kanë arritur me i rrit fëmijët, dhe jo vetëm një fëmijë, por katër ose pesë, në atë varfërinë e tyre edhe i kanë shkolluar.

Në tri vitet e fundit i kemi mbi 400 raste vetëm sektori ynë, edhe ato që janë në sektorin ekonomik vijnë me punë dore, relaksohen, edhe në dyqan munden me qep, janë makinat e qepjes për gjashtë persona. Aty ka çanta të vogla, ka stoli.

Kur ia nis ajo me fol, ajo nuk të len më ty me fol, po edhe ti je aty për të, se këshilluese nuk je për t’i thënë se çka të bëjë, po je aty për t’ia hap dyert. Ajo thotë “nuk po di çka me bo”, e në këtë rast, çka do të kish ndihmu ty me bo? Ajo vetë e nxjerr përgjigjen prej gojës së saj, ti nuk ia jep përgjigjen, por vetëm e pyet çka do të kish ndihmu ty, qysh kishe dasht ti me qenë. Ose në problemet që ka me burrin, sepse ne punojmë edhe me çifte, edhe me familje, edhe me të rinjtë, tash ti e pyet gruan: “Çka kishe pas qejf burri me të thonë ty në këtë rast?” – “Unë kisha pas qejf kështu “ e ti pyet: “E ai, çka të kishte thënë në këtë rast? A kishe mujt me i thonë ti kështu, ose ashtu?”

Kur vjen në takimin tjetër, ajo të kallëzon që ka bërë një hap, kallëzon që i ka thënë diçka. Ti kurrë nuk guxon me ia dhënë përgjigjen e gatshme, nuk ki të drejtë, ajo vetë duhet ta gjejë zgjidhjen.

Ti vetëm ia hap dyert dhe e udhëheq, ajo vetë do ta bëjë zgjidhjen. Edhe për aplikacionin, i kallëzon që nuk merret vesh. Ajo të pyet: “A më marrin në intervistë? A vijnë gazetarët? A më qesin në televizor? A më qesin në foto?” Ti i kallëzon krejt qysh është realja. Unë nuk mundem me i thënë nëse komisioni nuk beson, nuk të thirrë në intervistë, po i them që komisioni nëse nuk të beson në versionin që ti e ke dhënë, të thirrë në intervistë. Ajo më thotë: “Jo, ti ma bëj mos me më thirrë ata.” Unë i tregoj që nuk kam në dorë kurrgjë, detyra ime është me të ndihmu me mbushë aplikacionin, unë t’i mbushi letrat, unë t’i dorëzoj, unë jam personi kontaktues për ty. Përndryshe, më tepër nuk mundem, sepse ai është komision qeveritar, nuk guxojmë ne ma shumë me ndërhy. Ata të thirrin, nuk të thirrin, ti vendos vetë. Nëse nuk don me shku, ata mendojnë që nuk e ke thënë të vërtetën, e tash ajo nxitet me shku.

Në intervistë, kurrgjë më tepër sesa ato që i ke thënë në letër, nuk të pyesin. Në intervista nuk do me thënë që i thërrasin të gjithë, ama që dy vite i thërrasin të gjithë. Përndryshe, meshkujt i thirrin të gjithë dhe vajzat e reja që kanë qenë rreth 7, 8, 9 vjeçare. Ne jemi të zhgënjyer, nuk është e drejtë që ajo vajzë e ka sjellë dëshminë e nënës, babës, vëllait dhe dy motrave, pesë dëshmi i ka, pse ti po thua që ngjarja nuk është bindëse, nuk është e drejtë.

Unë e di cilat hapa kemi kaluar për ta çuar atë në atë pikë, sa ka hezituar ajo me dhënë atë intervistë, sa ka hezituar njëherë për të aplikuar. Se ajo që vjen për këshillime, ajo nuk vjen për të aplikuar, ajo vjen se ka siklet. Edhe me literaturë thuhet se 10 vjet, 20 vjet më shumë nuk mundesh me e mbajt.

Gratë tash vijnë më shumë sesa përpara, përpara ne kemi dalë për të hulumtuar, për të parë ku ka raste. Tash gratë e referojnë njëra tjetrën dhe vijnë. Kush vjen thotë “nuk po e du unë ata, nuk po i du ato pare, unë po du me e largu skletin që e kam”. Edhe vjen, flet, flet, flet. Ti e dëgjon, e pyet: “Ani, çka po mendon që të kish bo mirë?” Ajo thotë: “Ndoshta me dalë me ecë më kish bo mirë.” Tani ti e pyet: “Ani, pse s’po del?” Ajo thotë: “Se nuk po kam një shoqe.” Ti vazhdon e pyet: “Ani, qysh po thu me ia bo?” Ajo rrin, rrin, tani thotë: “Valla, një shoqe e jemja po thotë, çantën e kom bo shoqe, po e qet çantën dhe po del.” Ja pra, zgjidhja që e gjeti, ajo vetë duhet me fol dhe me e gjetë zgjidhjen. Ti nuk mundesh me ia thënë, duhet vetëm që të flasë, se kur të flasë ajo vetë, e gjen përgjigjen, vetë e gjen rrugën e vet.

Ka plot që i kanë referuar gratë këtu dhe ka plot që gjatë rrëfimit burri ka qenë prezent dhe i ka ndihmuar me fol për detaje që asaj nuk i janë kujtuar prej traumës që ka përjetuar. Nuk i kujtohen dhe burri e ndihmon, e udhëheq me fol.

Tash gratë flasin më lehtë për përjetimin, thonë “nuk po mundem me e harru, po nuk po e lë me më dal përpara”, përmas e kam lanë, ama nuk e kam harru. Në momentin kur ajo thotë “nuk po e la me më dal përpara” është pozitive. Ajo tjetra thotë: “Unë e lash mbrapa, ama po më ndjek.” Ti e pyet: “Çka po bën për mos me e lanë me të ndjek?” Po merrem me diçka, po qepi, po qepi për një butik, ose po bëj rruza dhe kështu e heq. Domethënë, duhet që ta gjejnë veten ato diku. Nuk mundet të harrohet, mund të zbehet, ama të harrohet jo, nuk harrohet.

Tri raste i kemi që kanë përfunduar në psikiatri shumë shpejt. Njëra është se kur i ka ndodh dhuna para burrit dhe para fëmijëve të vegjël, burri në atë moment kur kanë dal serbët, i ka marrë fëmijët dhe është larguar. Ajo nuk i ka pa fëmijët më. Pas 25 vitesh ka ardhur çika e vogël që atëherë ka qenë 1 vjeçare, tash 26 vjeçare, ka shkuar me e pa për vizitë, e i ka thënë: “Mama, unë jam çika jote.” Kjo i ka thënë:

“Jo, çikat e mija janë kaq të vogla.”

Një tjetër rast është kur burri e ka përkrahur, e ka sjellë këtu te Medica, ajo thoshte: “Nuk muj, nuk muj, ky po thotë që me ardh këtu më bën mirë.” Momentin që ajo e ka marrë pensionin, ai burri është ndjerë i dobët, sepse iu ka duk që kjo po çon kry me pensionin, me ato 230 euro, dhe ai ka fillu me dhunë psikologjike ndaj saj.

Një tjetër rast edhe ajo prej vuajtjes.

Janë martuar pas luftës, i kanë bërë dy fëmijë. Kjo i ka kallëzuar çka ka ndodhë, çka ka përjetuar, ai ka thënë që “s’është problem për mu.” Për 7 vite kanë qenë të martuar, dhe pas 7 vitesh ia ka marrë dy djemtë dhe e ka nxjerrë prej shtëpisë, sepse ka thënë: “Unë s’muj me i duru njerëzit që më kqyrin shtrembër, se gruaja jote është e dhunume”. Faktikisht askush nuk e ka ditë, vetëm familja e saj dhe ky. Prej familjes së tij se ka ditë askush, po atij iu ka duk ashtu. Ata, pastaj, nuk e kanë lejuar me i pa djemtë, kjo shkonte te shkolla me i pa fshehtas, dhe ka përfunduar në psikiatri.

Përndryshe, kemi raste kur nuk i kanë kallëzuar burrit kurrë, dhe po më duket që ato po kalojnë më mirë, edhe pse kanë frikë, sa herë shkojnë në dasma ose ndeja iu duket që dikush po i shikon, mos e ka marrë vesh dikush, askush nuk e di, ama ashtu ju duket. Detyra jone është t’i tregojmë që vetëm ajo mundet me ndihmu veten.

Kur thonë “po më duket” nuk i bie që është ashtu, por që po të duket. Shoqëria jonë nuk të lë kurrë me u kthjellë. Kur të thotë familja, kur të thonë prindërit “mos guxo me fol”, kur prindi nuk të përkrah, çka pret prej të tjerëve? Një rast për shembull thotë vajza: “Me ditë baba që kam apliku kuku, çka më bon, se ai ka luftu në UÇK. Me ditë që kam apliku, se ai çka ka ndodh e di, e di se iu ka ndodhur nanës, kusherinave se ai thotë – Unë në UÇK nuk kam mujt me iu mbrojtë juve, e ma merrni fytyrën.” Po, si mundet me ia marrë fytyrën? Ajo ka përjetuar diçka, ti nuk ke qenë aty, ti e ke shpëtuar një familje tjetër, familjen tënde nuk ke pas mundësi me mbrojt, sepse s’ke qenë aty. Ky është presion, presion i madh. Ata krejt janë të gatshëm me e përkrah dikënd nga fshati tjetër, veç në fshatin e vet jo. Por ne duhet ta pranojmë, duhet të dihet çka ka ndodhur.

U Medici radim od 1999. godine, kada je Medica došla u Đakovicu. U to vreme nas je bilo 12 savetnica, nazivam ih savetnicama pošto je u to vreme svaka radila u svojoj struci. Po zanimanju sam nastavnica engleskog jezika, ali sam duž godina pohađala razne obuke. Pet godina su nas obučavali različiti psiholozi i instruktori iz Bosne, Nemačke i različitih evropskih zemalja. Prvo su nam rekli da idemo samo u porodice za koje znamo šta se desilo i da tamo možemo samo da popijemo kafu. Ja i moje prijateljice ovo nismo razumevale, ali smo tako počele u Đakovici, izlazile bismo na teren i odlazile smo u porodice u kojima smo znale šta se dogodilo, šta su doživeli.

Nasilje se nikada nije spominjalo kada smo zaposlene, ali smo znale šta se desilo i bile smo svesne toga, iz razgovora i raznih situacija koje su same instruktore simulirale.

Bilo nas je šest grupa sa po dve savetnice. Svaki put kada bih se obratila porodici, rekla bih: „Ovo je poslednji put, ovo je poslednji put, ne izlazim više, neću više da radim, hoću da se vratim u školu.“

Bio je avgust mesec kada sam počela. Puno smo plakali.

Imala sam 38 godina i rekla sam da idem samo na mesec dana do početka škole, a da se u septembru, šestog ili sedmog kada krene nastava, vraćam u školu. Međutim, toliko sam se vezala za porodice, za slučajeve, toliko smo plakali, žene su toliko pričale. Žene su uvek govorile o spaljivanju, o gubitku članova porodice, o svemu osim o nasilju o kome su ćutale. Ni one ni mi nikada nismo spominjale nasilje.

Prilike su se sredile i uzeli smo jednu kuću u koju su žene dolazile. Prvo su žene dolazile individualno, a mi bismo im objašnjavali da postoji mogućnost i da održavamo grupne sastanke. Zatim smo krenuli sa grupama, gde su sve vežbe u početku radile instruktorkе. Jedna od vežbi sa kamenjem, na primer, izgleda ovako: u sredinu stavljamo maramu, a oko nje slažemo kamenje. Svaka od nas seda u krug, kako bi svaka osetila da je ista i jednaka. Svaka žena bira jedan kamen. Na primer, ako je dobro raspoložena bira svetao kamen, i počinje da priča kako se danas oseća, ali i kako se oseća danas u ovom krugu. Ona uzima kamen i kaže: „Danas se ovde osećam jako dobro.“ A ti se nadovezuješ na to pitanjem: „Šta znači jako dobro?“ Zato što uvek volimo da dajemo kratke odgovore, ali kada radimo kao savetnice, moramo da se nadovežemo, da izvlačimo reči. Ona nastavlja: „Osećam se veoma dobro“, a mi je pitamo šta je to što je veoma dobro. „Danas sam došla u grupu i videla sam svoje prijateljice, ovu ženu poznajem jer sam je videla na nekom slavlju ili negde. Verujem joj“, ili druga kaže: „Jako sam se obradovala što ima jednu ćerku, i ja imam jednu ćerku i pričamo o tome.“ Ovde ona kaže: „Samo jedno me tišti.“ Ona vidi, može da zamisli, sve je zamislivo, ali istovremeno iznosi i svoju ispovest. Kaže: „Nikako ne mogu toga da se otarasim.“ Ti joj kažeš: „Šta očekuješ od grupe?“ Ona kaže: „Očekujem da mi grupa veruje, ili očekujem da grupa bude iskrena, ili očekujem da me grupa sluša kada govorim.“

Uvek govorimo tim jezikom, ne gramatički, ne rečima koje ne razumemo, već moramo da govorimo na što jednostavniji način. Druga uzima kamen tamne boje i kaže: „Srce mi je kao ovaj kamen, crno. Ne mogu ni da se radujem niti da se ljutim, danas sam došla protiv svoje volje, ali su mi rekli da je to dobro.“

Kada se grupa formira, može je činiti četiri ili šest članica, ali je moraš nazivati otvorenom grupom, pošto u toj otvorenoj grupi žene pričaju

svoje slučajeve ili se jedna žena može složiti da dođe i pridruži se.

Imamo još jednu aktivnost sa kartama. Ove aktivnosti su veoma interesantne jer navode žene na razgovor sa drugim ženama, da se otvore, da se druže i da vide da nije opasno da se pridruže grupi. Delimo karte, svaka uzima jednu kartu i govori, može da se desi da se vrati u detinjstvo, kaže: „Kada sam bila mala, tata me je uvek vodio sa sobom i išli smo u njivu ili na livadu i bilo je raznoraznog voća.“

Jedna je bila veoma interesantna kada je pomenula more, rekavši: „Nikada nisam bila na moru, a sada mi izgleda kao da sam došla na more.“ Jedna druga je izvukla kartu na kojoj je bila nacrtana krava i nju je izabrala. Rekla je: „Ako vam kažem zašto sam baš nju izabrala, sve ćete se rastužiti.“ Hajde, reci nam. Rekla je: „Uzela sam kartu sa kravom, jer smo dobro uspeli da pobegnemo, otišli smo u šumu, ali ne i ja, ja hoću da odem i pomuzem kravu.“ Kada je otišla da pomuze kravu, njih četvorica ili petorica je odvela i desilo joj se nasilje. Ona kaže da od tog trenutka „više ne želim ni da imam kravu, niti mi se pije mleko, ne mogu, ne mogu da izdržim“.

Uvek to povezuju sa nečim ili sa fotografijom. Seansa bi trebalo da traje sat, sat i po, ali ne mora da znači da će se stvarno tada i završiti, jer neka od njih može imati pitanje, ili se ne oseća dobro, u kom slučaju moramo nešto da preduzmemo, moramo joj pomoći i pružiti podršku. Kada razgovaramo o kamenju ili o fotografijama, one dolaze ali su namrgođene, lice im je namršteno, gube raspoloženje, ali ti ne smeš da dozvoliš da tako izađu iz grupe, nego treba da pokreneš neku temu koja ih čini srećnim. Najviše ih raduje da pričaju o svojoj deci. Svaka od njih kaže živim za decu. I ti se onda odmah nadovezuješ na to i pitaš je, koliki ti je sin, jel otišao na studije? Ona onda počinje da priča i kaže da je otišao na studije ili da im je neko udruženje završilo kuću, i nastavlja da priča o tome.

Veoma je interesantno kako se žene vezuju jedna za drugu ali imaju poverenje i govore i sa savetnicama. U grupi nisu imale snage da govore o nasilju pred drugima, ali, ako uzmemo prosek, i jesu govorile. Ima slučajeva kada je muž upoznat, ima slučajeva kada je muž insistirao da žena dođe ovde. Od nedavno, ranije to nije bio slučaj, ranije su dolazile pod izgovorom da dolaze na ginekološke preglede, pošto ovde imamo i ginekološki sektor gde dolaze na preglede, radimo i papa testove. Imamo i ekonomski sektor, nakon što se žena ekonomski osnaži može da donosi svoje mlečne proizvode ili rukotvorine u prodavnicu, pošto smo ovde otvorili i prodavnicu. Ali u to vreme su uglavnom dolazile pod izgovorom da moraju da dođu na ginekološki pregled. Sada su i muževi počeli da ih podržavaju. Ima slučajeva da ih dovode sami muževi. Možda ima puno slučajeva kada žena ne želi da dođe – „Ne mogu da pričam u to vreme, ne mogu“ – „Ma, nećeš pričati o ratu, pričaeš o budućnosti.“ Naš cilj je da ih integrišemo i suočimo sa svetom, sa ljudima. U početku nisu ni stabilne niti samouverene. Svi odnosi pucaju zbog nepoverenja, jer svaki događaj koji im se desio povezuju sa nečim, na primer – „možda da muževljev stric ili neko nije tražio da idu tamo, ja bih se spasila, svakako nisam htela tamo ni da idem“ – uvek imaju narušeno poverenje. Nekome je potrebno više vremena da stekne poverenje, nekome manje, sve zavisi od žene, kakav je njen karakter i u kakvim okolnostima živi.

Posle rata smo išli od kuće do kuće da pričamo o ratu generalno. Imali smo kontakte sa vođama sela, oni bi nas usmeravali i rekli nam da se svašta izdešavalo po ovim kućama, nisu pominjali nasilje, već bi samo rekli da se svašta dešavalo. Na

primer, ovi ljudi su doživeli ubistva ali i druge stvari, a kada bi ti rekao još puno drugih stvari, shvatila bi da tu nešto ima. Čim odeš tamo, vidiš svašta, jer smo i obučene da vidimo.

Vrlo nam je razvijena sposobnost zapažanja, razvijala se duž vremena. Vidiš sve reakcije, vidiš možda kada neko klimne glavom sa vrata. Uvek smo prve susrete sa ženama održavale u prisustvu članova porodice, kako ne bi posumnjali o čemu pričamo.

Uvek bismo im rekli da imamo i ginekološki sektor gde mogu da urade preglede besplatno, i da iako je ona ginekolog, ona radi i rutinske preglede, meri pritisak, pa su žene rado dolazile, dolazile su ovde. Važno je napomenuti da ponekad imamo pomoć i od drugih udruženja. U to vreme, neposredno nakon rata, bilo je puno udruženja koja su se bavila rekonstrukcijom, pa bismo im omogućili da naprave kuću, nisu je napravili veliku, 75 kvadratnih metara, ali im je odgovaralo jer su živeli po šatorima, ili u štali koju su preuredili u sobu. Uspeli smo da im pomognemo i sa materijalnim dobrima preko drugih udruženja, pošto naše udruženje nije imalo. Poneli bismo im sok, kafu, mešavinu, kako ih ne bismo doveli u nelagodnu situaciju da kažu ponudili bismo te kafom ali nemamo. Kada smo išli po selima nadomak Đakovice, u mnoge kuće nisi imao gde da udeš, sele bismo ako treba i na tu dasku stavlјenu na dve cigle.

Sa nemačkim instruktorkama smo razvili odbrambene mehanizme. Ali, mi smo narod koji oseća tuđu bol. Govorili bi nam – „imaginarno, kada odeš u tu porodicu napuni džak, kada izađeš iz te porodice džak isprazni“ – ali to kod nas ne funkcioniše. Ili bi nam govorile, kada odeš kući istuširaj se ili uradi nešto što voliš, iskreno rečeno, to nama nije pomoglo.

Ali kada smo stekle kvalifikacije i grupe za nadzor, mogle smo da ispraznimo osećanja u razgovoru jedna sa drugom. Na primer, imali smo jedan težak slučaj i pričala sam o njemu sa tobom, skinula sam teret sa svojih pleća i uzgred sam dobila i par sugestija. Vremenom počinješ da dolaziš sebi i kažeš sebi: Ako ti ne možeš, šta će ona druga žena morati da preživi. Potrudi se malo za sebe, kako bi i njoj mogla da pomogneš. Ali čak ni ovo ne funkcioniše, moram da nađem metod koji funkcioniše. Neko mi je rekao, na primer, da cupkam ili ispuštam glasove. Zatim, imali smo i nadzor iz inostranstva, u nekoliko navrata smo bili u Ulcinju, nekoliko puta u Albaniji, imali smo i sastanke u Nemačkoj, ovo su bili radni ali i opuštajući sastanci. Čini mi se da su ova putovanja, gde bismo odlazile iz centra bila efikasnija, jer bi otišao negde gde te niko nije zvao. Ovde bi na primer održavao sastanak, ali bi ti sve vreme govorili da na vratima zovu Miru, izađi, ili zovu Derimu, nakon čega bi ona izašla, nisi uspeo toliko i da imaš koristi od tog nadzora. Nadzor je značio oslobađanje od osećanja u tih četiri – pet dana, sa nekim ko je iznad nas, sa nadzornicom, bilo iz Nemačke ili Bosne, ko je otvorio Medicu pre nas. Preko nadzora bismo nedelju dana mogli da se oslobodimo osećanja, radile smo vežbe, meditaciju, ali su nas istovremeno i obučavali. E tu počinje da ti ulazi u glavu da je ova imaginarna vežba stvarno dobra, hajde zamisli da si otišla negde drugde, ovde si nakon slučaja na kome si radila otišla kući, sedni onda i razmisli o nečemu. Prvobitno je bilo nepojmljivo, nakon svake vežbe smo se smejale jedna sa drugom jer nismo mislele da deluje, ali smo onda naučile kako da masiramo prste na rukama i stopalima, naučile smo mnoge stvari koje bi nas zaista mogle opustiti.

Njihovo duševno stanje se ponavlja na godišnjicama, kad dođu godišnjice, vidiš da su

uznemirene. Nedavno se desio rat u Ukrajini i pitanje Banjske kod Mitrovice, pošto imamo puno slučajeva iz Mitrovice, one su zabrinute, uplašene, sve su morale da počnu iz početka i da se više angažuju. Grupe održavamo tri puta mesečno, a već tri godine imamo više posla, od rata u Ukrajini, gde smo morale da im pokažemo da smo na sigurnom mestu, vesti govore nešto sasvim drugo, morale smo da ih motivišemo i osnažimo da prestanu da misle na najgore. Nije lako, jer ih i najmanji detalj vraća nazad.

Ima slučajeva da žena nije uspela da promeni mesto stanovanja, ona je i dalje tu, to mesto je podseća na ono što se dogodilo, veoma je bolno. Kaže se da ove žene koje primaju penziju kao preživele imaju pravo da se prijave za socijalno stanovanje. Ali, ti projekti socijalnog stanovanja se ni ne grade.

Idemo po opštinama u kojima žive, jer sada žena iz Mitrovice ne može da dođe u opštinu Đakovica. Umesto toga mi idemo, razgovaramo sa predsednicima opština, oni kažu da je u redu i stvarno im je žao, ali trenutno nismo u mogućnosti. Ili kažu: Da, možemo da vam obezbedimo mesečnu kiriju koja je 100 evra, a oni im daju 1000 evra za godinu dana. Da, ali šta radiš sa 1000? Moraju da iznajme stan za manje od 100 evra, a gde je hrana? Tako da onda odustaju, ne mogu da ih iznajme, ne mogu da odu. Ovo je veoma problematično, jer se nalaze na mestu gde im se dogodilo nasilje i tamo nastavljaju da žive.

Kada smo išle po kućama, odmah bi nam se upalila lampica da se ovde nešto desilo, primetili smo reakcije žene, da li joj podrhtava ruka, da li joj podrhtava glas. I sama misli da je mirna, pomera joj se haljina, pomeraju joj se pantalone, puca prste, hiperaktivna je, ustaje, seda, ustaje, seda, u jednoj sobi kuva kafu, ali se zaboravi i ostavi kafu, od straha da joj nešto ne izleti, ali zapravo ta žena mesecima ili čak i godinama nije progovorila o onome što joj se dogodilo.

Desilo nam se jednom, da smo imali ženu koju smo upoznali 2000. godine koja do 2014. nije ispričala šta joj se dogodilo, prikrivajući seksualno nasilje ubistvom svog muža. Ali mi smo kod nje prepoznavali sve simptome i znali smo da ima nešto više. Međutim, ne smeš ni da progovoriš, nemaš pravo da joj kažeš da sumnjaš, sve dok se ona sama ne izjasni. Moraš da čekaš godinama. Ona ne gubi kontakt sa tobom, želi da razgovara sa tobom, ali ne može jer se plaši.

Porodice u mnogim selima su primorale seoske devojke da čute i naterale su ih da se zakunu da neće progovoriti. Nakon 1999. u jednom obližnjem selu nas nisu primali do 2013. godine. To mesto je poznato po onome što se dešavalo, ali su uvek govorili – „Ovde smo imali puno izbeglica, nama se nije desilo, ali su sve izbeglice to pretrpele.“

Kada sam po prvi put otišla u jednu porodicu, tu je bila jedna mlada žena, verovatno 36–37 godina, mlad muž i svekrva. Odmah sam primetila da je i svekrva nešto doživela, da je i mlada nešto doživela, kao i njihova sestra od strica. Ona je sela za računar praveći se da nešto piše ali je sve vreme okretala glavu i gledala ka meni, pa bi skrenula pogled. Ona je bila prva koja se izjasnila šta joj se desilo i danas prima penziju.

Dok bi njen muž govorio: „Zar nije grehota da niko nikada nije kročio u naše selo da nas pogleda, ti si prva koja je došla.“ Onda im ja kažem šta nudi Medica Gjakova, kažem im da se bavim slučajevima trauma, radim sa ljudima koji su doživeli raznorazne stvari, uvek otvaram razgovor, ne kako bih prešla na nasilje, pošto je tu celo Kosovo znalo šta se desilo.

Okupili smo se i bilo nas je 12 ljudi u grupi, a ja ovom muškarcu kažem—„Ovde ćemo kod vas održavati sastanke, jel tako?“ Dva puta nam je dao mogućnost da ih držimo tu, a onda nam je njegova žena rekla—„Ne mogu, danas nam dolaze gosti.“ Onda smo prešli u kuću jedne druge žene, jer ih ionako održavamo po rotaciji, da ne bismo uznemiravali samo jednu porodicu, idemo do druge, treće, ali uvek vodimo računa u razgovoru. Što se tiče ovog prečutnog dela, oni bi dolazili i pojedinačno nam se otvarali.

Na kraju, posle nekih četiri–pet meseci, njegova žena kaže—„Hoću da porazgovaramo o nečemu“ i počinje da plače. „Ovaj“—kaže za muža—„nema mu ravnog, mene zatvara, pravi se interesantan pred drugima, nije dozvolio nijednom udruženju da kroči unutra, ne znam kako je tebe pustio.“ Zatim sam joj ja rekla—„Hajde sa nama, ici ćemo u šetnju po Peći , šta smo radile? Sele bismo u jednom lokalu i tu bismo doručkovale i popile kafu.“ Žene bi se smejale, i svoju svekrvu bi povelala sa sobom, jedanput, dvaput, dok on nije rekao: „Ne, majka je bolesna.“—Nema veze, rekoh, majku ću odvesti kod doktora, jer da bi sprečio ženu da pođe, morao je pre toga da spreči majku.

Iz tog razloga, moraš nužno biti vičan različitim strategijama. Uvek u stanju pripravnosti. Nakon nekog vremena sam mi je dozvolio da popunim zahtev njegove supruge, sam me je pozvao, i rekao—„Nemoj da saznaju druge žene.“ Zapravo, sve one su znale jedna za drugu, svaka od njih je podnela zahtev, svaka je dobila penziju i svaka od njih me je zamolila da nikome ne ispričam šta im se desilo, dok je podsvesno svaka od njih znala.

Poteškoće i izazovi su uvek bili na vrhuncu. Svaka od nas je koristila različite strategije, svaka od nas ima svoje metode, ali ipak funkcionišemo na isti način. I mogu da kažem da su nam klijenti divni, prihvataju nas godinama, iako smo završili savetovanje sa ženama grupa iz 2013, 2014. godine. Javljaju nam se, zovu nas, nemaju priliku da dođu, ali razgovaramo sa onima koje su daleko, a one koje su ovde traže da dođemo i da se nađemo kao grupa.

To je zaista naporan posao, ali se vežeš za žene, vežeš se sa njihovim iskustvima, ali vidiš i kolike su heroine, vidiš koliko su postigle, pošto su većina ovih žena i glave porodice, vidiš kako su uspele da odgajaju svoju decu, i to ne jedno, već četvoro ili petoro, u svom siromaštvu i da su ih školovale.

U poslednje tri godine samo naš sektor je imao preko 400 slučajeva, čak i oni iz ekonomskog sektora dolaze sa ručnim radovima, opuštaju se, a u prodavnici mogu da šiju, imamo mašine za šivenje za šest osoba. Imamo male torbe, nakit.

Kada počne da priča, od nje više ne možeš doći do reči, ali i ti si tu za nju, pošto nisi savetnica da joj govoriš šta da radi, već si tu da joj otvoriš vrata. Ona kaže „Ne znam šta da radim“, a u ovom slučaju, šta bi ti pomoglo da uradiš? Ona sama daje odgovor, ti joj ne daješ odgovor, već je samo pitaš šta bi ti pomoglo, kako bi ti volela da bude. Ili ako se radi o problemima koje ima sa mužem, jer radimo i sa parovima, i sa porodicama i mladim ljudima, ti pitaš ženu: „Šta bi volela da ti muž kaže u ovom slučaju?“ —„Ja bih volela ovako“ a ti je pitaš: „A on, šta bi ti on rekao u ovom slučaju? Da li bi mu ti mogla reći ovo ili ono?

Kada dođe na sledeći sastanak, ispriča ti da je napravila korak, kaže ti da mu je nešto rekla. Ti nikada ne smeš da joj daš spreman odgovor, nemaš pravo, ona sama treba da pronađe rešenje. Ti si tu samo da joj otvoriš vrata i da je vodiš, a ona će sama

doći do rešenja. Kada je reč o zahtevu, kažeš joj da se neće saznati. Ona te pita: „Da li će me uzeti na razgovor? Jel dolaze novinari? Hoću biti na televiziji? Hoće li me slikati?“ Ti joj kažeš sve onako kako je u stvarnosti. Ja ne mogu da joj kažem: Ako ti komisija ne poveruje, neće te pozvati na razgovor, već joj kažem da će te komisija, ako ne bude verovala verziji koju si dala, pozvati na razgovor. Na to mi ona kaže: „Ne, sredi mi da me ne pozovu.“ Na to joj ja kažem da ništa nije u mojim rukama, moj zadatak je da ti pomognem da popuniš zahtev, ja ću ti popuniti papire, ja ću ti predati, ja sam kontakt osoba za tebe. U suprotnom, više ne mogu, pošto je to vladina komisija, ne smemo više od toga da se uplićemo. Oni te pozivaju, ne pozivaju, odluči sama. Ako nećeš da ideš, oni će misliti da nisi rekla istinu, tako da nakon toga ona po žuri da ode.

U razgovoru te neće pitati ništa više od onoga što si stavila na papir. Ne mora da znači da će sve pozvati na razgovor, ali već dve godine zovu sve. Inače, muškarce zovu sve, pa i mlade devojke koje su imale oko 7, 8, 9 godina. Razočarani smo, nije fer, ta devojka je dala iskaz majke, oca, brata i dve sestre, ima pet iskaza, zašto kažeš da događaj nije uverljiv, nije fer.

Znam kroz koje smo korake prošli da bismo je doveli do te tačke, koliko je oklevala da obavi taj razgovor, koliko je oklevala da se uopšte prijavi. Jer ona žena koja dođe na savetovanje, ne dolazi da bi se prijavila, već dolazi zato što je uznemirena. Čak i literatura kaže da to ne možeš držati u sebi više od 10, 20 godina.

Žene sada dolaze više nego ranije, ranije bismo mi izlazili da istražujemo, da vidimo gde je bilo slučajeva. Sada žene upućuju jedna drugu i dolaze. Ko god dođe kaže „Ne želim to, ne želim novac, želim da se rešim teskobe koju imam“. I dođe, priča, priča, priča. Ti je slušaš, pitaš: „Dobro, šta misliš da bi za tebe bilo dobro?“ Ona kaže: „Možda bi mi dobro došao odlazak u šetnju.“ Onda je ti pitaš: „Dobro, pa zašto ne izađeš?“ Ona kaže: „Pa nemam nijednu drugaricu.“ Ti je u nastavku pitaš: „Dobro, šta predlažeš da uradimo?“ Ona sedi, sedi, pa kaže: „Boga mi, jedna moja prijateljica ima običaj da kaže, torba mi je postala drugarica, stavljam je na rame i izlazim.“ Eto rešenja koje je ona našla, ona sama mora da progovori i pronađe rešenje. Ne možeš ti da joj kažeš, ona mora samo da progovori, jer kada govori ona sama, sama će i naći odgovor, sama će naći svoj put.

Mnogo je onih koji su ovde uputili žene a mnogo je onih koje su bile sa svojim mužem da ispričaju svoju ispovest i pomoglo im je da pričaju o detaljima kojih se nisu sećale zbog traume koju su doživele. Ona ih se ne seća i muž joj pomaže, usmeravajući je rečima.

Sada žene lakše pričaju o onome što su doživele, kažu „Ne mogu da zaboravim, ali neću da dozvolim da mi se pojavljuje pred očima“, ostavila sam to iza sebe, ali nisam zaboravila. Pozitivan je trenutak kada ona kaže „Neću da dozvolim da mi se pojavljuje pred očima“. Druga joj kaže: „Ostavila sam sve to za sobom, ali me prati.“ Ti je pitaš: „Šta radiš da sprečiš da te prati?“ Bavim se nečim, šijem, šijem za butik, ili pravim ogrlice i tako se borim sa time. Dakle, moraju sebe negde naći. Ne može da zaboravi, može da izbledi, ali ne i da zaboravi, ne zaboravlja se.

Imamo tri slučaja koji su vrlo brzo završili na psihijatriji. Jedna od njih je doživela nasilje pred svojim mužem i malom decom, muž je u tom trenutku kada su Srbi otišli, uzeo decu i otišao. Nikada više nije videla svoju decu. Posle 25 godina, došla joj je ćerka, koja je tada imala 1 godinu, a sada 26 godina, došla je da je poseti i rekla joj je: „Mama, ja sam tvoja ćerka.“ Ona joj je rekla: „Ne, moje ćerke su male.“

U drugom slučaju, muž ju je podržao, doveo je ovde u Medicu, rekla je: „Ne mogu, ne mogu, on kaže da će mi biti dobro ako dođem ovde.“ U trenutku kada je dobila penziju, njen muž je osetio slabost, jer mu se činilo da je tom penzijom digla glavu, sa tih 230 evra, i počeo je da vrši psihičko nasilje nad njom.

Treći slučaj se dogodio usled patnje. Uzeli su se nakon rata i dobili dvoje dece. Ona mu je ispričala šta joj se desilo, šta je doživela, na šta je on rekao „to za mene nije problem.“ Bili su u braku 7 godina, a posle 7 godina joj je uzeo oba sina i izbacio je iz kuće, rekavši joj: „Ne mogu da podnesem da me ljudi gledaju, zato što mi je žena silovana“. Zapravo, niko nije znao, samo njena porodica i on. Niko u njegovoj porodici nije znao, ali se njemu tako činilo. Nakon toga joj nisu više dozvolili da viđa dečake, ona bi išla u školu da ih vidi krišom i završila je na psihijatriji.

Inače, ima slučajeva da nikada nisu rekle svojim muževima, a čini mi se da tako bolje prolaze, iako se plaše, svaki put kada odu na svadbu ili slavlje čini im se da ih neko posmatra, da nije neko saznao, niko ne zna, ali im se tako čini. Naš je zadatak da joj kažemo da samo sebi može pomoći.

Kad kažu „čini mi se“ to ne znači da je tako, već da ti se čini. Naše društvo ti nikada ne dozvoljava da dođeš sebi. Kada ti tvoja porodica kaže, kada ti roditelji kažu „da nisi pisnula“, kada te roditelji ne podržavaju, šta da očekuješ od drugih? U jednom slučaju, na primer, ćerka kaže: „Da zna tata da sam se prijavila kuku meni, šta bi mi uradio, jer se on borio za OVK. Da zna da sam se prijavila, jer on zna šta se desilo, zna šta se desilo mojoj majci, mojim rođakama, on ima običaj da kaže—U OVK sam bio, nisam mogao da vas zaštitim, a vi mi kaljate obraz.“ Pa, kako mu je ukaljala obraz? Ona je nešto doživela, tebe nije bilo, spasio si drugu porodicu, nisi mogao da zaštitiš svoju porodicu jer nisi bio tu. Ovo je pritisak, veliki pritisak. Svi su voljni da podrže nekoga iz drugog sela, ali ne i u svom selu. Međutim, moramo da prihvatimo, moramo da znamo šta se desilo.

I've been working at Medica since 1999, ever since Medica first came to Gjakovë/ Đakovica. Back then, there were 12 of us counselors, though I say 'counselors' because, at that time, we all came from different professional backgrounds. I am an English teacher, but over the years, I've received various training. For five years, psychologists and trainers from Bosnia, Germany, and other European countries trained us. At first, they told us that we would simply visit families where we knew something had happened and just sit with them, have coffee. That idea seemed unimaginable to me and my colleagues. But that's how we started in Gjakovë/ Đakovica, going into the field, visiting families where we were aware of what had occurred and what they had experienced.

When we were hired, no one explicitly mentioned violence. But we knew what had happened. It weighed on our conscience, shaped by the conversations we had, and the various scenarios crafted by the trainers themselves. We worked in six teams, with two counselors per team. Every time I approached a family, I would say to myself: "This is the last time. This is the last time. I won't go out again. I don't want to do this anymore. I just want to go back to teaching."

It was August when I started. We cried a lot. I was 38 years old at the time, and I kept telling myself I'd only do this for a month, just until school started in September. Then, when classes resumed on the 6th or 7th, I'd go back to teaching. But I became so deeply connected to the families, to their stories. We cried so much. The women talked endlessly. They spoke about their homes being burned, about losing family members, about everything, except for the violence they had endured, which they kept silent about. They never mentioned the violence. And neither did we.

Eventually, opportunities arose, and we acquired a house where the women could come together. At first, the women would come individually and we would explain to them that they also had the option to participate in group meetings. Eventually, we started working in groups, with the trainers first guiding us through all the exercises. One of these exercises involved stones. We would place a scarf in the center, with stones arranged around it. We sat in a circle so that everyone felt equal and on the same level. Each woman would choose a stone, if she was feeling good, she might pick a bright stone. Then, she would share how she felt that day, both in general and within the group. She would take the stone and say: "Today, I feel really good here." And you follow up with questions like: "What do you mean by 'really good'?" People tend to give short answers, but as counselors, it was our job to encourage them to open up. She might continue: "I am feeling really good," and we ask her, "What does 'really good' mean to you?" "Today, I came to the group and saw my friends. I recognize this woman because I've seen her at a gathering or somewhere else. I trust her." Or another woman might say: "I'm so happy she has a daughter. I have a daughter too, and we can talk about that." Then, at some point, she might say: "But there's something weighing on me." She can visualize it, imagine it—but at the same time, she's also opening up and sharing her story. She says: "I just can't seem to shake this feeling, no matter what." You would ask her: "What do you expect from the group?" She might respond: "I expect them to trust me," or "I expect them to be honest," or perhaps "I expect them to truly listen to me when I speak."

We always use simple, everyday language, no complicated words, no formal

grammar. Just speaking in a way that felt natural and straightforward. Then, another woman might pick a dark-colored stone and say: "My heart feels like this stone, black. I can't feel joy or sadness. I came here today against my will, but someone told me it would be good for me."

Sometimes the group started with just four or six women. But we always called it an open group, because in that open space, women would refer cases, or someone who initially came alone would agree to return and become part of the group.

We also have another activity with cards. These activities are really interesting because they encourage women to talk, open up, socialize, and realize that there's nothing to fear in joining a group. We hand out the cards, and each woman picks one and shares her thoughts. Sometimes, it takes them back to their childhood. She might say: "When I was little, my Dad would always take me to the fields or meadows where there were trees."

One time, it was so interesting, a woman chose a card with the sea on it. "I've never been to the sea, but looking at this card, it feels like I just went." Another one found a card with a cow drawn on it and chose that one. She said: "If I tell you why I chose this, you'll all feel sad." We encouraged her, "Go ahead, tell us." She said: "I chose the card with the cow because, yes, we escaped, we made it to the mountains, but I was determined to go back to milk the cow." And when she went back, four or five evildoers took her, and she experienced their violence. She shared that, "Ever since that moment, I can't stand cows anymore. I don't drink milk. I just can't handle it."

They always connect it with something or with an image. Sessions are supposed to last an hour to an hour and a half, but they don't always end right on time. Sometimes, a woman asks a question, or someone isn't feeling well, and in those moments, we have to step in. Help by offering support. During conversations—whether through the stones or the photos—some women become visibly upset. Their faces darken, their mood shifts. But we can't let them leave the group in that state. So, we find a way to lift them up again. One thing that brings them joy is talking about their children. Every single one of them says, "I live for my children." That's when we shift the focus: "How old is your son now? Has he started college?" She then starts talking: "Yes, he's in college now," or "An organization helped us finish our house." So now she talks about that.

It's incredible how these women connect, not just with each other but also with us, the counselors, they trust us and talk. When it comes to talking about the violence, they haven't had the strength to speak about it in front of others in the group, but on average, they have talked. There have even been cases where the husband is aware, and there are cases where the husband is the one who insisted that his wife come here. This is more common now. Before, that wasn't the case. Back then, women would come under the pretense of getting gynecological check-ups. Since we have a Gynecology Department here, they'd come for routine visits, and we also offer Pap tests. We also have an Economic Empowerment Department. Once a woman feels empowered, she can bring her dairy products or handmade crafts to sell. We have a shop open here for that purpose. But back then, most women came under the pretext of gynecological check-ups. Now, even husbands have started to support them. There are cases where the husbands themselves bring their wives here. Sometimes the woman doesn't want to come, saying, "I can't talk

about that yet. I just can't," and they are reassured, "You're not going to talk about the war. You're going to talk about the future." Our goal is to help them integrate and help them face the world and the people around them. At first, they are neither stable nor confident. All relationships are damaged due to lack of trust because they link every event in their lives to something else. For example, one might say, "Maybe if my husband's uncle [or someone else] hadn't insisted we go there, I would have been safe. I never wanted to go there." They perpetuate this sense of broken trust. Some need more time to rebuild trust. Others take less. It all depends on the woman, on her character, her personality, and the circumstances she lives in.

After the war, we went to many homes to talk about the war in general. We had contacts with village elders, and they guided us, telling us that the people in these homes had been through a lot. They never explicitly mentioned the violence, but they would say, "A lot has happened there." For example, they would tell us, "These families have experienced killings and... other things." And when they said, 'other things,' we understood what they meant. The moment we arrived at those homes, we could see everything. We have been trained to be keen observers.

Over time, our ability to observe became highly developed. We could recognize reactions, sometimes even just a slight nod from someone at the door, told us everything we needed to know. We always held the initial meetings with the women in the presence of their family members to prevent any suspicion about what we were discussing.

We always mentioned that we have a Gynecology Department where they can get free check-ups and that even though our doctor is a gynecologist, she also does routine check-ups and measures blood pressure, and the women liked coming here. It was important to note that sometimes we also receive help from other organizations. Right after the war, there were many organizations involved in reconstruction, and we facilitated the building of houses for them. They weren't large, about 75 square meters, but it was convenient for them because they were living in tents or had modified a stable into a room. We managed to help them with material goods through other organizations because our association didn't have such options. We would go and bring sodas, coffee, and a box of cookies, so they wouldn't feel awkward wanting to offer us a cup of coffee but not having any. In many houses we visited in the villages around Gjakovë/Đakovica, there was nowhere to sit; we would sit on a wooden plank with some bricks underneath.

We developed protective mechanisms with the German trainers. But we, are people who feel the pain of others. They would tell us, "When you visit that family, fill the bag, and when you leave, empty it—leave it behind, figuratively." But that doesn't work for us. Or they would tell us, "When you go home, take a shower or do something you enjoy," that didn't really help us either.

However, when we got qualifications and formed supervision groups, we would unload on each other. For example, if I had a difficult case, I would talk to you about it, get it off my chest, and receive some feedback. Over time, you become more resilient and tell yourself, "If you can't handle it, what will the other woman experience? Make an effort for yourself so you can help her too." But even if this doesn't always work, you have to find what works. Someone might say, for example, "I stomp my feet or scream." Then we also had these supervisions abroad; we went

several times to Ulcinj, several times to Albania, and we had meetings in Germany. They were both working and relaxing retreats. It seems to me that these trips, when we were away from the center, were more effective because you went somewhere where no one called you. Here, you hold the meeting, but at the door, Mira is being called or Derime is being called, and it wasn't as beneficial; you didn't gain much from that supervision. Supervision is a release, a four to five-day release, with someone above us, a supervisor, someone from Germany or Bosnia who established Medica before us. Through supervision, we would be relieved for a week, doing exercises, meditating, but at the same time, we also received training. Now it starts to sink in that this imaginative exercise is really good, "Come on, imagine you've gone somewhere else, from handling the case you've gone home, now sit down and think about something." At first, it was hard to grasp; during every exercise, we would laugh among ourselves because it didn't seem to work. But later, we learned about foot massage, and we learned many things that could truly provide relaxation.

Their emotions resurface every anniversary, you can see the distress when the date comes around. Recently, the war in Ukraine and the Banjska incident in Mitrovicë/Mitrovica caused concern. Since there are many cases in Mitrovicë/Mitrovica, these women became worried—in fact, they were terrified. Everything had to start over, requiring even greater engagement. We hold group meetings three times a month, and our workload has increased over the past three years due to the war in Ukraine. We had to reassure them that we are in a safe place, despite what the news says. We had to motivate and empower them not to think the worst. It's not easy because a small detail can set them back.

We have cases where a woman hasn't been able to change her residence; she's still there, and that place reminds her of what happened. It's extremely painful. It's said that these women who receive the survivor's pension are eligible for social housing. However, those social housing units are not even being built.

We go to the municipalities where they live, because if a woman is from Mitrovicë/Mitrovica, she cannot come to Gjakovë/Đakovica. We talk to the mayors, and they say "OK," and they genuinely feel sorry, "But at the moment, we don't have the means." Or they say "We can cover monthly rent," which is 100 euros, and then give them 1000 euros for a year. But what can you do with 1000 euros? You need to find a rental apartment for less than 100 euros, and where's the money for food? So, they give up; they can't get housing assistance, they can't move away. This is very problematic because they are living in the place where they were subjected to violence and continue to live there.

When we visited homes, we immediately sensed that something had happened there. We noticed the woman's reactions—whether her hand twitched or her voice trembled. She might think she's calm, but her dress or pants move, she's fidgeting, she's hyperactive, getting up and sitting down repeatedly. She makes coffee but gets confused and forgets about it out of fear of saying something she shouldn't. However, that woman hasn't spoken for months or even years about what happened.

Once, we met a woman in 2000, and until 2014, she didn't reveal what had happened, covering up the sexual violence with her husband's murder. But we saw all the symptoms and knew there was something more. But you can't tell her, you don't have

the right to say that you suspect something until she opens up herself. You have to wait for years. She doesn't lose contact with you; she wants to talk to you but can't because she's afraid.

In many villages, families have forced them to stay silent and made the girls swear not to speak. From 1999 until 2013, we weren't accepted in a nearby village. That place is known for what happened, but the people there always said, "We had many refugees here, and it didn't happen to us, but all the refugees suffered."

When I first visited a family, there was a young woman, perhaps 36–37 years old, her young husband, and her mother-in-law. I immediately noticed that both the mother-in-law and the young woman had experienced something, as well as a cousin's daughter. She was sitting at the computer as if she were typing something, but she kept turning her head to look at me and then quickly looked away. She was the first to declare that something had happened to her, and today she receives a pension.

Her husband said, "Isn't it a shame that no one has ever come to see our village? You are the first to come." Now I would explain what Medica Gjakova offers, saying that we deal with traumatic cases and various experiences, always starting the conversation without immediately addressing the violence, as everyone in Kosovo knows what happened.

We gathered and formed a group of 12 people, and I told this man, "We are holding the meetings here at yours, right?" He let us hold them twice, but then his wife said: "I can't, because we have guests coming today." So, we moved to another woman's house. We do it in rotation anyway, so as not to burden one family. We go to another, and another, always being careful in our conversations. In this silent part, they would come and open up individually.

After four or five months, his wife said: "I want to talk to you," and started crying. "He," she said about her husband, "is not a good man. He locks me up, acts nicely in front of others, and hasn't let any organization come inside our house. I don't know how he let you in." I then started saying, "Come on, we have a road trip planned to Pejë/Peć." But what we did was sit in a café and have breakfast and coffee. The women laughed, even the mother-in-law came along once or twice, until he said, "No, Mom is sick." "Fine," I said, "I'll take your Mom to the doctor," because to stop his wife, he had to stop his Mom.

For that reason, you must always be equipped with different strategies. Always ready. Eventually, he himself allowed me to fill out the application for his wife. He called me and just said, "Don't let the other women know." In fact, each woman knew about the others—each applied, each received the pension, and each asked me not to reveal what had happened to her. Yet, deep down, they all knew.

The difficulties and challenges have always been at their peak. Each of us has used different strategies, each with her own methods, yet we all operate in the same way. I can also say that our clients are wonderful; they have accepted us for years, even though we completed counseling with the women from the 2013 and 2014 groups. They keep in touch, call us even if they can't always come. Those who are still here want to gather and meet as a group.

It's truly hard work, but it also brings connection—you bond with these women, hear their experiences, and witness their strength. You see how much they have achieved, as many of them are the

heads of their households. Despite their poverty, they have managed to raise not just one child, but four or five, and have given them an education.

In the last three years, we have had over 400 cases in our department alone. Those in the economic department come with their handicrafts, relax, and can sew in the shop. We have sewing machines for six people. There are small bags and jewelry.

When a woman starts talking, she doesn't let you get a word in—but you are there for her. As a counselor, your role isn't to tell her what to do, but to open doors for her. She says, "I don't know what to do." In that moment, you ask, "What would help you?" She finds the answer herself. You don't give it to her, you simply guide her by asking what would help, how she envisions herself, and what she truly wants. Or regarding the problems she has with her husband, because we work with couples, families, and young people, you ask the woman: "What would you like your husband to say to you in this situation?" – "I would like him to say this," then you ask: "And what would he say in this situation? Could you say this or that to him?"

At the next meeting, she tells you that she has taken a step, she tells you that she has said something to him. You must never give her a ready-made answer, which is not your place. She has to find the solution herself. Your job is just to open the doors and guide her, she's the one who will figure it out.

And when it comes to the application, you tell her that it won't be revealed. She asks you: "Will they call me for an interview? Will journalists be there? Will I be on TV? Will they take my picture?" You explain exactly how things really are. I can't tell her that, if the Commission doesn't believe her, they won't call her for an interview. But I do tell her that if they don't believe the version she gave, they will call her for an interview. Then she says to me: "No, just make sure they don't call me." I tell her that I don't have any control over it, my job is to help her fill out the application, "I complete the paperwork, I submit it, and I'm the contact person for you. Beyond that, there's nothing more I can do because it's a government Commission, and we're not allowed to interfere beyond our role. They may call you, or not, what you do next is up to you. If you don't want to go, they'll assume you haven't told the truth,"—and now she is encouraged to go.

"In the interview, they won't ask you anything beyond what you have already written in the application." Not everyone gets called for an interview, but for the past two years, they have called everyone. Otherwise, they call all the men and the young girls who were around 7, 8, 9 years old. We are disappointed, it's not fair because the girl brought the testimony of her mother, father, brother, and two sisters, she has five testimonies, why do you say the event is not convincing, it's not fair!

I know the steps we went through to get her to that point, how much she hesitated to give that interview, how much she hesitated to apply in the first place. Because the one who comes for counseling doesn't come to apply, she comes because she is in distress. Even in literature, it is said that you can't hold it in for more than 10, 20 years.

Women now come more than before, previously we went out to inquire, to see where there were cases. Now women refer each other and come. Whoever comes says, "I don't want it, I don't want that money, I want to get rid of the distress I feel." And she comes, talks, talks, talks. You listen, then you ask: "So, what do you think would help you?" She might

respond: “Maybe going for a walk would help.” Then you ask: “So, why don't you go?” She might respond: “Because I don't have a friend.” You proceed to ask: “So, what do you think you should do?” She thinks for a while and then says: “Well, a friend of mine says, ‘I've made my bag my friend,’ and she takes her bag and goes out. See, she found the solution, she has to talk and find the solution herself. You can't give it to her, she just needs to talk, because when she talks, she finds the answer herself, she finds her own way.

There are many women who have been referred here, and there are many cases where the husband has been present during the recounting and has helped with details that she couldn't remember due to the trauma she experienced. She doesn't remember, and the husband helps, guiding her to speak.

Now women talk more easily about their experiences, saying, “I can't forget it, but I don't let it hold me back,” meaning, I've left it behind, but I haven't forgotten it. When she says, “I don't let it hold me back,” this is a positive development. Another woman says: “I've left it behind, but it still won't let me go.” You ask: “What are you doing to help it let go of you?” She might say, “I'm keeping myself busy—I sew, I sew for a boutique,” or “I craft, make beadwork, and that's how I let it go.” So, they need to find themselves somewhere. It can't be forgotten, it can fade, but it can't be forgotten, it doesn't get forgotten.

We have three cases that wound up in psychiatry very quickly. One of them is when the violence happened in front of her husband and young children, the husband, at the moment when the Serbs came, took the children, and left. She hasn't seen the children since. After 25 years, the youngest daughter, who was 1 year old at the time, now 26 years old, came to visit her and said: “Mama, I am your daughter.” She replied: “No, my daughters are [this] small.”

Another case is when the husband supported her and brought her here to Medica, she would say: “I can't, I can't, though he says coming here will do me good.” The moment she received the pension, the husband felt weak because it seemed to him that she was gaining power with the pension, with those 230 euros, and he started to abuse her psychologically.

Another case was also related to suffering. They got married after the war and had two children. She told him what happened, what she experienced, he said, “It's not an issue for me.” They were married for 7 years, and after 7 years he took the two boys and threw her out of the house, because: “I can't stand people looking at me strangely because your wife was raped.” In fact, no one knew, only her family and him. No one from his family knew, but he felt that way. Then they didn't allow her to see the boys, she went to the school to see them secretly, and she ended up in psychiatric care.

Otherwise, we have cases where they never told their husbands, and it seems they are doing better, even though they are afraid. Every time they go to weddings or gatherings, it seems to them that someone is watching them, wondering if someone has found out. No one knows, but it appears that way to them. Our duty is to show them that only they can help themselves.

When they say, “it seems to me,” it doesn't mean it is that way, but that it appears that way. Our society never lets you recover. When the family says, when the parents say, “don't you dare speak,” when the parent doesn't support you, what do you expect from others? For example, one girl says:

“If my father knew I applied, oh my, what would he do to me? He fought in the KLA. If he knew I applied, he knows what happened. He knows it happened to my mother, my cousins. He says, ‘I fought with the KLA and couldn't protect you. You will bring me disgrace.’” But how could she disgrace him? She experienced something, you weren't there. You saved another family, but you couldn't protect your own family because you weren't there. That's pressure, huge pressure. They're all ready to support someone from another village, but not their own. But we must accept it. We have to acknowledge what happened.

Si pjesë e serisë së rrëfimeve dhe intervistave të realizuara gjatë hulumtimit të ekspozitës “Një ditë”, është realizuar edhe intervista me psikologen dhe terapisten e specializuar në trajtimin e traumës, znj. Xhevahire Balaj Mataj. Duke qenë se ekspozita trajton ngjarjet, me anë të të cilave rindërtohet një ditë e vetme e luftës në Kosovë, duke e vënë theksin në përjetimet dhe, si rrjedhojë, në traumat e rrëfimtارëve të kësaj dite, kemi pasur mundësinë të ndërtojmë një koncept kuratorial në shërbim të informimit dhe ndërgjegjësimit të publikut mbi temën shpesh herë të nënvlerësuar të traumës psikologjike të patrajtuar dhe pasojave që ajo vetvetiu i bart, jo vetëm në rrethin dhe në kontekstin që i përket individit të afektuar, por edhe më gjerë, në sferën kolektive dhe në gjeneratat e pas luftës. Kjo intervistë ofron një perspektivë profesionale mbi natyrën dhe pasojat e traumës psikologjike. Në këtë bisedë, Balaj ndan njohuri mbi mekanizmat mbrojtës të individëve që kanë përjetuar trauma, ndikimin e kontekstit social dhe familjar në procesin e shërimit, qasjet terapeutike si dhe sfidat, që shoqëria kosovare ka hasur në adresimin e këtyre përvojave.

Xhevahire Balaj Mataj është Psikologe Klinike dhe Trauma Therapeute. Që nga viti 2012 deri në vitin 2021, ajo ka udhëhequr Qendrën Psiko–Sociale për Trauma Terapi “Diakonie Kosova” në Mitrovicë. Nga viti 2006 deri në vitin 2012, ajo ka punuar për fondacionin gjerman “Children for tomorrow” si psikologe klinike dhe psikoterapiste, ku ka ofruar shërbime psikologjike për fëmijët dhe adoleshentët e traumatizuar. Studimet Bachelor dhe Master në Psikologji Klinike i ka përfunduar në Universitetin e Prishtinës “Hasan Prishtina”, ndërsa shkollimin për TraumaTerapi e ka kryer pranë Qendrës për Traumatologji dhe Trauma Terapi në Niedersachsen të Gjermanisë. Xhevahirja ka përfunduar edhe shkollimin për Terapinë Kognitive–Biheviore (TBK). Ndër të tjera, ajo ushtron edhe profesionin e mbikëqyrëses për Trauma Terapi, Psikologji Klinike dhe Psikoterapi.

FDHK

Së pari, faleminderit për mundësinë e kësaj interviste, a do të ishte e mundur të ndani me ne një përkufizim të traumës si dhe tipologjitë e saj?

XHBM

Vetë fjala *traumë* rrjedh nga fjala greke, që do të thotë plagë. Të bën të kuptosh që po bëhet fjalë për një lëndim, një plagë. Si kuptim të parë, fjala mund të nënkuptojë një dëmtim fizik, ndërsa kur flasim për trauma psikologjike flasim për plagën psikologjike të shkaktuar nga përjetimi i një ngjarjeje traumatike ose një situatë të rrezikut potencial për jetë. Trauma psikologjike i referohet reagimit emocional dhe mental ndaj situatave ose ngjarjeve, që janë shqetësuese dhe kërcënuese, ngjarje këto që mund të përjetohen njëherë ose disa herë gjatë jetës së individit. Traumë konsiderohet cdo gjë që paraqet rrezik ekzistencial për individin.

Sipas Manualit Diagnostik dhe Statistikor të çrregullimeve mendore, Botimi i 5–të (DSM–5), trauma përkufizohet si ngjarje, ku individi i ekspozohet eksperiencave si vdekje reale ose kërcënim me vdekje, lëndime të rënda dhe dhunë seksuale.(American Psychiatric Association(APA), 2013.

Ashtu si plagës fizike, që i duhet kohë për t'u trajtuar, në mënyrë që të shmangen infektime të tjera, edhe trauma psikologjike kërkon trajtimin e saj, në mënyrë që njerëzit të arrijnë të lirohen nga përjetime të tilla, apo edhe të arrijnë t'i përpunojnë ato.

Në literaturë flitet për trauma akute, që i referohen ngjarjeve, incidenteve që kanë ndodhur vetëm një herë, ndërsa traumat kronike i referohen ngjarjeve që kanë ndodhur në vazhdimësi. Tek traumat komplekse si dhe traumat e zhvillimit, kemi të bëjmë me trauma që kanë ndodhur në vazhdimësi dhe në stade të ndryshme të zhvillimit në moshën e fëmijërisë ose në adoleshencë.

Ngjarje traumatike konsiderohen luftërat, format e ndryshme të traumave gjatë luftës si përdhunimet, të qenurit dëshmitar i vrasjeve, i torturave, i masakrave, të qenurit peng për një kohë të gjatë etj. Pastaj kemi traumat që shkaktohen nga natyra dhe, këtu hyjnë traumat që shkaktohen si pasojë e ndryshimeve klimatike si tsunami dhe tërmetet. Të gjitha këto janë dukuri që nuk janë nën kontrollin e individit. Pastaj, kemi traumat që shkaktohen nga njerëzit, e përmenda luftën, por këtu konsiderohen edhe aksidentet e komunikacionit, forma të ndryshme të dhunës seksuale e që jo domosdoshmërisht janë të lidhura vetëm me situatat e luftës, pastaj i kemi sëmundjet terminale, pra marrja e një diagnoze të tillë, kemi intervenimet e vështira kirurgjikale, që munden gjithashtu të jenë jashtëzakonisht traumatike, format e ndryshme të neglizhencës, abuzimet e ndryshme, që të gjitha këto në aspekt afatgjatë na çojnë te përjetimet traumatike.

Kur flasim për traumën psikologjike flasim për ndryshime neurobiologjike në strukturën e trurit. Hipokampusi, që është përgjegjës për ruajtjen e informatave, si pasojë e përjetimeve traumatike të vazhdueshme, pëson një zvogëlim apo një tkurrje dhe në përgjithësi i tërë sistemi nervor atakohet. Këto janë dëshmi që na bëjnë të kuptojmë gjithnjë e më tepër mbi rëndësinë e intervenimeve terapeutike tek personat, përkatësisht popullatat e traumatizuara. Përveç sistemit nervor, sot gjithmonë e më tepër flitet për kujtesën e trupit. Nuk është gjithmonë ajo çfarë e mbajmë në mend në hipokampus, mirëpo është shumë e rëndësishme edhe çfarë bën trauma me trupin tonë. Për atë arsye, edhe simptomatologjia

shpesh herë manifestohet përmes trupit, p.sh., personat që përjetojnë dhunë seksuale ose edhe forma të tjera të dhunës shpesh manifestojnë shumë dhimbje të barkut ose shpinës, por pa ndonjë shkaktar fizik, vazhdimisht kanë dhimbje ose mpirje trupore të pajustificuara në aspektin mjekësor.

Kur flasim për traumën, flasim për diçka që është shumë kërcënuese, diçka që është shumë e paparashikuar. Po ndërliðhem me ekspozitën “Një Ditë”; ku është një ditë që ne zgjohemi në mëngjes, i kemi disa ide, çfarë do të bëjmë etj., por, përkundër asaj, mund të ndodhë diçka shumë e paparashikuar e që pastaj organizmi ynë, sistemi ynë i ballafaqimit, nuk ia del që t'a përballojë. Në një situatë traumatike mendja dhe trupi reagojnë përmes tre formave të reagimit – të ikim, të luftojmë dhe të ngrijmë (të ngurtësohemi ose të dorëzohemi). Këto janë reagime tipike që ndodhin në një situatë traumatike, por që janë reagime normale.

Simptomat nuk janë të njëjta për secilën tipologji. Në radhë të parë duhet të kuptohet që trauma është shumë unike dhe, si rrjedhojë, edhe përjetimi është shumë unik. Jo të gjithë personat, që përjetojnë situatë traumatike, manifestojnë një PTSD (Çrregullimi i Stresit Post–Traumatik). Ne flasim për njerëz rezilient (të qëndrueshëm), që manifestojnë një qëndrueshmëri, por flasim edhe për persona që vuajnë nga simptoma të ndryshme. Shpeshherë ndodh dhe diskutohet se si personat e të njëjtës familje, që kanë qëndruar bashkë në luftë, humbjen e kanë përjetuar në mënyra të ndryshme, ose një grup i grave, që janë përdhunuar në një vend të caktuar, manifestimin e kanë të ndryshëm, disa tregojnë reziliencë më të lartë e disa tregojnë reziliencë më të ulët ose fillojnë të manifestojnë patologji më të theksuar.

Për këtë arsye duhet të kemi shumë kujdes kur flasim për traumën dhe për manifestimin e saj. Individët janë shumë unik dhe mënyrat e ballafaqimit janë shumë individuale, sistemi mbrojtës është shumë individual. Ka shumë faktorë që ndikojnë, që njihen si faktorët mbrojtës dhe faktorët e rrezikut, pra çfarë ka pasur si faktorë mbrojtës dhe çfarë ka pasur si faktorë të rrezikut individi para ngjarjes traumatike ose edhe pas ngjarjes traumatike. Personat, që raportojnë se kanë pasur faktorë mbrojtës të shumtë, si atashimi i mirë, një familje e harmonizuar, një edukim i mirë, një inteligjencë e lartë, një inteligjencë emocionale ku është folur për ndjenjat dhe janë kuptuar ato, atëherë edhe ngjarja traumatike përjetohet më lehtë, pra individi arrin t'i japë kuptim më lehtë. Pastaj, janë edhe faktorët mbrojtës social, pra, pas përjetimit traumatik kush ka qenë me ne. Sot flitet shumë për traumën dhe kontekstin, çfarë ndodh pas traumës, ku ndodhet individi pas traumës, a ka një sistem mbrojtës, qoftë familjar, qoftë shtetëror ose komunitar? Pastaj, a ka trauma stigmë? A ka trauma turp? Ne të gjithë e dimë, ne kemi folur shumë hapur për humbjet, për vrasjet, për masakrat, mirëpo trauma e dhunës seksuale ka qenë e mohuar për vite të tëra, për arsye se e ka bartur turpin, e kjo ka qenë një faktor rrezikues, një faktor rëndues për individët, sepse përtej traumës, janë përballur edhe me pamundësinë që t'a validojnë përjetimin e tyre, atë nëpër çka kanë kaluar.

FDHK

Si pjesë e hulumtimit të ekspozitës, ne kemi kontaktuar me këshilluese psikosociale, të cilat menjëherë pas luftës kanë punuar me të mbijetuara të dhunës seksuale, dhe kanë treguar në bazë të përvojës dhe ekspertizës, që ato gra që nuk e kanë

ndarë traumën me familjen dhe më specifikisht me bashkëshortët e tyre, kanë arritur të përballojnë më mirë jetën, sepse nuk e kanë pasur këtë stigmatizimin nga shoqëria apo edhe nga familja.

XHBM

Prej përvojës klinike, unë kam kuptuar që, në momentin kur personat raportojnë se çka kanë përjetuar mirëpo gëzojnë një mbështetje sociale, qoftë nga partneri, qoftë nga familjarët, e kemi parë që mundësia e përpunimit është më e lehtë, ndërsa personat që e kanë ndarë me dikë, por nuk kanë gjetur mirëkuptim ose janë akuzuar për një akt të tillë, atëherë kjo e ka rënduar në baza ditore, sepse atëherë trauma nuk ka përfunduar, përkundrazi ka çuar në një traumë tjetër.

Por ne kemi parë edhe raste kur personi ka thënë: “Ka qenë luftë, unë nuk kam pas mundësi me e mbrojt” dhe që 25 vite kurrë nuk ia ka përmendur gruas së tij. Kur e ka parë të mërzitur e ka pyetur se çfarë ka, ose i ka thënë të dalim. Unë këtë e konsideroj si faktor shumë mbrojtës.

Kur individi përjeton një traumë, përpiqet që t'a trajtojë atë në mënyrë të natyrshme dhe instiktive, për shembull, unë po dal po punoj kopshtin, po merrem me bletë, po kultivoj diçka. Kur jemi duke u marrë me diçka, synojmë që të shkëputemi prej përjetimeve, mendimeve intruzive apo të dhunshme që i kemi. Qëllimi është të fokusohemi në diçka tjetër, të krijojmë diçka tjetër që mos t'i japim vetes shumë kohë për të menduar për ato që kemi përjetuar. Kështu, puna është një mekanizëm shumë i mirë, pra është ajo me të cilën përpiqemi që të kompensojmë përjetimin traumatik, deri në momentin kur mundemi. Problematike bëhet kur këta mekanizma kompensues harxhohen ose bien dhe individi nuk e ka më moshën, qoftë thjesht të punojë.

FDHK

Duke iu referuar literaturës së fushës, a mund të flasim për një kohë të caktuar se sa mund të zgjasë ky proces, cili është momenti kur mekanizmat mbrojtës dhe kompensues bien?

XHBM

Procesi i trajtimit është shumë individual, varet nga dimensioni i traumës, pra çfarë ka përjetuar individi dhe për sa kohë ka qëndruar në një situatë të tillë. Se sa zgjasin ato mekanizma, është shumë individuale. Ne nuk guxojmë të flasim me shabllone, për arsye se përjetimet traumatike janë shumë individuale, manifestimi është shumë individual.

Mekanizmat e kompensimit funksionojnë shumë mirë deri sa nuk rriten stresorët e tjerë. Për shembull, kemi raste kur përjetimi traumatik ka ndodhur në moshë shumë të re, individi ka arritur të studiojë, ka arritur të krijojë familje, mirëpo pastaj mund të ketë një diagnozë terminale, që është sërish një përjetim traumatik, dhe i rikthen edhe perjetimet e vjetra, ose përmes trigger (nxitës) të ndryshëm. Ose kemi situata të tjera stresuese, qoftë rreth fëmijëve ose familjes, në momentin kur këta mekanizma të ballafaqimit bien, edhe situata mundet që t'i përkeqësojë. Ne gjithmonë duhet të vështrojmë në anamnezën dhe historikun e individit, sepse ndodh që para traumës së luftës, ka edhe trauma të tjera gjatë jetës zhvillimore të individit, që nuk do të thotë se kanë pasur më pak relevancë, por nuk është diskutuar e personi ka menduar që e ka tejkaluar. Por, pas një kohe, vijnë duke u rritur stresorët e tjerë dhe, si pasojë e atyre stresorëve, mundet që të dalë në sipërfaqe ajo traumë.

Në kontekstin kolektiv, nëse i referohemi traumës kolektive, në shoqërinë tonë është vërejtur një moment mohimi. Menjëherë pas luftës ka mbizotëruar nevoja dhe entuziazmi për rekuperim dhe në këtë mënyrë është refuzuar cdo gjë që na ka sjellë në kontakt me përjetimet e luftës. Por, pas një kohe, bie fjala, në rastin tonë gati pas 20 vitesh, për herë të parë është folur për dhunën seksuale. Këtu i referohem kohës kur është aprovuar ligji për dhunën seksuale. Pra, na është dashur të kalojmë 17–18 vite që të kemi këtë ligj, e kjo i bie që gjatë gjithë kësaj kohe ne kemi qenë në një gjendje mohimi, përderisa as ligji nuk ka ekzistuar. Kjo, sepse shoqëria nuk është e gatshme që të flasë ose të përpunojë përjetimet traumatike. Arsyet janë nga më të ndryshmet, që nga frika deri te turpi dhe stigma.

FDHK

Ekspozita ndërtohet përmes fragmenteve, që në mënyrë gati kirurgjike janë shkëputur nga rrëfimet e të mbijetuarve të 2 majit 1999, ku në më të shumtën e rasteve janë detaje që përbëjnë atë që në psikologji quhen *triggers (nxitës)*, të cilët janë stimuj të jashtëm ose të brendshëm që aktivizojnë te individi përjetime dhe kujtime, që lidhen me ngjarje të dhimbshme ose traumatike të së kaluarës. Kur përshkojmë ekspozitën, përballemi me secilin nga këto detaje/trigger duke imituar edhe mënyrën e funksionimit të kujtesës traumatike, e cila nuk është kurrë e plotë. Pra, ky është një koncept i huazuar nga fusha e psikoterapisë dhe më saktësisht lidhet me procesin e trauma ekspozimit. A mund të ndalemi në përshkrimin e këtyre proceseve dhe gjithashtu në fazat nëpër të cilat kalon pacienti?

XHBM

Unë jam e specializuar në trauma terapi, e cila njihet edhe si “Trauma terapi e bazuar në trup, resurse dhe sistem”. Kjo nënkupton se ne duhet të punojmë me trupin, sepse është trupi ai që reagon. Për shembull, dikush është duke lexuar një regjim dhe thotë menjëherë fillova të dridhem ose m’u vështirësua frymëmarrja. Pastaj kemi resurset; çfarë ka qenë para situatës traumatike, çfarë ka qenë e dobishme, çfarë ka funksionuar, diçka që pastaj e konsiderojmë resurs. Pastaj sistemi; ne në bashkëpunim me klientët, jemi në një sistem. Po ashtu është edhe terapia EMDR (Lëvizja e Syrit Desensitizimi dhe Ripërpunimi Traumatik), që është një qasje e bazuar në evidencë.

Si punojmë me traumën është pikërisht si e keni filluar ju ekspozitën. Pra, hyjmë pak me një dritë, në mënyrë që klienti të kuptojë që ka siguri. Ne na intereson një anamnezë e pastër në mënyrë që të kuptojmë dimensionin e traumave, a ka ndodhur vetëm një traumë apo kanë ndodhur disa trauma. Përpiqemi, bashkë me individët, të dallojmë triggers (nxitësit), cilat elemente – ndjesi shqisore kohë pas kohe aktivizohen tek individi dhe sjellin një gjendje jo rehatie. Ne e njohim këtë si fazë të stabilizimit, na intereson të vihem i në dijeni me elementet që kanë funksionuar deri tani, sepse qëllimi ynë është të menaxhojmë simptomatologjinë. Personat, që kanë përjetuar ngjarje traumatike, kanë përshtypjen që po çmenden, sikur nuk janë të vlefshëm për asgjë. Ne përpiqemi që të bëjmë një psiko–edukim, duke i treguar që këto janë simptoma normale për arsye se çfarë keni përjetuar ju është jonormale. Duke filluar nga makthet, intruzionet ose mendimet e dhunshme dhe shmangia.

Pra, përmes teknikave të ndryshme të stabilizimit, pacientët mësojnë të menaxhojnë situatat dhe përballjen me dhimbjen psikologjike.

Në momentin kur klientët tanë janë të gatshëm, punohet në trauma ekspozim përmes teknikave të ndryshme, që t’iu ndihmohet personave ta integrojnë përjetimin traumatik.

Trauma ekspozimi duhet të bëhet me shumë kujdes dhe duhet të punohet shumë me stabilizim para se të kalohet në trauma ekspozim, në mënyrë që individi të arrijë të integrojë traumën në autobiografinë e vet, pasi në fazën fillestare, trauma edhe me literaturë shpjegohet shumë e fragmentuar, nuk ka një koherencë për arsye se truri gjatë situatës traumatike nuk arrin t’i ruajë informacionet si i ruan dhe i përpunon gjatë një situate normale dhe të qetë. Trauma ekspozimi ka si qëllim që të pakësojë simptomatikën dhe në të njëjtën kohë të fitojë një koherencë, ku individi të kuptojë se çfarë ka ndodhur. Kur zhvillojmë stabilizimin dhe, më pas, trauma konfrontimin, kemi mundësinë që të punojmë me detaje. Ne punojmë në katër nivele, me trupin, me kognicione/mendimet, me shqisat dhe me emocionet tona, në mënyrë që të arrijmë integrimin për arsye se trauma ka shkaktuar humbjen e aftësisë së individit për të integruar ngjarjen traumatike

Qëllimi i integrimit dhe i përpunimit të traumës është që individi ta ketë të qartë historinë, historikun dhe përjetimet e tij, por ato përjetime të jenë të zhveshura nga ngarkesa emocionale dhe psikologjike në përditshmëri. Kur flasim për çrregullime traumatike ose çrregullim të stresit post traumatik, i referohem simptomave që sjellin një ngarkesë të madhe emocionale në baza ditore dhe e bëjnë shumë të vështirë funksionimin tonë, dhe pikërisht këtë funksionim ditor synojmë të stabilizojmë, mirëpo përjetimi është aty, përjetimi është pjesë e secilit individ.

FDHK

A mund të ndërlihdemi këtu edhe me traumën ndër–gjeneracionale, në momentin që kjo nuk është e trajtuar dhe nuk i jepet rëndësia e duhur, a ka mundësi që ky integrim të mos ndodhë, veçanërisht duke iu referuar traumës kolektive?

XHBM

Pikërisht kjo është ideja, në momentin që trauma nuk procesohet, atëherë ekziston mundësia që ta bartim atë, në mënyrë të pavetëdijshme në gjeneratën tjetër, për atë arsye sot i referohemi konceptit të traumës ndër–gjeneracionale, besoj që holokausti ka qenë mësuesi më i madh në formësimin e kuptimit të bartjes së traumës së paprocesuar, bie fjala, nëse një nënë nuk ka arritur të përpunojë përjetimin e saj traumatik, ajo nënë ka qenë vazhdimisht me një stres të lartë dhe ai stres është bartur, pra këtu kemi të bëjmë me gjeneratën e dytë, të tretë që nuk e kanë një rehati, edhe pse nuk kanë qenë kurrë pjesë e luftës.

FDHK

Duke u rikthyer te ekspozita, po marr si shembull rastin e z. Zymer Gërguri, të cilit ia kanë vrarë të dy vëllezërit në masakrën e Studimes. Ndryshe nga shumë të intervistuar të tjerë, gjatë intervistës ai kurrë nuk fliste për përjetimet e tij, por se si, si kryefamiljar që ishte, ai duhet të mendonte për familjen, për fëmijët.

XHBM

Pikërisht, besoj që shpesh ekziston te individët frika që nëse filloj e flas unë do të dekompensohem, në kuptimin që psikikisht nuk mund t’ia dal mbanë dhe kjo është frika më e madhe e vendosjes në kontakt me materialin teumatik,

kështu që varet shumë edhe nga rolet që i marrin në jetë individët.

Shmangia është një ndër simptomat që i shoqëron personat e traumatizuar dhe shmangia iu shërben që mos të ballafaqohen me emocione të forta dhe me dhimbjet. Por, personat e traumatizuar kanë edhe tendencë të represionit ose shtypjes së përjetimeve traumatike dhe këtu mund të ndikojnë shumë faktorë, si rolet e reja që personat marrin pas përjetimit të ngjarjes traumatike, kujdesi ndaj familjes, amaneti ndaj personave që nuk janë më në jetë. Ideja, që personat kanë vdekur për liri, tek disa individë i jep kuptim përjetimit traumatik.

Pastaj është edhe pamundësia për të pasur qasje në shërbime cilësore dhe të specializuara në traumë, gjithashtu edhe frika nga stigmatizimi shpesh shërbejnë si pengesa në adresimin e përjetimeve traumatike.

FDHK

Sipas autorit francez Paul Ricoeur, në “Memory, History, Forgetting”, kur ndodh diçka traumatike në jetën e individit, ajo lë gjurmë të thella në sipërfaqen e korteksit cerebral të njeriut dhe aty mbetet gjithmonë, konceptualisht ajo është e pashkatërrueshme në formën e kujtimeve, përjetimeve ose në rizgjimet e pavetëdijes. A mund t’i japim të drejtë këtij pohimi duke u bazuar edhe në praktikat direkte me pacientët?

XHBM

Po, në aspektin klinik nuk punohet në drejtim të zhbërjes së përjetimit dhe kujtimeve, qëllimi terapeutik është që këto kujtime dhe përjetime të kenë një konsistencë dhe sa më pak ngarkesa emocionale dhe fizike në jetën e individit. Ideja e trauma terapisë është që njerëzit edhe mbas 20 viteve, të mund të flasin dhe të thonë, “Po, kjo ka qenë e vështirë dhe është e dhimbshme çfarë unë kam përjetuar, por nuk e pengon funksionimin tim”. Unë personalisht e kam humbur nënën në luftë, e kanë vrarë, dhe jo rastësisht jam në fushën e traumës, është dashur një kohë e gjatë në terapi personale që ta përpunoj këtë përjetim traumatik, është ende e dhimbshme, çdo maj është shumë i dhimbshëm, mirëpo kjo dhimbje nuk më afekton mua në përditshmërinë time, edhe pse kjo është pjesë e imja, pjesë e autobiografisë time. Trajtimi i traumës konsiston pikërisht në faktin që individit të jetë sa më pak simptomatik dhe funksionimi sa më i dobishëm dhe cilësor. Megjithatë, ka individë reziliente, që i japin kuptime të ndryshme traumës, kemi persona që thonë “Po, i kam humbur disa anëtarë të familjes, por ata janë sakrifikuar për lirinë e vendit, ata janë heronj”.

Fusha e traumës është shumë e gjerë dhe ka shumë teknika, po veçoj një punë grupore në Studime, ku çdo javë mbanim takime me gratë. Ne punonim me disa karta me motive jashtëzakonisht miqësore, pamje të bukura në mënyrë që ta kthenim vëmendjen në përjetimet e bukura. Në pamjen e një karte ku shihej vetëm një livadh, njëra nga gratë fillon të qajë dhe thotë: “Ky livadh ma kujtoi kohën kur kemi qëndruar jashtë”. Nganjëherë edhe imazhet e mira ose neutrale mund të nxisin trigger ose reagime të papritura. Një tjetër teknikë është ajo me gurë dhe lule, ku mundohemi që të flasim për linjën e jetës dhe të zbërthejmë fazat nëpër të cilat ka kaluar individit; në situata të vështira vendoset një gurë, ndërsa te sukseset vendoset një lule duke e krijuar kështu njëfarë anamneze figurative çfarë ka qenë e mirë dhe çfarë ka qenë e vështirë. Teknikat e stabilizimit konsiderohen edhe teknikat e frymëmarrjes, të cilat janë shumë të dobishme, gjithashtu te teknikat e

distancimit hyjnë trajtimi i flashbacks me intrusion ose mendimet e dhunshme, që ndihmojnë largimin dhe krijimin e një distance emocionale nga ngjarja, e cila nuk është duke ndodhur tani, pra ne jemi në vitin 2025 dhe ngjarja ka ndodhur në vitin 1999. Shpesh herë, personat e traumatizuar, posaçërisht kur ngacmohen, e kanë të vështirë të bëjnë këtë diferencim dhe kanë përshtypjen sikur ngjarja traumatike është duke ndodhur sërish. Pastaj janë teknikat e relaksimit progresiv të muskujve, veçanërisht kur ankthi është shumë i lartë, janë shumë efektive. Ne punojmë shumë edhe me ngjarjet pozitive, ku në detaje e analizojmë një ngjarje pozitive dhe sërish punojmë në 4 kanale, siç e përmenda, në kognicion, në emocion, në ndjesi trupore edhe në ndjenjë, duke i fuqizuar të gjitha këto. Çdo terapi është individuale dhe kohëzgjatja përcaktohet nga përjetimet e individit, por edhe nëse ajo çfarë po trajtohet është një mono traumë, traumë sistematike apo traumë e kombinuar me traumat e fëmijërisë, përpunimi i të cilave kërkon vite, sepse trauma e ndodhur ka ndikuar në procesin zhvillimor dhe ka arritur të ndikojë dhe të ndryshojë edhe strukturën e personalitetit të pacientit.

Zakonisht në një seancë personi raportohet dhe thotë: ‘Kam shumë problem me mendimet negative, mundohem t’i largoj, por nuk largohen’ – ne bëjmë së bashku atë që quhet eksperiencë e vetes në seancë, duke i treguar që unë jam duke të udhëhequr me një teknikë, a je i gatshëm të bashkëpunosh? I tregoj pse i japim këto teknika dhe çfarë funksioni kanë. Në trauma terapi dhe në çdo formë të psikoterapisë është shumë e rëndësishme që klientët, pacientët tanë të jenë në dijeni se për çfarë është fjala, posaçërisht për personat e traumatizuar, të cilët kanë nevojë për kontroll, sepse në situatën traumatike ata s’kanë pasur më kontroll të vetes. Ne ua mundësojmë atë kontroll. P.sh., i drejtohem klientit “Unë po të flas, ti a mund të më dëgjosh dhe të imagjinosh, nëse nuk ndihesh sigurt mund të ngresh dorën, stop, seanca ndërprehet” dhe ne shohim se çfarë po ndodh, analizojmë çdo ndjesi. Ambienti ku zhvillohet terapia duhet të jetë i sigurt dhe personi gjithmonë duhet të jetë i vetëdijshëm që: ‘unë jam këtu dhe tani’. Kjo përvojë që krijuam, i shërben individit që në të ardhmen të arrijë t’a praktikojë edhe jashtë kontekstit terapeutik, që individit të zhvillojë shkathtësinë e duhur që të arrijë t’i zbatojë këto teknika, veçanërisht kur gjendet në një stres të madh emocional.

FDHK

Sa mendoni se është bërë nga shoqëria në këtë aspekt?

XHBM

Mendoj që është bërë pak, por, në të njëjtën kohë, është bërë aq sa ka qenë e mundur. Nëse kthehemi në kohën menjëherë pas luftës, ka mbizotëruar tendenca që të rikuperohet, të rindërtohet dhe, komponentës psikologjike nuk i është kushtuar rëndësi. Në anën tjetër, nuk ka ekzistuar një infrastrukturë, vetëm në vitin 2012 është hapur qendra e parë për shërbime të specializuara për traumën Qendra Psikosociale për Traumaterapi në Mitrovicë, ku është dhënë shërbimi i bazuar në traumë. Në pjesën më të madhe, trauma është trajtuar dhe është mbështetur nga donacionet e huaja, por jo si nismë e shtetit, ndoshta ka ardhur momenti i duhur që vëmendja e qeverisë dhe e institucioneve përkatëse të fokusohet në trajtimin e kësaj teme.

Kao deo serije ispovesti i intervjua realizovanih tokom istraživanja za potrebe izložbe „Jedan dan“, obavljen je i intervju sa psihološkinjom i terapeutom specijalizovanom za lečenje traume, gđom Xhevahire Balaj (Dževahire Baljaj). Budući da se izložba bavi događajima kroz koje se rekonstruiše jedan dan rata na Kosovu, u čijoj se žizi nalaze doživljena iskustva, a samim tim i traume pripovedača o tom danu, bili smo u prilici da osmislimo kustoski koncept u službi informisanja i podizanja svesti javnosti o temi koja je često potcenjivana a tiče se netretirane psihološke traume i posledica koje ista nosi sama po sebi, ne samo u krugu i kontekstu njom pogođenog pojedinca, već i šire, od kolektiva pa do posleratnih generacija. Ovaj intervju nudi profesionalnu perspektivu o prirodi i posledicama psihološke traume. U ovom razgovoru, Balaj deli saznanja o odbrambenim mehanizmima pojedinaca koji su doživeli traumatu, uticaju društvenog i porodičnog konteksta u procesu lečenja, terapijskim pristupima i izazovima sa kojima se kosovsko društvo susrelo u odgovoru na ova iskustva.

Xhevahire Balaj Mataj je klinički psiholog i terapeut za prevazilaženje trauma. Od 2012. do 2021. godine vodila je Psihosocijalni centar za terapiju za prevazilaženje traume „Diakonie Kosova“ u Mitrovici. Od 2006. do 2012. godine radila je za nemačku fondaciju „Children for tomorrow“ kao klinički psiholog i psihoterapeut, gde je pružala psihološke usluge traumatizovanoj deci i adolescentima. Završila je osnovne i master studije kliničke psihologije na Univerzitetu u Prištini „Hasan Prishtina“. Dok je školovanje na polju terapije za prevazilaženje traume završila pri Centru za traumatologiju i terapiju za prevazilaženje traume u Niedersachenu, Nemačka. Xhevahire je takođe završila svoje obrazovanje iz kognitivno–bihevioralne terapije (TBK). Između ostalog, nadzornica je terapije za prevazilaženje traume, kliničku psihologiju i psihoterapiju.

FHPK

Pre svega, hvala vam puno na prilici da obavimo ovaj intervju. Da li biste mogli da podelite sa nama definiciju traume kao i njene tipologije?

XHBM

Sama reč *trauma* potiče od grčke reči koja znači rana. Iz ovoga zaključujemo da se radi o povredi, rani. U svom prvom značenju ova reč može da označava fizičku povredu, dok kada govorimo o psihološkoj traumi govorimo o psihološkoj rani izazvanoj doživljavanjem traumatskog događaja ili situacije koja je potencijalno opasna po život. Psihološka trauma predstavlja emocionalni i mentalni odgovor na događaj ili niz događaja koji su izrazito stresni ili uznemirujući, koji se mogu doživeti jednom ili u nekoliko navrata duž života pojedinca. Trauma predstavlja sve ono što nosi egzistencijalni rizik po pojedinca.

Prema Dijagnostičkom i statističkom priručniku o mentalnim poremećajima, 5. izdanje (DSM–5), trauma se definiše kao događaj u kojem se pojedinac izlaže iskustvima poput stvarne smrti ili pretnje smrću, teških povreda i seksualnog nasilja. (American Psychiatric Association(APA), 2013.

Baš kao i fizička rana kojoj je potrebno vreme da zaraste kako bi se izbegle dodatne infekcije, i psihološka trauma takođe zahteva lečenje, kako bi ljudi mogli da se oslobode takvih iskustava, ili čak uspeći da ih obrade.

Literatura govori o akutnoj traumi, koja se odnosi na događaje i incidente koji su se desili samo jednom, dok se hronična trauma odnosi na događaje koji su se dešavali u kontinuitetu. U kompleksnim i razvojnim traumama, radimo sa traumama koje su se dešavale u kontinuitetu i u različitim stadijumima razvoja duž detinjstva ili adolescencije.

Traumatskim događajima smatraju se ratovi, različiti vidovi traume tokom rata kao što su silovanje, svedočenje ubistvu, mučenju, masakru, biti talac dugo vremena itd. Zatim imamo traume izazvane prirodom, što uključuje traume uzrokovane klimatskim promenama kao što su cunami i zemljotresi. Sve su to pojave koje nisu pod kontrolom pojedinca. Nakon toga, imamo traume izazvane faktorom čovek. Pomenula sam rat, ali ovde uključujemo i saobraćajne nezgode, razne vidove seksualnog nasilja koji nisu nužno vezani samo za ratne situacije, zatim terminalne bolesti, odnosno dobijanje takve dijagnoze, teške hirurške intervencije koje mogu biti i veoma traumatične, razni vidovi nemara, zlostavljanja, što su sve dugoročni aspekti koji dovode do traumatskih iskustava.

Kada govorimo o psihološkoj traumi, govorimo o neurobiološkim promenama u strukturi mozga. Hipokampus, koji je odgovoran za čuvanje informacija, se smanjuje ili sužava, kao posledica kontinuiranih traumatskih iskustava, ali generalno biva napadnut ceo nervni sistem. Upravo ovi dokazi čine da sve više razumemo značaj terapijskih intervencija kod traumatizovanih lica/populacije. Pored nervnog sistema, danas se sve više govori o pamćenju tela. Nije uvek ono čega se sećamo smešteno u hipokampusu, ali je takođe veoma važno šta trauma čini našem telu. Iz tog razloga, ova simptomatologija se često manifestuje kroz telo, na primer, ljudi koji doživljavaju seksualno nasilje ili druge vidove nasilja često manifestuju jake bolove u stomaku ili leđima, ali bez ikakvog fizičkog uzročnika, konstantno imaju medicinski neopravdane fizičke bolove ili im trnu delovi tela.

Kada govorimo o traumi, govorimo o

nečemu što je veoma preteće prirode, o nečemu što je nepredviđeno. Nadovezaću se na izložbu „Jedan dan“ koja predstavlja jedan dan, kada se probudimo ujutru i imamo par ideja, šta ćemo da radimo tog dana itd., ali i uprkos tome se može desiti nešto sasvim nepredviđeno, sa čime naš organizam, naš sistem za suočavanje, ne uspeva da se nosi. U traumatičnoj situaciji, um i telo reaguju kroz tri vida reakcije, i to kroz bekstvo, borbu i što se zaledimo ili predamo. Ovo su tipične reakcije koje se javljaju u traumatskim situacijama, ali su normalne.

Simptomi nisu isti za svaku tipologiju.

Pre svega, mora se shvatiti da je trauma veoma jedinstvena i kao takva, njen doživljaj je veoma jedinstven. Ne manifestuju svi ljudi koji dožive neku traumatsku situaciju PTSD. Govorimo o otpornim ljudima koji manifestuju otpornost, ali govorimo i o osobama koje pate od različitih simptoma. Često se dešava i raspravlja o tome da su ljudi iz iste porodice koji su zajedno bili u ratu, na različite načine doživeli gubitak, ili grupa žena koje su silovane na određenom mestu imaju različite manifestacije, neke pokazuju veću otpornost, a neke manju ili počinju da ispoljavaju višu patologiju.

Iz tog razloga moramo biti veoma obazrivi kada govorimo o traumi i njenom manifestovanju. Svaki pojedinac je jedinstven a načini suočavanja su veoma individualni, sistem odbrane je veoma individualan. Postoji puno faktora uticaja, koji su poznati kao odbrambeni faktori i faktori rizika, dakle šta su bili odbrambeni a šta faktori rizika za jednog pojedinca, pre traumatskog događaja ili čak i nakon traumatskog događaja. Osobe koje ističu da su imale brojne odbrambene faktore, kao što su velika privrženost, skladna porodica, dobro obrazovanje, velika inteligencija, emocionalna inteligencija u kojoj se o osećanjima priča i koja se razumeju, traumatski događaj doživljavaju lakše, pojedinac uspeva da im lakše pripiše smisao. Zatim slede socijalni odbrambeni faktori, odnosno ko je bio sa nama nakon traumatskog iskustva. Danas se puno govori o traumi i kontekstu, šta se dešava posle traume, gde se nalazi pojedinac posle traume, da li postoji odbrambeni sistem, bilo na nivou porodice, države ili zajednice? Zatim, da li trauma podrazumeva i stigmatizaciju? Da li trauma nosi sa sobom i sram? Svi znamo, vrlo otvoreno smo govorili o gubicima, ubistvima, masakrima, ali trauma seksualnog nasilja je godinama poricana, jer je nosila u sebi sram, koji je činio jedan faktor rizika, otežavajući faktor za pojedince jer su se osim traume suočili i sa nemogućnošću da validiraju svoje iskustvo, kroz koje su prošli.

FHPK

Kao deo istraživanja za potrebe izložbe, kontaktirali smo psihosocijalne savetnice koje su neposredno nakon rata radile sa preživelim seksualnog nasilja, koje su nam rekly da su, na osnovu svog iskustva i ekspertize, te žene koje svoju traumatu nisu podelile sa porodicom, konkretno sa svojim supružnicima, uspele bolje da se nose sa životom, jer nisu iskusile ovu stigmatizaciju od društva i porodice.

XHBM

Iz kliničkog iskustva zaključila sam da, kada ljudi ispričaju šta su doživeli, a imaju društvenu podršku, bilo od partnera ili porodice, proces obrade traume je lakši. S druge strane, kod onih koji su podelili svoju priču, ali nisu naišli na razumevanje ili su bili optuženi za svoje iskustvo, svakodnevni život postaje opterećen. U tim slučajevima, trauma ne

prestaje, već se često dodatno produbljuje, dovodeći do nove traume.

Međutim, vidali smo i slučajeve kada je osoba rekla: „Bio je rat, nisam mogao da je odbranim“, i to već 25 godina nikada nije spomenuo svojoj supruzi. Kada ju je video uznemirenu, pitao ju je šta nije u redu, ili joj je rekao: Hajde da izađemo. Ovo smatram velikim odbrambenim faktorom. Jer se ne radi samo o događaju koji nam se desio, već i onome što se desilo nakon što smo doživeli traumu, ko je sa nama, da li smo sami, da li postoje ljudi koji veruju u ono kroz šta smo prošli, validiraju nas i podržavaju nas takve kakvi jesmo.

Kada pojedinac doživi traumu, pokušava da je procesuira prirodno i instinktivno, na primer, idem da radim u bašti, bavim se pčelama, nešto gajim. Kada se bavimo nečim, težimo da se odvojimo od ovih iskustava, nametljivih ili nasilnih misli koje nam prolaze kroz glavu. Cilj je da se usredsredimo na nešto drugo, da stvorimo nešto drugo kako sebi ne bismo dali previše vremena da razmišljamo o onome što smo doživeli. Dakle, rad je veoma dobar mehanizam, to je ono čime pokušavamo da nadomestimo traumatsko iskustvo, do trenutka kada možemo. Situacija postaje problematična kada se ovi kompenzacioni mehanizmi utroše ili pokvare, a pojedinac više nije u dobi da čak može da radi.

FHPK

Pozivajući se na predmetnu literaturu, da li možemo govoriti o određenom vremenskom okviru koliko ovaj proces može da traje, u kom trenutku odbrambeni i kompenzacioni mehanizmi otkazuju?

XHBM

Proces lečenja je veoma individualan, u zavisnosti od dimenzije traume, odnosno šta je osoba doživela i koliko dugo je bila u takvoj situaciji. Veoma je individualno koliko će ti mehanizmi da traju. Ne smemo da govorimo paušalno, pošto su traumatska iskustva veoma individualna, manifestacija je veoma individualna. Kompenzacioni mehanizmi funkcionišu veoma dobro, sve dok se drugi stresori ne povećaju. Na primer, postoje slučajevi kada se traumatsko iskustvo dogodilo u veoma mladom dobu, pojedinac je uspeo da studira, uspeo je da zasnuje porodicu, ali nakon toga može dobiti terminalnu dijagnozu, koja je ponovo traumatsko iskustvo i vraća stara iskustva ili različite okidače. Ili imamo druge stresne situacije, bilo oko dece ili porodice, u trenutku kada ovi mehanizmi suočavanja zakažu, situacija se može pogoršati. Uvek moramo sagledati anamnezu i istorijat pojedinca, pošto se dešava da je pre ratne traume bilo i drugih trauma tokom razvojnog života pojedinca, koje nužno nisu bile manje relevantne, ali o njima nije diskutovano i osoba je mislila da ih je prevazišla. Međutim, nakon nekog vremena, drugi stresori se povećavaju, a kao rezultat tih stresora, ta trauma potencijalno isplivava na površinu.

U kolektivnom kontekstu, ako govorimo o kolektivnoj traumi, u našem društvu je uočen taj momenat poricanja. Odmah nakon rata preovladala je potreba i entuzijazam za oporavkom i na taj način je odbačeno sve što nas je dovodilo u kontakt sa ratnim iskustvima. Međutim, nakon nekog vremena, u našem slučaju skoro 20 godina kasnije, prvi put se govorilo o seksualnom nasilju. Ovde mislim na vreme kada je usvojen zakon o seksualnom nasilju. Dakle, trebalo nam je 17/18 godina da imamo ovaj zakon, zato što smo sve ovo vreme bili u stanju poricanja, u toj meri da čak ni zakon nije postojao. Razlog je taj što društvo nije spremno da priča o traumatskim iskustvima ili da ih obradi.

Razlozi su različiti, i nalaze su rasponu od straha do stida i stigme.

FHPK

Izložba je osmišljena korišćenjem fragmenata koji su gotovo hirurški izdvojeni iz ispovesti preživelih događaja koji se odigrao 2. maja 1999. godine, a koji u većini slučajeva predstavljaju detalje koji se u psihologiji nazivaju *triggers* (okidači), odnosno spoljni ili unutrašnji podsticaji koji kod jednog pojedinca aktiviraju doživljaje i sećanja vezana za bolne ili traumatske događaje iz prošlosti. Dok gledamo izložbu, suočavamo se sa svakim od ovih detalja/okidača, istovremeno imitirajući način na koji traumatsko sećanje funkcioniše, koje nikada nije potpuno. Dakle, ovo je koncept pozajmljen iz oblasti psihoterapije i konkretnije je povezan sa procesom izlaganja traumi. Da li možemo da se osvrnemo na opis ovih procesa i faze kroz koje pacijent prolazi?

XHBM

Ja sam se specijalizovala za terapiju za prevazilaženje traume, koja je takođe poznata kao „Terapija za prevazilaženje traume bazirana na telu, resursima i sistemu“. To znači da moramo da radimo sa telom, jer je telo ono koje reaguje. Na primer, neko čita priču i odmah kaže: „Počeo sam da se tresem ili mi je otežano disanje“. Zatim imamo resurse, šta je bilo pre traumatske situacije, šta je bilo korisno, šta je funkcionisalo, nešto što zatim smatramo resursom. Nakon toga sledi sistem, predstavljamo jedan sistem u saradnji sa klijentima. Isti slučaj je i sa EMDR terapijom, koja predstavlja pristup zasnovan na dokazima. Način na koji radimo sa traumom je upravo način na koji ste vi započeli izložbu. Dakle, ulazimo u malo svetla, kako bi klijent shvatio da je siguran. Zanima nas čista anamneza kako bismo razumeli dimenziju trauma, da li se dogodila samo jedna trauma ili više trauma. Pokušavamo zajedno sa pojedincima da razlikujemo okidače, koje elemente, koja osećanja i čula se s vremena na vreme aktiviraju kod pojedinca i dovode do stanja nelagodnosti. Ovo poznajemo kao fazu stabilizacije, zainteresovani smo da se upoznamo sa elementima koji su do sada funkcionisali, jer nam je cilj da upravljamo simptomatologijom. Osobe koje su doživele traumatične događaje imaju utisak da lude, da ne vrede ni za šta. Trudimo se da uradimo psihoedukaciju, da im pokažemo da su sve to normalni simptomi, jer je ono što ste doživeli nije normalno. Počevši od noćnih mora, upada ili nasilnih misli i izbegavanja.

Dakle, kroz različite tehnike stabilizacije, pacijenti uče da upravljaju situacijama i da se nose sa psihološkim bolom. U trenutku kada su naši klijenti spremni, radimo na izlaganju traume kroz različite tehnike, kako bismo pomogli ljudima da integrišu traumatsko iskustvo.

Izlaganje traume mora biti obavljeno veoma pažljivo i mora se dosta poraditi na stabilizaciji pre nego što se pređe na izlaganje traume, kako bi pojedinac uspeo da integriše traumu u svoju autobiografiju, imajući u vidu da se u početnoj fazi, trauma i literaturom objašnjava na veoma podeljen način, ne postoji koherentnost, pošto mozak tokom traumatske situacije nije u stanju da sačuva informacije onako kako ih čuva i obrađuje tokom jedne normalne i mirne situacije. Izlaganje traume ima za cilj da umani simptomatologiju i da istovremeno dovede do koherentnosti, gde pojedinac razume šta se dogodilo. Stabilizacijom i posledično konfrontacijom traume imamo mogućnost da radimo detaljnije. Radimo na četiri nivoa, sa telom,

sa kognitivnim delom/mišljenjima, sa čulima i sa našim emocijama, kako bismo postigli integraciju, jer je trauma dovela do toga da pojedinac izgubi sposobnost da integriše traumatski događaj.

Cilj integracije i obrade traume je da pojedinac stekne jasno razumevanje svoje istorije, istorijata i doživljenih iskustava, ali da ta iskustva ne sadrže svakodnevni emocionalni i psihološki teret. Kada govorimo o traumatskim poremećajima ili posttraumatskom stresnom poremećaju, mislimo na simptome koji svakodnevno donose veliko emocionalno opterećenje i u velikoj meri otežavaju naše funkcionisanje, a upravo to svakodnevno funkcionisanje želimo da stabilizujemo, sa time da je doživljeno iskustvo tu, ono čini sastavni deo svakog pojedinca.

FHPK

Da li ovde možemo da se nadovežemo i na međugeneracijsku traumu, u trenutku kada nije obrađena i kada joj nije pridat odgovarajući značaj, da li se može desiti da ne nastupi ova integracija, posebno kada se radi o kolektivnoj traumi?

XHBM

Pa to je upravo ideja. Onog trenutka kada se trauma ne procesuira, postoji mogućnost da se ona, nesvesno, prenese na sledeću generaciju, zbog čega se danas pozivamo na koncept međugeneracijske traume, verujem da je Holokaust bio najveći učitelj u oblikovanju značenja prenošenja neobrađene traume. Na primer, ako jedna majka nije uspela da obradi svoj traumatski doživljaj, ta majka je u kontinuitetu bila u velikom stresu i taj stres je prenela dalje, dakle ovde se radi o drugoj, trećoj generaciji koje nemaju taj mir, iako nikada zapravo nisu bile deo rata.

FHPK

Ako se vratimo na izložbu, uzeću kao primer slučaj g. Zymera Gërgurija, kome su oba brata ubijena u masakru u Studimlju/Studime. Za razliku od mnogih drugih intervjuisanih sagovornika, tokom intervjua, on nikada nije govorimo o onome što je on doživeo, već o tome da je, kao glava porodice, morao da misli o porodici, o deci.

XHBM

Upravo tako. Verujem da među pojedincima često postoji strah da ću se, ako počnem da pričam, dekompenzovati, što znači da psihički u tome neću moći da uspem i ovo je zapravo najveći strah kada je reč o uspostavljanju kontakta sa traumatskim materijalom, te u velikoj meri zavisi i od uloga koju pojedinci preuzimaju u životu.

Izbegavanje je jedan od simptoma koji prati traumatizovane osobe, a izbegavanje služi da ih spreči da se suoče sa jakim emocijama i bolom. Međutim, traumatizovani ljudi takođe imaju tendenciju represije ili potiskivanja traumatskih iskustava, na šta može uticati veliki broj faktora, kao što su nove uloge koje osobe preuzimaju traumatskim događajem, briga o porodici, poslednje želje osoba koje više nisu u životu. Ideja da su ljudi ginuli za slobodu nekim ljudima daje smisao traumatskom iskustvu.

Zatim se susrećemo i sa nemogućnošću pristupa kvalitetnim i specijalizovanim uslugama kada je reč o traumi, kao i sa strahom od stigmatizacije, koji često predstavljaju prepreku za suočavanje sa traumatskim iskustvima.

FHPK

Prema francuskom autoru Paul Ricoeur u knjizi „Memory, History, Forgetting”, kada se u životu pojedinca dogodi nešto traumatično, ono ostavlja dubok trag na površini moždane kore i tu ostaje zauvek, konceptualno je neuništivo u vidu sećanja, iskustava, ili u buđenjima nesvesnog. Da li ovaj tvrdnji možemo dati pravo na osnovu direktne prakse sa pacijentima?

XHBM

Da, u kliničkom aspektu se ne radi u pravcu otklanjanja doživljenog iskustva i sećanja, već je terapeutski cilj da ova sećanja i iskustva budu dosledna i da nose što manji emocionalni i fizički teret po život pojedinca. Ideja terapije za prevazilaženje traume podrazumeva da i posle 20 godina ljudi mogu da govore i kažu: Da, ono što sam doživeo je bilo teško i bolno, ali ne sprečava me da funkcionišem. Ja sam lično izgubila svoju majku u ratu, ubili su je i nisam se slučajno obrela u oblasti traume, trebalo mi je dosta vremena da obradim ovo traumatsko iskustvo kroz ličnu terapiju. Još uvek je bolno, svaki maj je vrlo bolan, ali ovaj bol ne utiče na mene u mojoj svakodnevici, iako je on deo mene, deo moje autobiografije. Lečenje traume se sastoji upravo od činjenice da pojedinac bude što manje simptomatičan i da funkcionise na što korisniji i kvalitetniji način. Međutim, postoje rezilijentni pojedinci koji traumi daju drugačiji smisao, imamo osobe koje kažu: Da, izgubio sam nekoliko članova porodice, ali oni su se žrtvovali za slobodu zemlje, oni su heroji.

Oblast traume je veoma široka, podrazumeva puno tehnika, izdvajam rad u grupi u Studimlju/Studime, gde smo svake nedelje održavali sastanke sa ženama. Radili smo sa nekim kartama sa izuzetno prijateljskim motivima, lepim slikama, kako bismo skrenuli pažnju na lepa iskustva. Na jednoj karti se videla livada, a jedna od žena je počela da plače rekavši: „Ova livada me podseća na vreme kada smo bili napolju.“ Ponekad čak i dobre ili neutralne slike mogu predstavljati okidač ili dovesti do neočekivanih reakcija. Još jedna tehnika je sa kamenjem i cvećem gde pokušavamo da razgovaramo o liniji života i raščlanimo faze kroz koje je pojedinac prošao; u teškim situacijama se stavlja kamen, a u uspesima cvet, stvarajući tako neku vrstu figurativne anamneze onoga što je bilo dobro, i onoga što je bilo teško. Tehnike stabilizacije podrazumevaju i tehnike disanja, koje su veoma korisne, a tehnike distanciranja uključuju i tretman intruzivnih flešbekova ili nasilnih misli, koje pomažu u udaljavanju i stvaranju emocionalne distance od događaja, koji se sada ne dešavaju, dakle mi smo u 2025. godini, a događaj se desio 1999. godine. Često, traumatizovane osobe, posebno kada su uznemirene, nailaze na poteškoće da naprave ovu razliku i imaju utisak da se traumatski događaj ponovo dešava. Zatim, veoma su delotvorne tehnike progresivne relaksacije mišića, posebno kada je anksioznost velika. Takođe, radimo puno sa pozitivnim događajima, gde detaljno analiziramo pozitivan događaj i ponovo radimo na 4 kanala koje sam pomenula što su kognitivni deo, emocije, telesne senzacije i osećanja, jačajući svaki od njih. Svaka terapija je individualna a njeno trajanje se određuje shodno iskustvima pojedinca, ali zavisi i od toga da li je ono što se leči monotrauma, sistematska trauma ili trauma u kombinaciji sa traumama iz detinjstva, čija obrada traje godinama, jer je nastala trauma uticala na razvojni proces i uspela je da utiče i promeni strukturu ličnosti pacijenta.

Obično na seansi osoba daje izveštaj sa svoje strane i kaže; „Imam dosta problema sa

negativnim mislima, pokušavam da ih udaljim, ali ne nestaju“ – zajednički na seansi radimo tehniku koju nazivamo doživljavanje sebe, gde ja kažem: Vodiću te jednom tehnikom, da li si spreman da sarađuješ? Objašnjavam zašto radimo ove tehnike i koja je njihova funkcija. U terapiji za prevazilaženje traume i u svakom obliku psihoterapije je veoma važno da naši klijenti, pacijenti, budu svesni o čemu se radi, posebno kada je reč o traumatizovanim osobama, koje trebaju potpunu kontrolu, imajući u vidu da u traumatskoj situaciji više nisu imali kontrolu nad sobom. Mi im omogućavamo tu kontrolu. Na primer, obraćam se klijentu: Ja ću govoriti, tebe bih zamolila da me saslušaš i da zamisliš, ako se ne osećaš sigurno možeš dići ruku, reći stop, seansa se prekida i videćemo šta se dešava, analiziramo svaki osećaj. Ambijent u kome se terapija odvija mora biti siguran i osoba mora uvek biti svesna i reći sebi: „Ja sam ovde i sada“. Ovo iskustvo koje smo stvorili služi pojedincu da ga ubuduće uvežbava mimo terapijskog konteksta, kako bi pojedinac mogao da razvije neophodne veštine da primeni ove tehnike, posebno kada se nalazi u stanju velikog emotivnog stresa.

FHPK

Šta mislite, koliko je društvo učinilo po tom pitanju?

XHBM

Mislim da je učinjeno malo, ali je istovremeno urađeno onoliko koliko je bilo moguće. Ako se vratimo na vreme neposredno nakon rata, prevladala je tendencija oporavka, obnove, a psihološkoj komponenti nije poklanjana pažnja. S druge strane, nije postojala infrastruktura, tek 2012. godine je otvoren prvi centar za specijalizovane usluge traume, Psihosocijalni centar za terapiju prevazilaženja traume u Mitrovici, gde su pružane usluge bazirane na traumati. Trauma je prevashodno tretirana i podržavana stranim donacijama, ali ne i kao državna inicijativa. Možda je sada pravo vreme da se pažnja vlade i relevantnih institucija preusmeri na rešavanje ovog pitanja.

As part of the series of stories and interviews conducted during the research for the exhibition “*One Day*,” an interview was also conducted with psychologist and trauma therapy specialist, Ms. Xhevahire Balaj Mataj. Since the exhibition addresses events that reconstruct a single day of the war in Kosovo, highlighting the experiences and consequently the traumas of the narrators of that day, we had the opportunity to develop a curatorial concept geared at informing and raising public awareness about the often underestimated topic of untreated psychological trauma and its inherent consequences. These consequences not only affect the immediate circle and context of the affected individual but also extend more broadly, from the collective sphere to post-war generations. This interview offers a professional perspective on the nature and consequences of psychological trauma. In this conversation, Balaj shares insights on the defense mechanisms of individuals who have experienced trauma, the impact of social and family context on the healing process, therapeutic approaches, and the challenges faced by Kosovan society in addressing these experiences.

Xhevahire Balaj Mataj is a Clinical Psychologist and Trauma Therapist. From 2012 to 2021, she led the Psycho-Social Center for Trauma Therapy “Diakonie Kosova” in Mitrovicë/Mitrovica. While from 2006 to 2012, she worked for the German foundation “Children for Tomorrow” as a clinical psychologist and psychotherapist, providing psychological services to traumatized children and adolescents. She completed her Bachelor’s and Master’s studies in Clinical Psychology at the University of Prishtinë/Priština “Hasan Prishtina.” Additionally, she received her training in Trauma Therapy at the Center for Traumatology and Trauma Therapy in Niedersachsen, Germany. Xhevahire has also completed training in Cognitive-Behavioral Therapy (CBT). Among other roles, she practices as a supervisor for Trauma Therapy, Clinical Psychology, and Psychotherapy.

HLCK

First, thank you for the opportunity for this interview. Could you please share with us a definition of trauma and its types?

XHBM

The word *trauma* itself comes from the Greek word meaning wound. This immediately suggests that we are talking about an injury or harm. At first glance, the word might refer to a physical injury, but when we talk about psychological trauma, we are referring to a psychological wound caused by experiencing a traumatic event or a situation involving a potential threat to life. Psychological trauma refers to the emotional and mental response to distressing and threatening situations or events, which may be experienced once or multiple times during an individual’s life. Trauma is considered anything that presents an existential threat to the individual.

According to the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5), trauma is defined as exposure to actual or threatened death, serious injury, or sexual violence (American Psychiatric Association, 2013).

Just as physical injury requires time to heal to avoid further infections, psychological trauma also requires treatment so that individuals can free themselves from such experiences or process them.

In literature, acute trauma refers to events or incidents that have occurred only once, while chronic trauma refers to events that have occurred repeatedly over time. Complex trauma and developmental trauma involve ongoing exposure to traumatic experiences at different stages of childhood or adolescence.

Traumatic events include wars and various forms of war-related trauma, such as rape, witnessing killings, torture, massacres, or being held hostage for an extended period. Additionally, there are natural traumas, which result from environmental disasters such as tsunamis and earthquakes caused by climate change. All of these are events that are beyond an individual’s control. Then, we have human-caused traumas, which include not only war-related experiences but also traffic accidents, various forms of sexual violence (not necessarily linked to war), terminal illnesses (such as receiving a life-altering diagnosis), and complex surgical interventions that can be highly traumatic. Additionally, neglect, various forms of abuse, and long-term exposure to these experiences can lead to lasting psychological trauma.

When we talk about psychological trauma, we are also referring to neurobiological changes in the brain. For example, the hippocampus, which is responsible for storing information, can shrink or atrophy due to persistent traumatic experiences. More broadly, the entire nervous system is affected by trauma. These findings further emphasize the importance of therapeutic interventions for individuals and communities affected by trauma. Beyond the nervous system, there is increasing recognition of the body’s memory of trauma. It’s not just about what we consciously remember in the hippocampus—what truly matters is how trauma manifests in the body. For this reason, trauma symptoms often appear in physical form. For example, individuals who have experienced sexual violence or other forms of abuse frequently suffer from chronic abdominal or back pain without any clear medical cause. Unexplained body pain, numbness, or persistent discomfort are common

manifestations of trauma.

When we talk about trauma, we are referring to something deeply threatening and highly unpredictable. Allow me to segue into the theme of the exhibition “*One Day*”—a single day where we wake up with ideas, plans, and expectations, yet something completely unforeseen can happen, overwhelming our body and mind’s ability to cope. In a traumatic situation, the mind and body typically react in one of three ways: fight, flight, or freeze (submit). These are typical reactions that occur in a traumatic situation but are normal responses.

The symptoms vary by type. It is essential to understand that trauma is highly individual, and as a result, the way it is experienced is also unique to each person. Not everyone who experiences a traumatic event develops PTSD (Post-Traumatic Stress Disorder). We often talk about resilient individuals, those who show a high level of resilience, but we also acknowledge those who struggle with various symptoms as a result of trauma. It is common to see different reactions within the same family—for example, family members who have endured war together may process loss in different ways. Similarly, among a group of women who have survived sexual violence in the same context, some may exhibit higher resilience, while others may experience severe psychological distress due to lower resilience.

This is why we must be cautious when discussing trauma and its manifestations. Each person’s experience and response to trauma are unique since defense mechanisms are highly individual. There are many factors that influence how a person responds to trauma, commonly known as protective factors and risk factors. These refer to what the individual had in place before or after the traumatic event that either helped them cope or made them more vulnerable. People who report having strong protective factors—such as secure attachment, a supportive and harmonious family environment, a good education, high intelligence, and strong emotional intelligence (where emotions were acknowledged and understood)—often experience trauma in a more manageable way, i.e., they are better able to make sense of the event. Additionally, social protective factors play a crucial role in terms of who was there for us. Today, there is a growing focus on trauma and its context—what happens after the traumatic event? Where does the individual find themselves afterward? Is there a support system, whether familial, state-driven, or community-based, that helps them cope? Another important question is: Does trauma carry stigma? Does it carry shame? We all know, we have openly spoken about loss, killings, and massacres, yet for years, the trauma of sexual violence was denied and silenced because it carried shame. This denial acted as a risk factor, making the experience even heavier for survivors. Beyond the trauma itself, they faced the inability to validate their own experience, to have their suffering acknowledged.

HLCK

As part of the research for the exhibition, we reached out to psychosocial counselors who worked with survivors of sexual violence immediately after the war. Based on their experience and expertise, they shared that women who did not share their trauma with their families, specifically with their husbands, were able to cope better because they did not face the stigmatization from society or their families.

XHBM

From my clinical experience, I've learned that when individuals report what they have experienced but have social support, whether from their partner or family, we have seen that the process of elaborating trauma is easier. On the other hand, individuals who shared their experience but were not met with understanding or were blamed for the event found it even more difficult to cope. In these cases, the trauma was not resolved but rather intensified daily, leading to another layer of trauma.

However, we have also seen cases where a person said, “*It was war, I couldn't protect her,*” and for 25 years, he never mentioned it to his wife. When the spouse seemed upset, they would ask what was wrong or suggest going out. I consider this a strong protective factor.

When an individual experiences trauma, they often try to deal with it in a natural and instinctive way. For example, they might go out, do yard work, deals with beekeeping, or grow something. When we engage in activities, we aim to distract ourselves from the intrusive or violent thoughts and experiences that we are facing. The goal is to focus on something else, to create something new, so that we don't allow ourselves too much time to dwell on what we've experienced. Work, then, becomes a very good mechanism, it's what we use to compensate for the traumatic experience, as much as we can. The situation becomes problematic when these compensatory mechanisms are exhausted or fail, and the individual no longer has the age or capacity to work.

HLCK

Referring to the literature in the field, can we talk about a specific timeframe for how long this process might last, and when do the protective and compensatory mechanisms crash?

XHBM

The treatment process is very individual, depending on the dimension of the trauma, what the individual has experienced and how long they stayed in such a situation. How long these mechanisms last is also highly individual. We must be careful not to speak in generalized terms because traumatic experiences are so personal, and the manifestation is equally unique. Compensatory mechanisms work well as long as new stressors do not emerge. For example, we may have cases where traumatic experiences occurred at a very young age. The individual managed to study and build a family, but then they might receive a terminal diagnosis, which is another traumatic experience that can trigger old memories or bring up past trauma. Or there could be other stressful situations, whether concerning children or family, and when these coping mechanisms fail, the situation can worsen. We always need to consider the individual's history and anamnesis, because often, before the trauma of war, there may have been other traumas during the individual's developmental life. These previous traumas might not have been less relevant, but they were never discussed, and the person may have believed they had overcome them. However, over time, new stressors can emerge, and as a result, these old traumas can resurface, due to the pressure of these ongoing stressors.

In a collective context, referring to collective trauma, it has been observed that in our society, there was a period of denial. Immediately after the war, there was a prevailing need and

enthusiasm for recovery, and in this way, everything that brought us in contact with the experiences of the war was rejected. However, after some time, for instance, in our case almost 20 years later, the topic of sexual violence was spoken about for the first time. This refers to the time when the war-related sexual violence law was passed. So, we had to wait about 17–18 years for this law to be enacted, which means that throughout this period, we were in a state of denial, while the law didn't even exist. This is because our society was not ready to speak about or process traumatic experiences. The reasons varied, ranging from fear to shame and stigma.

HLCK

The exhibition is built through fragments that are almost surgically excised from the testimonies of survivors of events of May 2, 1999. In most cases, these details constitute what psychology refers to as *triggers*—external or internal stimuli that activate, in an individual, experiences and memories related to painful or traumatic events from the past. As we walk through the exhibition, we encounter each of these triggers, echoing the way traumatic memory works, which is never complete. This concept is borrowed from psychotherapy, and more specifically, it is linked to the Prolonged Exposure Therapy. Can we pause and discuss the description of these processes and also the phases that the patient goes through?

XHBM

I specialized in trauma therapy, which is also known as *Body–, Resource–, and Systems–Based Trauma Therapy*. This means we need to work with the body—because it is the body that reacts. For example, someone might be reading a story and say, “*I immediately started to shake*” or “*I couldn't breathe.*” Then, we look at the resources—what was in place before the traumatic situation, what was helpful, what worked. These are the things we later consider as resources for recovery. Next, we look at the system—we, together with the clients, are part of a system. There is also EMDR (Eye Movement Desensitization and Reprocessing) therapy, which is an evidence-based approach. How we work with trauma is exactly how you've started the exhibition. So, we enter with a bit of light, ensuring that the client feels safe. What matters to us is a clear anamnesis so that we can understand the dimension of the traumas, whether there was just one trauma or if multiple traumas occurred. I work with individuals to identify triggers, the sensory elements or feelings that get activated intermittently in a person, causing discomfort or distress. We recognize this as the stabilization phase, where we focus on becoming aware of the elements that have worked so far because our goal is to manage the symptoms. People who have experienced traumatic events often feel as if they are losing their minds, or as though they are worthless. We aim to provide psychological education, helping them understand that these symptoms are normal because what they experienced was abnormal. Starting with nightmares, intrusions—the intrusive thoughts or violent memories—and avoidance.

Through various stabilization techniques, patients learn to manage situations and deal with psychological pain and suffering. When our clients are ready, we work on trauma exposure using different techniques to help individuals integrate their traumatic experiences.

Trauma exposure must be done with great care, and a lot of work on stabilization must

be done before moving into trauma exposure. This ensures that the individual is able to integrate the trauma into the story of their life. In the initial phase, trauma is often explained as very fragmented, lacking coherence. This is because, during a traumatic event, the brain cannot store or process information the way it does during a normal and calm situation. The goal of trauma exposure is to reduce symptoms while also gaining coherence, helping the individual understand what happened. When we establish stabilization and then proceed to confront the trauma, we have the opportunity to address the details of the traumatic experience. We work on four levels: the body, thoughts cognitions, senses and emotions, in order to achieve integration because trauma causes an individual to lose the ability to integrate the traumatic event.

The goal of trauma integration and processing is for the individual to have a clear understanding of their history and experiences, but for those experiences to be stripped of the emotional and psychological burden they carry in daily life. Talking about traumatic disorders or PTSD, I am referring to the symptoms that bring a significant emotional burden on a daily basis, making it very difficult for us to function. Our goal is to stabilize this daily functioning, but the experience is still there, it remains a part of the individual.

HLCK

Could we also link this to intergenerational trauma? When trauma is not processed and given the proper attention, is there a possibility that this integration may not happen, especially when referring to collective trauma?

XHBM

Exactly, this is the idea. When trauma is not processed, there is a possibility that it will be passed on, unconsciously, to the next generation. This is why we now refer to the concept of intergenerational trauma. I believe the Holocaust was the greatest teacher in shaping the understanding of the transmission of unprocessed trauma. For example, if a mother has not been able to process her traumatic experience, she has lived with constant high stress, and that stress gets passed on. So here we are talking about the second or third generation that experiences discomfort even though they were never part of the war themselves.

HLCK

Returning to the exhibition, I'll take the case of Mr. Zymer Gërguri as an example. Both of his brothers were killed in the Studime/Sudimlja massacre. Unlike many other interviewees, during his interview, he never spoke about his own feelings. Instead, as the head of the household, his focus was always on his family, on the children—on the responsibility he had to take care of them.

XHBM

Exactly. I believe that many individuals fear that if they start talking about their feelings and perceptions, they will emotionally unravel—that they won't be able to cope psychologically. This fear of confronting traumatic memories is often the greatest barrier to opening up, and it also depends on the roles individuals take on in life.

Avoidance is one of the symptoms that accompany traumatized individuals, helping them to keep from facing overwhelming emotions and pain. At the same time, trauma survivors also tend

to repress or suppress their traumatic experiences. Many factors can influence this—such as the new roles they take on after the traumatic event, the responsibility of caring for their family, or the unfulfilled last wishes of those who are no longer alive. For some, the idea that their loved ones died for freedom gives meaning to their trauma.

Additionally, the lack of access to quality, specialized trauma services and the fear of stigma often serve as further obstacles in addressing their traumatic experiences.

HLCK

According to the French author Paul Ricoeur, in “*Memory, History, Forgetting*,” traumatic events leave permanent, indelible marks on the cerebral cortex, remaining conceptually indestructible as memories, experiences, or unconscious reactivations. Can we validate this claim based on direct clinical practice with patients?

XHBM

From a clinical perspective, therapy does not aim to erase experiences and memories. The therapeutic goal is to help these memories and experiences gain structure while reducing their emotional and physical burden on an individual’s life. The essence of trauma therapy is that even after 20 years, people should be able to say, “*Yes, this was difficult and painful, but it no longer hinders my ability to function.*” I personally lost my mother in the war—she was killed—and it is no coincidence that I work in the field of trauma. It took me a long time in personal therapy to process this traumatic experience. It is still painful; every May is especially difficult. However, this pain no longer affects my daily life, even though it remains a part of me, a part of the story of my life. The treatment of trauma focuses precisely on minimizing symptoms and helping individuals function in the best and most meaningful way possible. That being said, there are resilient individuals who assign different meanings to their trauma. Some say, “*Yes, I lost members of my family, but they sacrificed themselves for the freedom of our country—they are heroes.*”

The field of trauma is vast, with many techniques. One example I’d highlight is a group therapy session in Studime/Sudimlje, where we held weekly meetings with women. We used custom designed cards with warm, welcoming imagery—beautiful landscapes—to redirect attention toward positive experiences. During one session, we showed a card with an image of a simple meadow. One of the women suddenly began to cry and said, “*This meadow reminds me of the time we had to stay outside.*” Sometimes, even positive or neutral images can act as triggers and provoke unexpected reactions. Another technique involves using stones and flowers to represent a person’s life journey and to break down the phases they have gone through. Difficult moments are marked with a stone, while successes are marked with a flower. This creates a kind of visual narrative or figurative anamnesis—showing both the hardships and the good times in their life. Stabilization techniques also include breathing exercises, which are highly beneficial. Additionally, distancing techniques help manage flashbacks, intrusive thoughts, or violent memories by creating an emotional separation from the traumatic event. The key is to remind individuals that the event is not happening in the present—we are in the year 2025, and the event occurred in 1999. Traumatized individuals, especially when triggered,

often struggle to make this distinction and may feel as if the traumatic event is happening all over again. Progressive muscle relaxation techniques are also particularly effective, especially in cases of high anxiety. We also focus extensively on positive events, analyzing them in detail and working across the four key channels I noted above—cognition, emotion, bodily sensations, and feelings—strengthening all of them to enhance resilience and well-being. Every therapy process is individual, and its duration depends on the person’s experiences. It also varies depending on whether the trauma being treated is a single-event trauma, systematic trauma, or a combination of trauma with childhood experiences. Processing these can take years because the trauma has affected developmental processes and even altered the individual’s personality structure.

In a typical session, a person might report: “*I struggle a lot with negative thoughts; I try to push them away, but they don’t go away.*” Together, we engage in what is called self-experience in the session. I guide them through a technique, asking: “*Are you ready to cooperate?*” I will explain why we use certain techniques and what is their purpose. In trauma therapy, as in any form of psychotherapy, it is essential that clients understand what is happening—especially traumatized individuals, who have a deep need for control. During the traumatic event, they had no control over their situation. We work to restore that sense of agency. For example, I might say to the client: “*I am speaking to you—can you listen to me and imagine? If at any point you feel unsafe, you can raise your hand, say stop, and the session will pause. We will then explore what is happening and analyze each sensation together.*” The environment in which therapy takes place must be safe, and the individual must always be aware that: “*I am here and now.*” The experience we create in therapy serves to help the individual practice these techniques outside the therapeutic context as well. The goal is for them to develop the necessary skills to apply these methods, especially in moments of intense emotional stress.

HLCK

How much do you think society has done in this regard?

XHBM

I believe that not much has been done, but at the same time, it has been as much as possible given the circumstances. If we look back to the immediate post-war period, the focus was primarily on recovery and reconstruction, while the psychological component was largely neglected. On the other hand, there was no infrastructure in place for trauma treatment. It wasn’t until 2012 that the first center for specialized trauma services was established—the Psychosocial Trauma Therapy Center in Mitrovicë/Mitrovica—where trauma-informed care was provided. For the most part, trauma treatment and support have been funded by foreign donations rather than initiated by the state. Perhaps now is the right time for the government and relevant institutions to prioritize this issue.

Në poezinë, “Gjërat që mund t’i gjeni të fshehura në veshin tim”, poeti palestinez Mosab Abu Toha shkruan për tingujt që përbëjnë identitetin – tingujt që u bëjnë jehonë traumave të luftës dhe kolonizimit, por edhe tingujt që përmbajnë gëzimin dhe shpresën. Tingujt e gjuhës amtare të autorit, kënga e zogjve jashtë dritares së tij, tingujt e zërit të nënës së tij dhe vetë zëri i tij – Abu Toha i kërkon të adresuarit të poezisë që “të mi kthejë të gjitha këto në veshin tim. / Ktheji sërish në rend, siç do të bëje me librat në raftin tënd”¹. Poema e Abu Tohas tregon jo vetëm cilësinë përbërëse të tingullit për kujtesën, por edhe etikën e të dëgjuarit. Dëgjuesi është përgjegjës për të dëgjuar folësin dhe për të ndihmuar në ribashkimin e përvojave që janë thërrmuar nga dhuna. Dëgjuesi ka detyrimin të krijojë pika të lidhjes – poema e Abu Tohas i drejtohet një mjeku – që lejon që ato përvoja të bëhen episode të dëshmisë që nga ana tjetër mundëson të kuptuarit e historisë. Siç shkruan Wendy Hui Kyong Chun, ekziston një “politikë jetike e të dëgjuarit” që u përgjigjet ngjarjeve traumatike duke “i lidhur [thurur ato] së bashku, por duke këmbëngulur në njëshmërinë e secilës” dhe që “dëgjon fjalimin ose heshtjen e një personi dhe më pas përballet me pyetjen se si t’i përgjigjet asaj”.² Një politikë e tillë nuk përpiqet të nxjerrë kuptimin duke arritur te akti i të folurit, por përkundrazi e merr të folurin si ballafaqim formësues nga i cili mund të dalë më pas një politikë.

Ekspozita *Një ditë* modelon një politikë të tillë të të dëgjuarit: në ndërthurjen e tregimeve të përqendruara që rrëfejnë ngjarjet e 2 majit 1999 – data e masakrës së Studimes – ajo njëkohësisht mbledh një numër të konsiderueshëm dëshmish që rrëfejnë ngjarjet dhe pasojat e Luftës së Kosovës dhe krijon mundësinë për heshtje dhe zbrazëtira kuptimplota që shfaqen brenda atyre rrëfimeve, që e thërrasin dëgjuesin për të marrë pjesë në proceset e kujtesës së përbashkët. Transformimi i shikuesit në dëgjues aktivizohet nga tingulli i një rryme rrjedhëse që përshkon hapësirën e ekspozitës, duke ofruar një spirancë akustike të vazhdueshme që shërben edhe si kujtesë e dhunës (pasi tingulli i rrjedhës vjen nga fshati Studime, duke e tërhequr dëgjuesin përsëri në atë vend specifik). Përgjegjësia e vizitorit për të dëgjuar reflektohet edhe në formën e hapësirës së ekspozitës, e cila është rregulluar (në plan) si strukturat e lakuara të veshit, një vendim që nxjerr në pah përpjekjen e qartë kuratoriale për të krijuar një ndjenjë të rrjedhshmërisë dhe çorientimit që refuzon estetizimin e lehtë dhe që e tërheq dëgjuesin më thellë në një hapësirë labirintike. Këto mure të lakuara janë të mbuluara me fletë metalike, një sipërfaqe reflektuese, me xhepa që e shtyn kundër lexueshmërisë dhe kontribuon në karakterin kumbues të tingujve brenda hapësirës.

Ndërsa dëgjuesi lëviz nëpër këtë hapësirë të kufizuar, ai ndeshet me një sërë rrëfimesh të shoqëruara herë me video të shkurtra dhe vepra të animuara e herë me imazhe, të cilat rrëfejnë jo vetëm përvojat e atyre që i kanë mbijetuar masakrës në afërsi të Vushtrrisë, por nga i gjithë territori i Kosovës – ndërkohë që mbeten të përqendruar përkohësisht në ditën e njëjtë të vetme, 2 maj. Siç shprehet kuratorja, vizitori lëviz nga drita e agimit deri në hyrje të errësirës së natës, një natë e ndezur nga hëna e plotë ndriçon

ekranin që e shoqëron rrëfimin e treguar nga Bahrije Gërxhaliu, një grua që u ka mbijetuar vrasjeve masive në Studime. Kufizimet kohore të ekspozitës – ambicia e saj për të qëndruar brenda kufijve të një dite – mund të kuptohen si një përgjigje kritike ndaj shpërndarjes së vëmendjes që e karakterizon shpesh ballafaqimin me artin bashkëkohor. Kundrejt spektaklit të shpërndarë që përcakton shumë ndërveprime me kujtesën, *Një ditë* provokon një intimitet të dhimbshëm, në të cilin dëgjuesi detyrohet të ndajë kohën me rrëfimet e viktimave. Dëgjimi kërkon qëndrim me tregimtarin dhe kërkon përthithje në aktin e të kuptuarit. Ai kërkon që njeriu të ndjekë nga afër ndërprerjet, përsëritjet, ndërveprimet ndonjëherë të ngatërruara të atyre që rrëfejnë episodet e dhunës të paraqitura në ekspozitë.

Ndërsa zëri është kudo në universin e kujtesës së krijuar nga *Një ditë*, që në fillim, ekspozita ndërvepron si me kufizimin e paraqitjes ashtu edhe me atë të dëshmisë, duke theksuar ndjeshmërinë ndaj heshtjes që shoqëron detyrimisht çdo përpjekje për ta shëruar të shkuarën. Kjo manifestohet pjesërisht përmes videove, ilustrimeve dhe animacioneve që përbëjnë materialin parësor vizual të ekspozitës, të cilat vetëm pjesërisht kryejnë çdo lloj funksioni të drejtpërdrejtë përfaqësues. Në vend të kësaj, këto imazhe (lëvizëse dhe të tjera) shërbejnë kryesisht si një lloj shoqërimi poetik, shpesh duke shënuar pikërisht karakterin e *pazgjidhur* të dhunës së rrëfyer. Ky është rasti, për shembull, me videon që shoqëron historinë e Luljetës, në të cilën animacioni shkon përpara dhe më pas kthehet mbrapsht, duke pasqyruar ndërprerjen e rrjedhës lineare kohore të traumës, ose në rastin e historisë shoqëruese të Jetish Xhafës, në të cilën kalimi i pafund i reve përgjatë qiellit – duke hyrë dhe dalë përmes vrimave të kornizës – shpërfaq pamundësinë për t’i shpëtuar aq thjesht dhimbjes së kujtesës.

Në raste të tjera – siç është rrëfimi i Albinës, që hap ekspozitën – vepra e artit që shoqëron rrëfimin thekson karakterin afatgjatë të traumës, tendencën e saj për të shtrirë përvojën në një mënyrë që refuzon të jetë ndonjëherë ‘e kaluar’. Në videon që shfaqet përballë murit me tekstin hapës të ekspozitës, një montazh i pamjeve të udhëtimit që çon në një pikë kufitare që tashmë qëndron si një kufi i pakalueshëm për Albinën, e cila nuk ka udhëtuar më në Shqipëri pas ballafaqimit me forcat serbe dhe përdhunimit të mëpasshëm nga ato në pikë–kalimin kufitar më 2 maj. Këtu, pamundësia për t’u kthyer në një pikë–kapërcimi është gjithashtu një metaforë për mbylljen emocionale që iu mohua viktimave si Albina, emri i së cilës është anonimuar dhe që shpjegon se nuk i ka treguar kurrë bashkëshortit apo familjes së saj për atë që i ka ndodhur. Ashtu si të dëgjuarit që provokon nevojën për t’u përgjigjur, ai po ashtu provokon edhe heshtjen që imponohet kur përballemi me ngjarje që ua kanë mbyllur gojën edhe tregimtarëve të tyre.

Genta Nishku shkruan për rëndësinë e heshtjes dhe rezistencës ndaj të dëshmuarit në letërsinë shqipe dhe jugosllave, duke argumentuar se këmbëngulja në heshtje mund të shërbejë si një mënyrë për të kapërcyer “të dëshmuarit kompenzues” nga ana e dëgjuesit dhe, nga ana tjetër, për të parandaluar supozimet lineare që pashmangshëm parashohin të dëshmuarit si një bazë për “arritjen e pajtimit”.³ Është puna e kujtesës, por edhe puna e të kuptuarit kufijtë e kujtesës. Kjo na kujton se dhuna nuk mund të shprehet plotësisht përmes gjuhës, por edhe riprodhimi i saj i mangët na implikon. Ne mbajmë përgjegjësinë e të dëgjuarit të këtyre rrëfimeve përtej kufijve të çdo episodi të

veçantë të dëgjimit.

Këto rrëfime dhe trajektorja e dëgjuesit nëpër hapësirën e ekspozitës, shoqërohen nga përfshirja e pamjeve të Associated Press nga ardhja e refugjatëve te Masakrës së Studimes në kufirin me Shqipërinë. Këto pamje tregojnë karvanin e gjatë të familjeve me traktorë që mbërriti atje dhe përfshin disa intervista të shkurtra me refugjatët. Pamjet shërbejnë – në një farë kuptimi – për t’i dhënë kontrast karakterit të rrëfimeve me mënyrën ‘dokumentare’ të paraqitjes në lajme, por gjithashtu paraqet pamjen më anonime të luftës që ka vazhduar përtej kufijve të Kosovës. Kufizimet e arkivit bëhen të dukshme në praninë e rrëfimeve përreth, të cilat paraqesin jo vetëm ndikimin e shumëfishtë të Masakrës së Studimes, por edhe kuptimin e paplotë të shkallës së dhunës që vazhdon edhe sot.

Tensioni mes rrëfimit dhe dokumentarit shpaloset edhe diku tjetër në ekspozitë, ndoshta më shkurtimisht i treguar nga ndryshimet mes përdorimit të zakonshëm të shprehjeve “rrëfim” dhe “dëshmi”. E para shpesh nënkupton gabueshmërinë e kujtesës dhe pranon në mënyrë eksplicite një pozicion subjektiv, por gjithashtu nënkupton një hark narrativ, idenë se rrëfimi do të arrijë në një përfundim dhe më pas mund të kuptohet si pasqyrim i një lloji të caktuar të së vërtetës. Dëshmia, nga ana tjetër, me konotacionet e saj përgjithësisht juridike, është shumë më e lidhur me fakte objektive, megjithëse mund të jetë edhe e lirë nga pritshmëritë narrative. Natyrisht, të dyja këto përkufizime janë të mangëta: tregimi i një rrëfimi nuk synon gjithmonë krijimin e një strukture tipike narrative dhe dëshmia nuk është gjithmonë një recitim strikt i fakteve. Pavarësisht se a i konsiderojmë historitë e *Një ditë* si rrëfime apo dëshmi është më pak e rëndësishme sesa mënyra se si ekspozita na detyron të përballemi me kufizimet e aftësisë sonë për të dëshmuar të kaluarën.

Ekspozita, me arkitekturën e saj të përdredhur, është plot me akte të vogla fshehjeje, si kur Bahrije Gërxhaliu i thotë të shoqit që po vdiste se vëllai i tij Skënderi kishte ikur në mal (përkundër faktit që ai ishte vvarë). Këtu, e vërteta e fshehur është mëshirë; diku tjetër, boshllëqet në të vërtetën paralajmërojnë të pashmangshmen – në rrëfimin e Mejreme Hysenit, për shembull, Mejremja e sheh burrin e saj dhe një burrë tjetër duke u dërguar te një pus nga forcat serbe, dhe dëgjon të shtëna armësh, por shumë më vonë (vetëm pasi kthehet nga Shqipëria) ajo mëson se burri i saj vërtet ishte vvarë. Kjo e vërtetë e vonuar paraqet, së paku, një qartësi – por ajo që del nga ekspozita në tërësi është të kuptuarit se humbjet dhe vuajtjet e luftës nuk janë diçka që mund të lihet pas. Për disa nga viktimat, ajo që mbetet është pikërisht paqartësia – si paqartësia e thellë e Arton Ademit, i cili, pasi përshkruan torturat që ai dhe të tjerët i kishin kaluar në Shtëpinë e Kulturës në Glllogoc, konstaton: “Nuk e di as sot se si jam ende gjallë. Nuk e di pse nuk më ekzekutuan atë ditë. Nuk e di”. *Një ditë* eksploron përgjegjësinë e thellë e të jetuarit pa ditur – nuk ka asnjë mundësi që vëmendja jonë të mund të përthithë dhunën e përjetuar nga gratë dhe burrat, rrëfimet e të cilëve e përbëjnë ekspozitën. Por në aktin e të treguarit, zërat e tyre e shtrojnë rrugën për një politikë që refuzon dhunën dhe padrejtësitë e së tashmes, për një politikë të ndërtuar jashtë kujtesës si një praktikë e të dëgjuarit.

^[1] Mosab Abu Toha, “Gjërat që mund t’i gjeni të fshehura në veshin tim”, në Gjërat që mund t’i gjeni të fshehura në veshin tim (San Francisko: City Lights Books, 2022), f. 92–93.

^[2] Wendy Hui Kyong Chun, “Dëshmitari i padurueshëm: Drejt një politike të të dëgjuarit”, nga Nancy K. Miller dhe Jason Tougaw, bot. Ekstremitetet: Trauma, dëshmia dhe komuniteti (Çikago: University of Illinois Press, 2002), fq. 157–161.

^[3] Dhuna, rrëfimet dhe politikat e të dëgjuarit

^[4] Raino Isto

^[5] Një ditë. Jedan dan. One day.

^[6] Genta Nishku, Si dukej heshtja: Shkrimi i traumës në letërsinë shqipe dhe atë post–jugosllave (Disertacioni i doktoraturës, Universiteti i Miçiganit, 2023), f. 18.

U pesmi „Stvari koje možda nađete skrivene u mom uhu“, palestinski pesnik Mosab Abu Toha piše o zvucima koji čine identitet — zvucima kojima odjekuju traume rata i kolonizacije, ali i zvucima koji odražavaju radost i nadu. Zvuci pesnikovog maternjeg jezika, pesma ptica ispred njegovog prozora, glas njegove majke i, naravno, njegov sopstveni glas — Abu Toha od onoga kome je upućena pesma traži da „sve ovo vrati u moje uho. /Poređaj ih redom, kao što bi to učinio sa knjigama na svojoj polici.“¹ Pesma Abu Tohe ne ukazuje samo na konstitutivni značaj zvuka sećanja, već i na etiku slušanja. Slušalac je odgovoran za to da čuje govornika i da pomogne u ponovnom spajanju iskustava koja su nasiljem razbijena. Slušalac ima obavezu da spoji fragmentirane narative—pesma Abu Tohe je upućena lekaru—koji omogućavaju da ta iskustva postanu epizode svedočenja, koje zauzvrat omogućavaju razumevanje istorije. Kako piše Vendi Hui Kjong Čun, postoji i od suštinskog značaja je „politika slušanja“ koja odgovara na traumatične događaje time što „[ih] povezuje, a ipak insistira na posebnosti svakog od njih“, politika koja „sluša nečiji govor ili ćutanje, a zatim se suočava sa pitanjem kako na to odgovoriti“.² Takva politika ne nastoji da izvede značenje dolaskom do samog čina govora, već uzima govor kao formativni susret iz kojeg politika potom može da se razvije.

Izložba *Jedan dan* modeluje takvu politiku slušanja: kroz pažljivo isprepletene priče koje prepričavaju događaje od 2. maja 1999. godine —od datuma masakra kosovskih izbeglica u blizini sela Studimlje—ona ne samo da okuplja značajan korpus svedočenja o tim događajima i posledicama rata na Kosovu, već i stvara prostor za smislene tišine i praznine unutar tih priča, pozivajući slušaoca da učestvuje u procesima kolektivnog pamćenja. Transformacija posmatrača u slušaoca aktivira se zvukom potoka koji protiče kroz izložbeni prostor, pružajući stalni konzistentan ponavljajući zvuk koji istovremeno služi i kao podsećanje na nasilje (budući da zvuk potoka dolazi iz sela Studimlje, on uvlači slušaoca nazad u to konkretno mesto). Odgovornost posetioca da sluša ogleda se i u samoj formi izložbenog prostora koji je organizovan tako da podseća na zakrivljene strukture uha—odluka koja naglašava eksplicitni kustoski napor da se stvori osećaj kružnosti i dezorijentacije koji odbija laku estetizaciju, uvlačeći slušaoca dublje u prostor lavirinta. Te zakrivljene zidove prekrivaju metalne ploče—refleksivne, izbrazdane površine koje otežavaju jasnu vidljivost i dodatno doprinose odjekujućem karakteru zvukova unutar prostora.

Dok se slušalac kreće kroz ovaj skučen prostor, nailazi na niz priča, ponekad praćenih kratkim video—i animiranim radovima, a ponekad i statičnim slikama, koje ne pripovedaju samo iskustva onih koji su preživeli masakr kod Vučitrna, već i iskustva ljudi širom teritorije Kosova—dok ostaju vremenski fokusirane na eponimni jedan dan, 2. maj. Kako kustosi eksplicitno ističu, posetilac se kreće od svetlosti zore sa ulaza do tamne noći, noći osvetljene punim mesecom koji obasjava ekran uz priču Bahrije

Gerdžaliu, žene koja je preživela masakr u Studimlju. Vremenska ograničenja izložbe—njena ambicija da ostane unutar okvira jednog dana—mogu se razumeti kao kritički odgovor na rasutost pažnje koja često karakteriše susret sa savremenom umetnošću. Suprotstavljajući se fragmentiranom spektaklu koji obeležava mnoge oblike angažmana sa sećanjem, *Jedan dan* izaziva bolnu intimnost, u kojoj je slušalac primoran da deli vreme sa pričama žrtava. Slušanje zahteva zadržavanje uz pripovedače, poziva na upijanje u čin razumevanja. Ono traži da se pomno prate pauze, ponavljanja, ponekad zbunjene upadice onih koji prenose epizode nasilja prikazane u izložbi.

Iako je zvuk svuda prisutan u univerzumu sećanja koji stvara *Jedan dan*, izložba od samog početka promišlja ograničenja reprezentacije i svedočenja, naglašavajući osetljivost na tišinu koja nužno prati svaki pokušaj prizivanja prošlosti. Ovo se delimično manifestuje kroz video—radove, ilustracije i animacije koji čine primarni vizuelni materijal izložbe, ali koji samo delimično preuzimaju funkciju direktne reprezentacije. Umesto toga, te slike (pokretne i statične) prvenstveno služe kao vrsta poetske pratnje, često upravo označavajući *nerazrešeni* karakter prikazanog nasilja. To je, na primer, u video–radu koji prati Luljetinu priču, gde se animacija kreće unapred, a zatim unazad, reflektujući način na koji trauma remeti linearni tok vremena. Slično tome, u animaciji koja prati priču Jetiša Džafe, beskonačno kretanje oblaka preko neba—koji ulaze i izlaze kroz otvore na obe strane kadra—ukazuju na nemogućnost jednostavnog bekstva od bola sećanja.

U drugim slučajevima—kao u priči Aljbine, koja otvara izložbu—umetnički radovi koji prate priče naglašavaju vremensku dimenziju traume, njenu tendenciju da rasteže iskustvo na način koji nikada ne dopušta da ono postane „prošlost“. U video–radu koji se prikazuje naspram uvodnog teksta na zidu izložbe, montaža snimaka vožnje vodi do graničnog prelaza koji danas predstavlja nepremostivu granicu za Aljbinu, koja nikada više nije otputovala za Albaniju nakon što su je na tom prelazu 2. maja silovale srpske snage. Ovde, nemogućnost povratka na mesto prelaska postaje i metafora za emocionalno zatvaranje koje je uskraćeno žrtvama poput Aljbine, čije ime je anonimizovano, i koja objašnjava da nikada nije rekla ni svom mužu, ni svojoj porodici šta joj se dogodilo. Kao što slušanje izaziva potrebu za odgovorom, ono istovremeno provocira i tišinu koja nastaje kada se suočimo sa događajima koji su učitali i same pripovedače.

Genta Nišku piše o važnosti posvećenosti tišini i otporu prema svedočenju u albanskoj i jugoslovenskoj književnosti, tvrdeći da insistiranje na tišini može poslužiti kao način za prevazilaženje „posrednog svedočenja“ od strane slušaoca, a samim tim i za sprečavanje linearnih pretpostavki koje svedočenje vide kao temelj koji „neizbežno vodi ka postizanju pomirenja“.³ Postoji rad na sećanju, ali postoji i rad na razumevanju njegovih granica. Ovde se podsećamo da se nasilje ne može u potpunosti preneti u jezik, ali nas čak i njegovo nepotpuno kazivanje čini saučesnicima. Snosimo odgovornost za to što smo ove priče čuli, daleko izvan okvira bilo koje pojedinačne epizode slušanja.

Ove priče, kao i putanja slušaoca kroz izložbeni prostor, prekidane su umetnutim snimcima agencije Asošiejted pres koji prikazuju dolazak izbeglica iz masakra u Studimlju na granicu sa Albanijom. Ovaj materijal beleži dugu kolonu porodica na traktorima koje su tamo pristigle i uključuje nekoliko kratkih intervjua sa izbeglicama. Snimci, na jedan način, predstavljaju kontrast u odnosu na

narativni karakter ostalih priča, suprotstavljajući im „dokumentarni“ način izveštavanja, ali istovremeno nude i distanciranu, anonimniju sliku rata koja je opstajala izvan granica Kosova. Ograničenja arhive postaju očigledna kroz prisustvo drugih priča, koje ne samo da osvetljavaju posledice masakra u Studimlju, već ukazuju na nepostojanje potpunog razumevanja razmera nasilja koje traje i danas.

Napetost između priče i dokumentarnog prisutan je i na drugim mestima u izložbi, možda najjasnije izražen kroz razlike između uobičajenih značenja termina „priča“ i „svedočenje“. Prvi pojam često ukazuje na nesigurnost sećanja i eksplicitno priznaje subjektivnu poziciju, ali takođe podrazumeva i ustaljen tok priče—ideju da će priča doći do zaključka i da se može shvatiti kao odraz određene vrste istine. Svedočenje, s druge strane, sa svojom pretežno pravnim konotacijama, daleko je više povezano sa objektivnim činjenicama, iako može biti oslobođeno narativnih očekivanja. Naravno, obe ove definicije su nepotpune: pripovedanje ne teži uvek uspostavljanju tipične narativne strukture, a svedočenje nije uvek strogo navođenje činjenica. Da li istorije predstavljanje u *Jednom danu* posmatramo kao priče ili svedočenja manje je važno od toga kako nas izložba primorava da se suočimo sa ograničenjima sopstvene sposobnosti da budemo svedoci prošlosti.

Izložba, sa svojom vijugavom arhitekturom, ispunjena je sitnim činovima prikrivanja, kao u trenutku kada Bahrije Gerdžaliu svom mužu na samrti kaže da je njegov brat Skender pobegao u planine—iako je, zapravo, ubijen. Ovde je uskraćeno saznanje čina milosti; na drugim mestima, praznine u znanju nagoveštavaju neizbežno. U priči Mejreme Hiseni, na primer, Mejreme vidi kako njenog muža i još jednog čoveka srpske snage odvođe do bunara, čuje pucnje, ali tek mnogo kasnije—nakon što je pobegla u Albaniju—saznaje da joj je muž zaista ubijen. Ovo zakasnelo saznanje donosi barem izvesnost, ali ono što izložba u celini otkriva jeste razumevanje da gubici i patnje rata nisu nešto što se može ostaviti iza sebe. Za neke od žrtava, ono što ostaje upravo je neizvesnost—poput duboke neizvesnosti Artona Ademija koji, nakon što opisuje torturu koju su on i drugi preživeli u Domu kulture u Glogovcu, zaključuje: „Ni danas ne znam kako sam još uvek živ. Ne znam zašto me tog dana nisu pogubili. Ne znam.“ *Jedan dan* istražuje duboku odgovornost življenja sa neznanjem—ne postoji način da naša pažnja obuhvati nasilje koje su pretrpeli žene i muškarci čije priče čine ovu izložbu. Ali kroz čin pripovedanja, njihovi glasovi postavljaju temelj za politiku koja odbija nasilje i nepravde sadašnjosti, politiku izgrađenu na sećanju kao praksi slušanja.

^[1] Mosab Abu Toha, “Things You May Find Hidden in My Ear,” in Things You May Find Hidden in My Ear (San Francisco: City Lights Books, 2022), str. 92–93.

^[2] Wendy Hui Kyong Chun, “Unbearable Witness: Toward a Politics of Listening,” in Nancy K. Miller and Jason Tougaw, eds., Extremities: Trauma, Testimony, and Community (Chicago: University of Illinois Press, 2002), str. 157–161.

^[3] Genta Nishku, How the Silence Sounded: Writing Trauma in Albanian and Post–Yugoslav Literatures (doktorska disertacija, Univerzitet u Mičigenu, 2023), str. 18.

In the poem, “Things You May Find Hidden in My Ear,” the Palestinian poet Mosab Abu Toha writes of the sounds that comprise identity—sounds that echo the traumas of war and colonization, but also the sounds that sustain joy and hope. The sounds of the author’s native language, the song of birds outside his window, the sounds of his mother’s voice, and indeed his own voice—Abu Toha asks the poem’s addressee to “put all these back in my ear./ Put them back in order, as you would do with the books on your shelf.”¹ Abu Toha’s poem points not only to the constitutive quality of sound for memory, but also to the ethics of listening. The listener is responsible for hearing the speaker, and for helping to put back together experiences that have been fractured by violence. The listener has an obligation to create points of suture—Abu Toha’s poem is addressed to a doctor—that allow those experiences to become the episodes of witnessing that in turn enable an understanding of history. As Wendy Hui Kyong Chun writes, there is a vital “politics of listening” that responds to traumatic events by “link[ing them] together, yet insisting on the singularity of each one” and that “listens to a person’s speech or silence and then grapples with the question of how to respond to it.”² Such a politics does not strive to bring forth meaning by arriving at the act of speech, but rather it takes speaking as the formative encounter from which a politics can then emerge.

The exhibition *One Day* models such a politics of listening: in its focused interweaving of stories that recount the events of May 2, 1999—the date of the massacre of Studime—it both assembles a substantial body of testimony narrating the events and aftermath of the Kosovo War, and creates the possibility for meaningful silences and gaps to emerge within those stories, calling upon the listener to participate in the processes of community memory. The transformation of the viewer into a listener is activated by the sound of a flowing stream that runs through the exhibition space, providing a constant audial anchor that also serves as a reminder of violence (since the sound of the stream comes from the village of Studime, pulling the listener back to that specific site). The visitor’s responsibility to listen is also reflected in the form of the exhibition space, which is arranged (in plan) like the curving structures of the ear, a decision that highlights the explicit curatorial effort to create a sense of circularity and disorientation that refuses easy aestheticization, and which draws the listener deeper into a labyrinthine space. These curving walls are covered in sheets of metal, a reflective, pockmarked surface that pushes back against legibility and contributes to the echoing character of the sounds within the space.

As the listener moves through this confined space, they encounter a series of stories accompanied sometimes by short video and animated works and sometimes by still images, which recount not only the experiences of those who survived the massacre near Vushtrri, but from across the territory of Kosovo—while remaining temporally focused on the eponymous single day, May 2. As the curator makes explicit, one moves from the light of dawn at the entrance to the darkness of night, a

night lit by the full moon that illuminates the screen accompanying the story told by Bahrije Gërxfhaliu, a woman who survived the Studime mass killings. The temporal limitations of the exhibition—its ambition to remain within the boundaries of one day—may be understood as a critical response to the dispersal of attention that frequently characterizes the encounter with contemporary art. Against the distributed spectacle that defines many engagements with memory, *One Day* provokes a painful intimacy, in which the listener is forced to share time with the stories of victims. Listening requires lingering with storytellers, and calls for absorption in the act of understanding. It demands that one follows closely the pauses, the repetitions, the sometimes confused interjections of those who recount the episodes of violence presented in the exhibition.

While sound is everywhere in the universe of memory created by *One Day*, from the outset the exhibition engages with both the limitations of representation and of testimony, emphasizing the sensitivity to silence that necessarily accompanies any effort to recover the past. This manifests in part through the videos, illustrations, and animations that comprise the primary visual material of the exhibition, which only partially perform any kind of direct representational function. Instead, these images (moving and otherwise) serve primarily as a kind of poetic accompaniment, often marking precisely the *unresolved* character of the narrated violence. This is the case, for example, with the video that accompanies Luljeta’s story, in which the animation moves forward and then reverses, mirroring trauma’s disruption of the linear flow of time, or in the case of that accompanying Jetish Xhafa’s story, in which the endless passage of clouds across the sky—entering and re—entering through holes at either side of the animation’s frame—indexes the impossibility of simply escaping the pain of memory.

In other cases—as with Albina’s story, which opens the exhibition—the artwork that accompanies the story emphasizes the durational character of trauma, its tendency to stretch out experience in a way that refuses to ever be ‘past.’ In the video that plays opposite the opening wall text of the exhibition, a montage of driving footage leads to a border crossing that now stands as an impassible border for Albina, who has not travelled to Albania again after her encounter with and subsequent rape by Serbian forces at the border crossing on May 2. Here, the inability to return to a place of crossing is also a metaphor for the emotional closure denied to victims like Albina, whose name was anonymized, and who explains that she has never told her husband or family about what happened to her. Just as listening provokes the need to respond, so it also provokes the silence that adheres when we are confronted with events that have also silenced their storytellers.

Genta Nishku writes of the importance of attending to silence and the resistance to testimony in Albanian and Yugoslav literature, arguing that an insistence on silence can serve as a way to overcome “vicarious witnessing” on the part of the listener, and in turn to prevent linear assumptions that envisions testimony as a foundation that inevitably leads to “the achievement of reconciliation.”³ There is the work of memory, but there is also the work of understanding the limits of memory. Here we are reminded that violence cannot fully be brought into language, but even its incomplete recital implicates us. We bear the responsibility of having heard these stories

well beyond the confines of any particular episode of listening.

These stories, and the listener’s trajectory through the exhibition space, are punctuated by the inclusion of Associated Press footage of the arrivals of refugees from the Studime Massacre at the border with Albania. This footage shows the long caravan of families on tractors that arrived there, and includes several short interviews with the refugees. The footage serves—in a sense—to contrast the character of the surrounding stories with the ‘documentary’ mode of news coverage, but it also presents the more anonymous view of the war that persisted beyond the boundaries of Kosovo. The limitations of the archive become apparent in the presence of the surrounding stories, which present not only the rippling impacts of the Studime Massacre but the incomplete understanding of the scale of the violence that persists today.

The tension between the story and the document(ary) unfolds elsewhere in the exhibition as well, perhaps more succinctly indicated by the differences between the common usages of the terms ‘story’ and ‘testimony.’ The former frequently connotes the fallibility of memory and explicitly acknowledges a subjective position, but it also implies a narrative arc, the idea that the story will both arrive at a conclusion and can then be understood as mirroring a particular kind of truth. Testimony, on the other hand, with its generally juridical connotations, is far more associated with objective facts, although it may also be free of narrative expectations. Of course, both of these definitions are incomplete: storytelling does not always aim at a establishing a typical narrative structure, and testimony is not always a strict recitation of facts. Whether we regard the histories in *One Day* as stories or as testimonies is less important than the way the exhibition forces us to confront the limitations of our own ability to witness the past.

The exhibition, with its twisting architecture, is full of small acts of concealment, as when Bahrije Gërxfhaliu tells her dying husband that his brother Skender has escaped to the mountains (when in fact he has been killed). Here, the knowledge withheld is a mercy; elsewhere, gaps in knowledge herald the inevitable—in Mejreme Hyseni’s story, for example, Mejreme sees her husband and another man taken away to a well by Serbian forces, and hears gunshots, but it is only much later (after first fleeing to Albania, then returning to Vushtrri) that she learns that her husband has indeed been murdered. This belated knowledge is, at least, a certainty—but what emerges from the exhibition as a whole is the understanding that the losses and suffering of the war are not something that can be left behind. For some of the victims, what remains is precisely uncertainty—like the profound uncertainty of Arton Ademi, who, after describing the torture he and others endured in the House of Culture in Gillogoc, concludes, “I don’t know even today how I am still alive. I don’t know why they didn’t execute me that day. I don’t know.” *One Day* explores the profound responsibility in living without knowing—there is no way that our attention can subsume the violence endured by the women and men whose stories comprise the exhibition. But in the act of telling, their voices set the stage for a politics that refuses the violence and injustices of the present, a politics built out of memory as a practice of listening.

1 Mosab Abu Toha, “Things You May Find Hidden in My Ear,” in *Things You May Find Hidden in My Ear* (San Francisco: City Lights Books, 2022), pp. 92–93.

2 Wendy Hui Kyong Chun, “Unbearable Witness: Toward a Politics of Listening,” in Nancy K. Miller and Jason Tougaw, eds., *Extremities: Trauma, Testimony, and Community* (Chicago: University of Illinois Press, 2002), pp. 157–161.

3 Genta Nishku, *How the Silence Sounded: Writing Trauma in Albanian and Post–Yugoslav Literatures* (PhD Dissertation, University of Michigan, 2023), p. 18.

Ky libër është botuar me rastin e ekspozitës “*Një Ditë*”
Ova knjiga je objavljena povodom izložbe “*Jedan Dan*”
This book is published on the occasion of the
exhibition “*One Day*”

Botuar nga/ Izdavač/ Published by:
Fondi për të Drejtën Humanitare Kosovë
Fond za Humanitarno Pravo Kosovo
Humanitarian Law Center Kosovo

Për botuesin/ Za izdavača/ For the publisher:
Bekim Blakaj

Redaktor/ Uredila/ Editor:
Blerta Hoçia

Tekstet/ Tekstovi/ Texts:
Blerta Hoçia
Raino Isto

Intervista/ Intervju/ Interview:
Hekuran Husaj
Fehmije Luzha
Xhevahire Balaj Mataj

Lektorimi dhe përkthimi/
Lektura i prevod/
Proofreading and translation:
Plator Gashi
Besim Rexha
Emina Demiri
Predrag Ivanovic

Intervistimi dhe transkriptimi/
Intervjuisanje i transkript/
Interview and transcription:
Vesa Qena
Blerta Hoçia
Bleona Kurteshi
Dijana Drancolli

Dizajnimi i librit/ Dizajn i knjige/ Book design:
Studio Permanent—
Nita Salihu Hoxha
Lira Gjokolli

Fotografitë nga/ Fotografije/ Photography by:
Majlinda Hoxha (26, 27, 30, 31, 35,
38, 39, 40, 49–53, 56, 57)
Blerta Hoçia (36, 37, 41, 45, 46, 47,
48, 54, 55, 58–64, 161–208)
Brilant Pireva (68–73)
Dardan Luta (85–89)
Sovran Nrecaj (114–119)
Leart Rama (146–151)
Flammorum Animation Studio (76–81, 106–111)
© Associated Press (98–103)
Diellza Franca, Bleona Ibrahim, Edvin Susuri
(122–127, 138–143)

Shtypi/ Štampa/ Print:
Viprint

hlc-kosovo.org

Rr./ Ul./ Str.: Edmond Hoxha 49,
10000 Prishtinë/ Priština/ Prishtina, Kosova

Ekspozita/ Izložba/ Exhibition
Një ditë. Jedan dan. One day.
11.7.2024–31.3.2025

Kuratore/ Kustoskinja/ Curator:
Blerta Hoçia

Koordinate/ Koordinator/ Coordinator:
Vesa Qena

Hulumtuesit/ Istraživači/ Researchers:
Vesa Qena
Blerta Hoçia

Ekipi teknik i ekspozitës/ Produkcijski tim izložbe/
Exhibition production team:
Ardea Krasniqi
Lirika Krasniqi
Skënder Xhukolli
Engjëll Berisha
Ardian Mulaku
Faruk Hoti
Abedin Aliu

Dizajni/ Dizajn/ Design:
Studio Permanent—
Nita Salihu Hoxha
Lira Gjokolli

Kontribuesit/ Saradnici/ Contributors:

Video nga/ Video/ Video by:
Brilant Pireva
Sovran Nrecaj
Leart Rama
© Associated Press

Animacioni nga/ Autori animacije/ Animation by:
Flammorum Animation Studio,
Diellza Franca, Bleona Ibrahim, Edvin Susuri

Ilustrimet nga/ Ilustracije/ Illustrations by:
Dardan Luta

Realizuar nga/ Realizirano od/ Realized by:
Fondi për të Drejtën Humanitare Kosovë
Fond za Humanitarno Pravo Kosovo
Humanitarian Law Center Kosovo

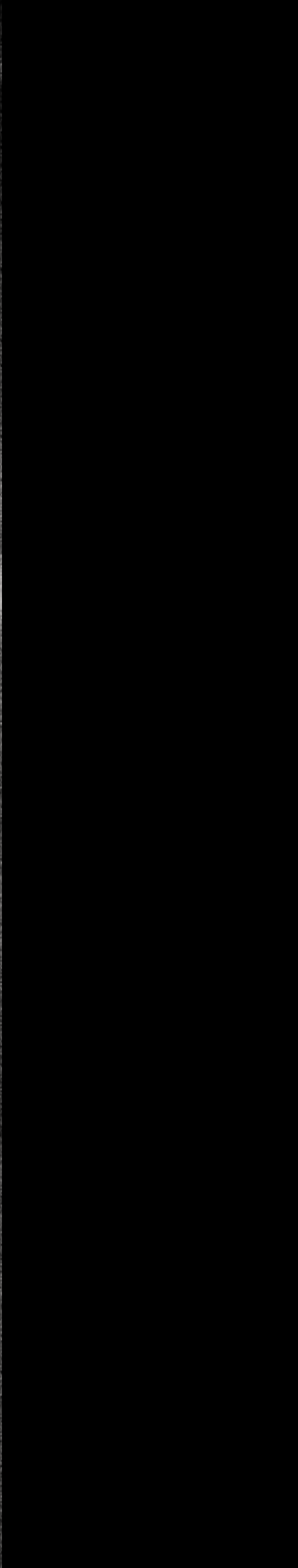
Qendra e Dokumentimit Kosovë (QDK)
Dokumentacioni Centar Kosova (DCK)
Documentation Center Kosovo (DCK)

Mbështetur nga/ Podržano od/ Supported by:
Swiss Confederation—the Swiss Federal
Department for Foreign Affairs
National Endowment for Democracy (NED)
British Embassy Pristina
Municipality of Prishtina

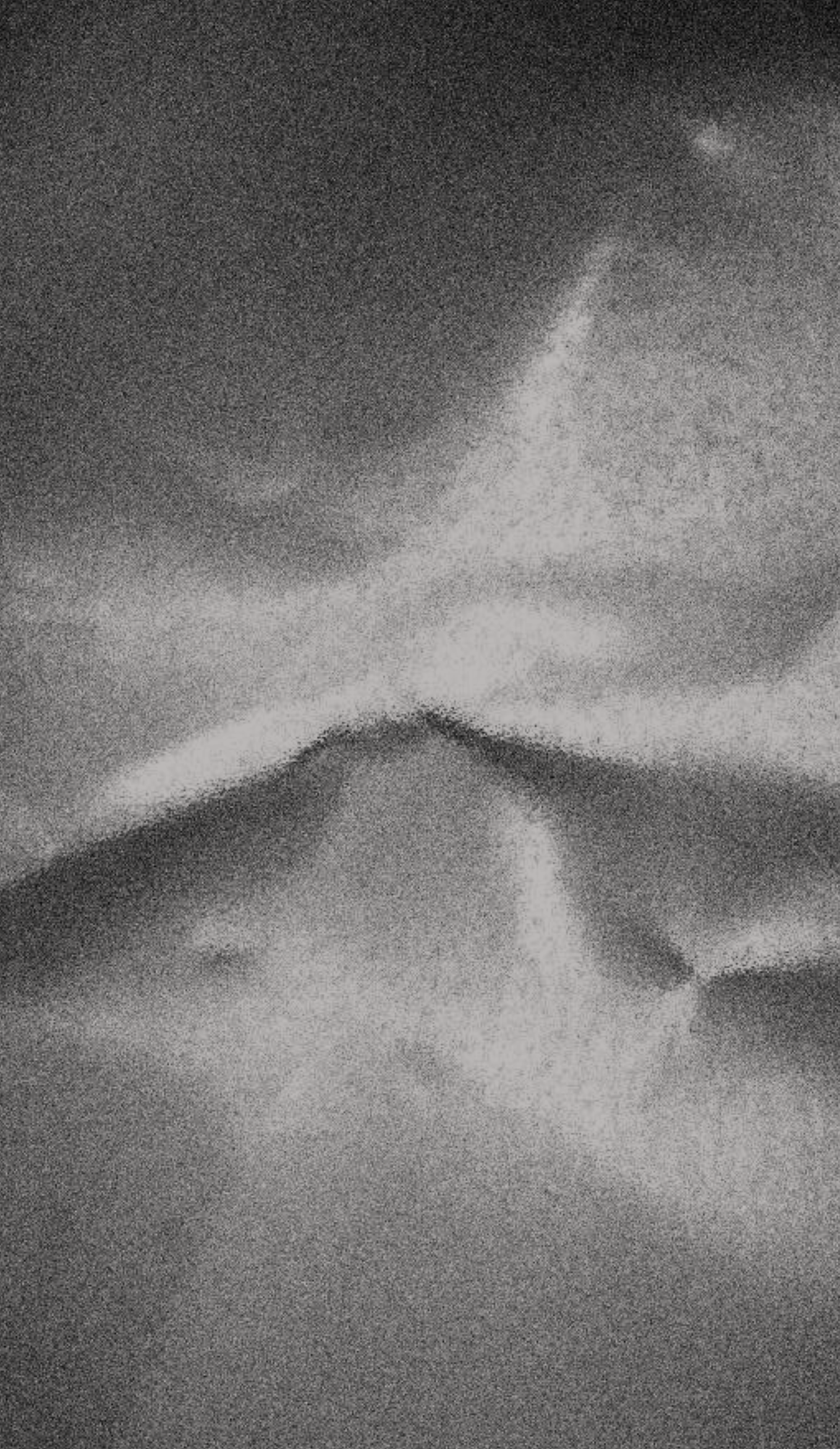

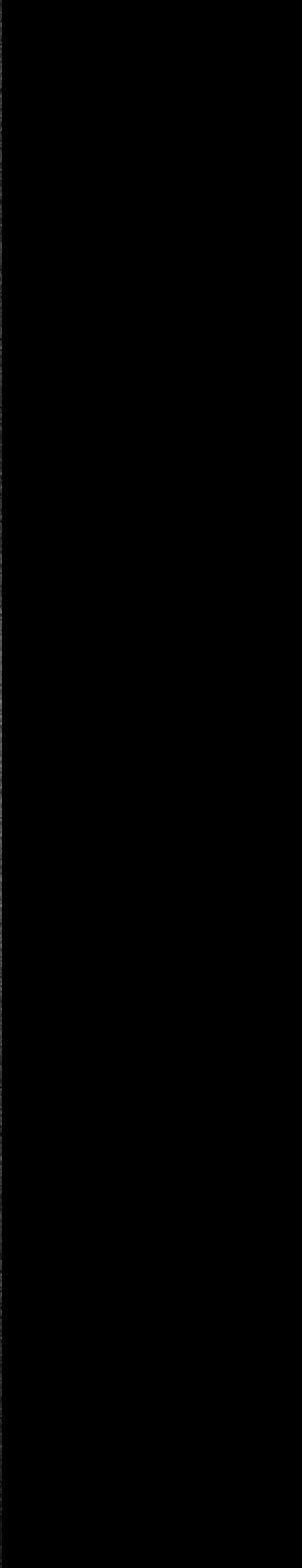

Katalogimi në botim—(CIP)
Biblioteka Kombëtare e Kosovës “Pjetër Bogdani”

77-74.1(061)
82-94(061)

Një ditë = Jedan dan = One day / tekstet Blerta Hoçia, Raino Isto ; lektorimi dhe përkthimi Plator Gashi, Besim Rexha, Emina Demiri ; fotografitë Majlinda Hoxha ... [etj.] ; ilustrimet Dardan Luta. - Prishtinë : Fondi për të Drejtën Humanitare Kosovë, 2025. -282 f. : ilustr. ; 25 cm.

Titulli dhe teksti paralel në gjuhën shqipe, serbe dhe angleze
1. Hoçia, Blerta 2. Isto, Raino 3. Gashi, Plator 4. Rexha, Besim
5. Demiri, Emina 6. Luta, Dardan 7. Hoxha, Majlinda 8. Pireva, Brilant 9. Nrecaj, Sovran 10. Rama, Leart 11. Franca, Diellza
12. Ibrahim, Bleona 13. Susuri, Edvin

ISBN 978-9951-9128-5-3

